

56850

PROCEEDINGS AND TRANSACTIONS

OF THE

ALL-INDIA ORIENTAL CONFERENCE

TWELFTH SESSION

BENARES HINDU UNIVERSITY

1943-44

VOLUME I & 4

Proceedings, Transactions, Bulletins, Minutes of Meetings,
Lists of Members, Delegates, etc.

EDITED BY

DR. A. S. ALTEKAR, M. A., LL. B.

THE LOCAL SECRETARY,

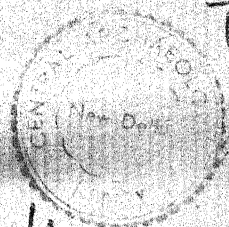
BENARES HINDU UNIVERSITY

1947

Price Rs. Two

16/2

12th Session
Pt 1 & 4
1947



890R

O.C.

PROCEEDINGS AND TRANSACTIONS
OF THE
ALL-INDIA ORIENTAL CONFERENCE
TWELFTH SESSION
BENARES HINDU UNIVERSITY

1943-4

56650

VOLUME I 8 4

Proceedings, Transactions, Bulletins, Minutes of Meetings,
Lists of Members, Delegates, etc.

Price Rs. Two

EDITED BY

DR. A. S. ALTEKAR, M. A. LL. B.
THE LOCAL SECRETARY,

BENARES HINDU UNIVERSITY

S90B

D.C.

~~1947~~

FIRST EDITION, 1947

600 Copies

Copies of this Volume can be had from the Hon. Secretary,
Bhandarkar Oriental Research Institute,

POONA 4

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY, NEW DELHI.

Acc. No. 56650

Date 21/12/74

Call No. 890.B/O.C.



Printed in India

At the Amara Bharati Yantralaya, Dasaswamedh Road, Banaras.

BY RADHAVINODE GOSWAMY, M. A.

PREFACE TO VOLUME I

The First Volume of the Proceedings of the 12th Session of the All-India Oriental Conference is being published herewith. At one time it was feared that the necessary quantity of paper may not be available to print this formal part of the Proceedings; hence priority was given to the publication of Volume II, which contained the presidential addresses and the papers accepted for six of the Sections and was published in October 1946.

The printing of this Volume was carried out under peculiar difficulties. I could not be present in Benares throughout the time it was being printed. There were frequent strikes in the press, and skilled labour was not available. There was some defalcation of the paper by some hands in the press, which led to the suspension of the printing for several months. Owing to all these difficulties, a number of blemishes have remained in this Volume, which could not be removed at the proper time. Thus the folio headings could not be put in the first forme, the page number was printed in the wrong corner in forme 6, pp. xlii to xlviii, etc. I very much regret these imperfections, but they were unavoideable in the circumstances under which the printing had to be carried on.

Vol. III consisting of papers in the Archaeology, Linguistics, Iranian and Technical Sciences sections will take some more time to come out. The Hindu University Press, where it is being printed, is out of order for a long time. Vol. IV, consisting of the papers in the Sanskrit and Hindi Sections, is nearly ready and may be soon out. It is feared that Vol. V, consisting of the papers in the Arabic and Persian Sections, which was being printed in a Hindu press in Lahore, has been completely destroyed during the August holocaust.

CONTENTS OF VOLUME I

A Brief Account of the Organisation Work	i
List of the Office-bearers of the 12th Session	v
Programme of the Conference	x
The Conference Proceedings	xiii
Appendix 1, First Bulletin	xxii
Appendix 2, Second Bulletin	xxiv
Appendix 3, Invitation for the Pandit Parishad	xxvi
Appendix 4, Final Bulletin	xxviii
Appendix 5, Minutes of the Meeting of the (retiring) Executive Committee.	xxxi
Appendix 6, Minutes of the Meeting of the Council	xxxix
Appendix 7, Minutes of the Meeting of the New Executive Committee	xliii
Appendix 8, Proceedings of the Closing Session	xlvi
Appendix 9, Proceedings of the different sections	l
Appendix 10, List of the members of the Council of the All-India Oriental Conference.	lxiii
Appendix 11, List of the Members of the Conference	lxvi
Appendix 12, Statements of Accounts.	lxxxii

A BRIEF ACCOUNT OF THE ORGANISATION WORK.

When towards the end of September 1943 it became clear that owing to various causes and circumstances the Delhi University would not be in a position to impliment its undertaking to hold the 12th Session of the All-India Oriental Conference in the Christmas of 1943, Dr. S. K. Belvalkar, the President of the Conference and Prof. K. V. Rangaswami Aiyangar, a member of the Executive Committee, requested Sir S. Radhakrishnan, the Vice-Chancellor of the Hindu University, to invite the Conference to the Benares Hindu University and hold its 12th Session in the Christmas of 1943, as originally planned. Though the time for preparation was hardly three months, Sir S. Radhakrishnan acceded to the request and asked me to become the Local Secretary. It was not without some hesitation that I accepted the responsibility; for on no previous occasion had a session of the Oriental Conference been ever organised at so short a notice. There were additional difficulties created by the war conditions, the dearness of things all round, the scarcity of petrol and paper and the havoc recently caused in the city and its suburbs by the disastrous flood of the Varuna. Thanks however to the guidance of Sir S. Radhakrishnan and the cooperation of my colleagues, all difficulties were overcome and the 12th Session of the All-India Oriental Conference did take place in the Christmas of 1943 as envisaged in 1941, only not in Delhi but at the Benares Hindu University.

On the 5th of October 1943, a meeting of the members of the staff of the University was convened to constitute a Reception Committee and form its different sub-committees. The first bulletin (Appendix 1) was issued on the 10th of October, announcing the change in the venue of the Session and requesting individuals to enroll themselves as members. Simultaneously a circular letter (Appendix 2) was sent to Universities, Research Institutions and Societies and to different governments to send delegates to the Conference. Owing to shortness of time this letter could not be sent to foreign countries. Scholars were requested to submit research papers by the 1st of December. Though the notice was short, the response was very encouraging. As many as 366 persons enrolled themselves as members within ten weeks' time. Most of the Universities and learned societies in India sent

(ii)

When the necessary funds for the purpose were secured, thanks to the generous donation of Raja Dr. Baldevadas Birla, invitations for the Pandit Parishad (Appendix 3) were issued by the middle of November. Special invitees were offered II or Inter Class fares. Papers were invited on a number of specially selected subjects, the chief of them being the curriculum in Sanskrit Colleges and the desirability of the proposed legislation about the marriage and inheritance laws. More than 40 papers were received in less than one month. The Reception Committee invited Mahamahopadhyaya Pandit Giridhar Sharma Chaturvedi, the retiring Principal of the Sanskrit College, Jaipur, to preside over the Parishad, and he kindly agreed to do so, generously foregoing the travelling allowance offered to him.

The work of the fund collection was started towards the end of October. A good impetus was given to it by the princely donation of Rs. 300 /- of Raja Baldevadas Birla. H.H. Sir Hari Singh Gaur, the Maharaja of Kashmir and Jammu and the Chancellor of the University, very kindly agreed to give a lunch to the delegates on the New Year's Day and the Maharajadhiraja Sir Kameshwar Singh of Darbhanga, the Pro-Chancellor of the University, consented to open the Conference and give an At-Home to the delegates on the opening day. The Nagari Pracharani Sabha and Sir Vijaya of Vijayanagaram kindly agreed to invite the delegates for an At-Home on the 2nd and the 3rd day of the Conference respectively. Seth Gauri Shankar Goenka kindly agreed to meet the entire boarding and lodging expenses of all the invitees of the Pandit Parishad. A number of Rais and trade magnates came forward with handsome donations. A large number of professors in the University and gentlemen in the city joined the Reception Committee, the minimum subscription of whose membership had been fixed at Rs. 15/-.

Papers began to be received from the end of November and the Local Secretary, Dr. A. S. Altekar, had to spend the first two weeks of December in classifying and arranging them, and in some cases in preparing their summaries also. The printing had to be done in ten days time and the work had to be divided between two presses. A booklet on Benares: Past and Present was also prepared by the Local Secretary, Dr. A. S. Altekar, and published for the benefit of the members of the Conference. All delegates and members were provided with free copies of these publications.

(iii)

A second bulletin (Appendix 4) was sent to all members by the beginning of December, giving the exact timings of the trains and requesting them to supply the precise time of their arrival. The information thus obtained became very useful for the Boarding and Lodging Committee.

The account of the work of the different committees is briefly given below.

BOARDING, LODGING AND AT-HOME COMMITTEE

Convener; Prof. S.L. Dar, Members; Messrs. B.K. Zutshi, V. L. Pawar, Dr. R. B. Pande, Dr. B. L. Atreya, Prof. V. M. Rane, Prof. C. Chakrawarti, Prof. M. C. Pande, Prof. U. V. Bhatt, Mr R. N. Vyas and Dr. A. S. Altekar (ex-officio).

The committee met on the 15th of December and decided to get the necessary alterations and repairs carried out in the different buildings to be used for the guests. The Guest House and Women's Club were reserved for delegates coming with families and the Holkar House for those accustomed to live in the European style. Prof. Rane's house, the Old Students' Home and the Children's School were selected as other centres of delegates' camp. The Birla Hostel was however the main camp for delegates. Orthodox types of messes were arranged in Ruia Hostel. A special South Indian orthodox mess was organised for South Indian delegates.

It was decided that each camp should be in charge of two professors and four volunteers. Tenders were invited from reputed caterers, and the rate approved was Rs. 4/4/- per member per day. A book of dinner coupons was given to each delegate with a request that the proper coupon should be given to the contractors, so that the Reception Committee may find it easier to ascertain and pay the correct dues.

TRANSPORT AND RECEPTION COMMITTEE

Convener : Vaidyaraja D.A. Kulkarni ; Members: Messrs S.S. Gairola, U.A. Sah, G.K. Patvardhan, and Dr. A.S. Altekar (ex-officio). At the request of this committee the president of the Municipality agreed to make conveyances available at the station and in the University at reasonable rates and in sufficient numbers. 35 gallons of petrol were obtained for the trips to the Nagari Pracharani Sabha and to Sarnath. It was decided to depart from the usual practice and to take

(iv)

the guests free to these trips. Volunteers were sent to the station at train times from the 29th of December onwards to receive the guests, and from the 30th morning to the 31st evening they were stationed there throughout. A member of the staff was also in attendance at the station.

VOLUNTEERS COMMITTEE

Convener : Capt. Chandra Bal ; Members; Messrs D.A. Kulkarni, N.M. Kulkarni, S.S. Gairola, M.C. Pande, Dr. R.B. Pande and Dr. A.S. Altekar (ex-officio). Recruitment of the volunteers was started from the 15th of December, and was mainly done through leaders. 8 volunteers were allotted to the office, to each lodge and to each wing of the Birla Hostel, two to each sectional meeting and 16 for the station duties. The work and behaviour of the volunteers were appreciated by the guests.

ENTERTAINMENT COMMITTEE

Convener : Mr. U. A. Vasavada, M. A. ; Members : Mr. Sitaram Chaturvedi, Dr. P. N. Mishra and Dr. A. S. Altekar (ex-officio). It was decided to arrange entertainments on the night of the 31st of December, 1943 and the 1st of January, 1944. Thanks to the cooperation of the authorities of the Central Hindu Girls' School, some scenes from the Śākuntala and the Svapnavāsavadattā were arranged for the first night along with some pieces in English and Hindi. They were all very much appreciated. The entertainment programme for the 2nd night was abandoned owing to the sudden death of M.M. Pandit Balkrishna Mishra, the Principal of the College of Oriental Learning.

FUND COLLECTION COMMITTEE

Convener : Pandit G.P. Mehta, Members : Messrs. G.B. Pant, T. Pant, S.C. Dasgupta, Madhusudan Mishra and Dr. A.S. Altekar (ex-officio). The work of the committee is already referred to above. It was extremely arduous because several funds were afoot in the city. Owing to the absence of cars members had to move about mostly in *ekkas* and rikshas. Prof. S. C. Das Gupta was appointed the Honorary Treasurer of the Conference.

PAPERS AND MEETINGS COMMITTEE

The work of editing the summaries and seeing them through the press was done by the Local Secretary

himself. Prof J. C. De made the necessary arrangements for the meetings of the different sections in suitable rooms of the Central Hindu College. The work of the decorations and arrangements in the Sir Sayaji Rao Library was entrusted to Prof. G.B. Pant and his band of volunteers, who had to work hard for several days. The decorations were widely appreciated.

PANDIT PARISHAD COMMITTEE

Convener and Chairman of the Reception Committee, M.M. Pandit Principal Chinnaswami Shastri; Members: Pandit Kali Prasad Mishra, Pt. Gaya Prasad Jyotishi, Pt. Madhusudan Mishra, Pt. Hiravallabh Shastri, Prof. V.V. Deshpande and Dr. A.S. Altekar (ex-officio)

The Committee drew a list of special invitees for the Parishad, who were offered as a rule Inter Class fare. Arrangements for the boarding and lodging of the Pandits were made in the Ruia Hostel; those who preferred to stay in the city were to be paid Rs. 10/- for the expenses of their Benares stay.

PATRONS AND OFFICE-BEARERS OF THE RECEPTION COMMITTEE

INVITING BODY.

BENARES HINDU UNIVERSITY.

PATRONS.

H. H. Maharaja Sir Hari Singhji Bahadur, G.C.I.E., G.C.S.I., K.C.V.O. LL.D., of Jammu and Kashmir, the Chancellor of the University.

The Hon'ble the Maharajadhiraja Sir Kameshvar Singh Bahadur, K.C.I.E., LL.D., D. Litt. of Darbhanga, Pro-Chancellor of the University.

Pandit Madan Mohan Malaviya, the Rector of the University
Maharajkumar Sir Vijaya of Vijayanagram.
Raja Dr. Baldevdas Birla, Benares.

CHAIRMAN OF THE RECEPTION COMMITTEE.

Sir S. Radhakrishnan, D.Litt., LL.D., F.B.A., Vice-Chancellor, Benares Hindu University.

LOCAL SECRETARY.

Prof. A. S. Altekar, M. A. LL. B., D. Litt., Manindrachandra Nandi Professor and Head of the Department of Ancient

Indian History and Culture, Benares Hindu University.

N. B. :—The names of the Chairmen and Members of the sub-committees have been already given on pp iv and v.

LIST OF DONORS AND MEMBERS OF THE
RECEPTION COMMITTEE

	Rs.
Raja Baldevdas Birla, Benares	3,000
The Benares Hindu University	1,000
Government of Baroda.	1,000
Government of the United Provinces.	1,000
Seth Gauri Shankar Goenka, Benares	640
Babu Jyotibhushan Gupta	
(on behalf of Textile Supplying Co.)	501
Sir Padampat Singhanua, Cawnpore	500
Bharatpur Government	250
Rai Govinda Chandra, Rais, Benares	151
Babu Kishoriraman, Rais, Benares	151
Seth Jwala Prasad Babulal, Annapurna Mills, Benares	151
Mr. Jagannath Prasad Khattri, Benares	101
Rai Shri Krishnaji, Rais, Benares	100
Rai Bahadur Madhoram Sand	100
Sir S. Radhakrishnan	100
Seth Naraindas Bajoria, Sarnath	100
Seth Mangtaram Jaipuria, Calcutta	100
Seth Murarilal Kedia, Benares	51
Dr. Kanhayalal, Allahabad	50
Mr. A. V. Ranganathan, Dewan, Bharatpur	50
Prof. A. S. Altekar, Ancient Indian History department	25
Dr. S. K. Maitra, Philosophy department	25
Prof. V. V. Naralikar, Mathematics department	25
Dr. U. C. Nag, Principal, C.H.C.	25
Dr. S. S. Joshi, Principal, College of Science	25
Dr. S. C. Mookerji, Sanskrit department	25
Dr. Mangaldev Shastri, Principal, Queen's College	25
Pandit I. N. Gurtu, Pro-Vice-Chancellor	25
Mr. Atmacharan, I.C.S., Sessions Judge, Benares	25
Mr. Srinath Sah, Benares	25
Mr. Srinivas Sah, Benares	25
Mr. Vallabh Das, M.A., LL.B., Pleader, Benares	20
Dr. Bhagwandas, Benares	15
R. B. J. P. Mehta, O. B. E., Chairman, Municipal Board, Benares	15
Prof. S. C. Das Gupta, Mathematics Department, Benares Hindu University	15

(vii)

	Rs.
Prof. S. V. Puntambekar, History department, B.H.U.	15
Dr. Boolchand, Politics department, B.H.U.	15
Principal N. N. Godbole, College of Technology, B.H.U.	15
Dr. Dasannacharya, Physics Department, B.H.U.	15
Dr. M.S. Varma, M.B.B.S., Sunderlal Hospital, B.H.U.	15
Prof. G.B. Joshi, Law College, B.H.U.	15
Dr. R.S. Tripathi, Culture department, B.H.U.	15
Dr. Paramatmasaran, History department, B.H.U.	15
Prof. J.C.De, History department, B.H.U.	15
Prof. Ramacharan, Glass Technology, B.H.U.	15
Mr. V.T. Gopalakrishnaiya, Deputy Secretary, B.H.U.	15
Pandit G.P. Mehta M. A., Registrar B.H.U.	15
Dr. B.A. Pathak, Principal, Ayurvedic College, B.H.U.	15
Dr. A.B. Mishra, Zoology department, B.H.U.	15
Mrs. Jamunadevi Pathak, Vice-Principal, Women's College B.H.U.	15
Mr. Gyan Das, Stock broker, Benares.	15
M. M. Pandit Gopinath Kaviraj, Benares	15
Pandit Manoharlal Zutshi, Benares	15
Dr. R. B. Pande, History department, B.H.U.	15
Prof. B.N. Sharma, Sanskrit department, B.H.U.	15
Seth Debi Prasad Potdar, Chouk, Benares.	15
Seth Kishorilal Saraogi, Benares.	15
Dr.B.L. Atreya, Philosophy department, B.H.U.	15
Pandit Nagesh Upadhyay, M.A., Benares,	15
Prof. S.L. Dar, Philosophy department, B.H.U.	15
Mr. Balmukund Ramchandra, Silk merchant, Benares.	15
Mr. Chandrabhal, Benares.	15
Mr. M.K. Miatra, B.A., B.L., Advocate, Benares.	15
Mr. Harishchandra, Inspector of Schools, Benares,	15

OFFICE BEARERS OF THE 12th SESSION

General President.

Rao Bahadur S.K. Belwalkar, M.A., Ph. D., Retired Professor
of Sanskrit, Deccan College, Poona.

Sectional Presidents and Secretaries.

1. VEDIC SECTION.

President : Dr. C. Kunhan Raja, Professor of Sanskrit,
Madras University.

Secretary : Prof. S. J. Joshi, M. A., Sanskrit Department.

2. IRANIAN SECTION

President : Dr. J.M. Unwala, M. A., Ph. D., Navsari.

(viii)

Secretary : Mr. A.U. Vasvada, M.A., Gaekwar Research Fellow.

3. ISLAMIC HISTORY AND CULTURE.

President : Dr. S. M. H. Nainar, M. A., LL. B., Ph. D.,
Madras University.

Secretary : Mr. Ramkumar Choube, M.A.

4. ARABIC AND PERSIAN.

President : Dr. M. Iqbal, Oriental College, Lahore.

Secretary : Maulavi Mahesh Prasad, M.A., Head of the
Persian Department.

5. SANSKRIT SECTION.

President : Mahamahopadhyaya P. V. Kane, M. A., LL. M.,
Bombay.

Secretary : Prof. Viramani Upadhyaya, M. A., Sanskrit
department.

6. RELIGION AND PHILOSOPHY.

President : Dr. Mahamahopadhyaya Pandit Umesh Mishra,
Allahabad University.

Secretary : Prof. T.R.V. Murti, M.A. Philosophy department.

7. PALI AND BUDDHISM.

President : Dr. P. V. Bapat, Fergusson College, Poona.

Secretary : Bhikshu Jagadish Kashyap, Department of
Sanskrit and Pali.

8. PRAKRIT AND JAINISM.

President : Prof. Hiralal Jain, K. E. College, Amraoti.

Secretary : Shri Dalsukh Malavania, College of Oriental
Learning, B.H.U.

9. HISTORY, GEOGRAPHY ETHNOLOGY AND FOLK-LORE.

President : Dr. H. C. Ray, Ceylon University, Colombo.

Secretary : Dr. Paramatma Saran, History department.

10. ARCHÆOLOGY.

President : Rao Bahadur C.R. Krishnmacharlu, Superintendent
of Epigraphy, Madras.

Secretary : Dr. R. B. Pande, History department.

11. PHILOLOGY AND INDIAN LINGUISTICS.

President : Dr. S. K. De, Professor of Sanskrit, Dacca University.

Secretary : Prof. K. P. Mishra, Head of the Hindi department.

12. TECHNICAL SCIENCES.

President : Prof. P. C. Sengupta, M. A., Calcutta.

Secretary : Pandit Nagesh Upadhyaya, M. A. Benares.

13. HINDI.

President : Rai Bahadur Dr. Syam Sundar Das, Benares.

Secretary : Dr. Jagannath Prasad Sharma, Hindi Department.

14. PANDIT PARISHAD.

President : Mahamahopadhyaya Pandit Giridhar Sharma
Chaturvedi, Principal, Maharaja's Sanskrit
College, Jaipur.

Secretary : Mahamahopadhyaya Pandit Chinnaswami Shastri,
Principal, College of Theology.

OFFICE-BEARERS OF THE EXECUTIVE COMMITTEE.

PRESIDENT.

Rao Bahadur Dr. S.K. Belwalkar, Poona. 4

VICE-PRESIDENT.

Dr. R.C. Majumdar, 4 Bipin Pal Road, Calcutta.

TREASURER.

Dr. Lakshman Swarup, Professor of Sanskrit, Lahore.

GENERAL SECRETARIES.

Dr. S.K. De, Professor and Head of the Department of Sanskrit,
Dacca University.

Prof. K. A. Nilakanta Sastri, Professor of Indian History,
University of Madras.

LOCAL SECRETARY.

Dr. A.S. Altekar, Manindrachandra Nandi Professor and Head
of the Department of Ancient Indian History and Culture,
Benares Hindu University.

MEMBERS.

Mr. G. Yazdani, M.A., O.B.E., Khairatabad, Hyderabad (Dn.)
Rao Bahadur K.N. Dikshit, Director General of Archaeology,
Simla.

Mahamahopadhyaya P.V. Kane, M.A., LL.M., Bombay 4.

Dr. R.N. Dandekar, Professor of Sanskrit, Fergusson College,
Poona.

Dr. M.H. Krishna, M.A., D. Litt., Professor of History, Mysore
University, and Director of Archaeology, Mysore State.

Dewan Bahadur Dr. S. Krishnaswami Aiyangar M. A., Ph. D.,
143, Brodie's Road, Madras.

Dr. M. Nizamuddin, Department of Persian, Osmania Univer-
sity, Hyderabad.

Rev. Fr. H. Heras, St. Xavier's College, Bombay.

- Rao Bahadur K.V Rangaswami Aiyengar, M.A., Rangachari Road, Mylapore, Madras.
 Prof. Kshetresh Chandra Chattopadhyaya, M.A., Department of Sanskrit, Allahabad University.
 V. R. Ramchandra Dikshitar, M. A. Department of Indian History, University of Madras.
 Prof. P.P.S. Sastri, M.A., Professor of Sanskrit, Presidency College, Madras.
 Rao Saheb C.S. Shrinivasachari, M.A., Professor of History, Annamalai University.
 Dr. I.J.S. Taraporewala, Gamdevi, Bombay 7.

PROGRAMME OF THE CONFERENCE.

30th December, 1943.

- 3 P.M. Meeting of the Retiring Executive Committee.
 (Central Hindu College, Room No. 20).

31st December, 1943.

Morning: Arrival and reception of members.

8 A.M. Tea.

9 A.M. Pandita-Parishad : Preliminary Meeting—
 Room No. 45.

10 A.M. Meeting of the Museums Association of India ;
 Room No. 12.

11 A.M. Lunch in the respective camps.

12 noon. Inaugural Meeting :—Sayajirao Library Hall.
 The President's procession. Prayers and welcome songs. Welcome address by the Chairman, Reception Committee. Inaugural Address by Maharajadhiraja Sir Kameshwar Singh of Darbhanga.

Messages to the Conference. Presidential Election. Presidential address by Rao Bahadur Dr. S. K. Belwalkar.

Condolence Resolutions.

Group Photo of the members and delegates.

Afternoon

2-30 to 4-45. Pandita-Parishad and Sectional Meetings.
 Pandita-Parishad will be held in Room No. 45 of the Central Hindu College (First Floor) and the meetings of sections I, II, III, IV, V, VI, VII, VIII, IX, X, XI, XII & XIII will be held in Room Nos. 1, 3, 16, 18, 4, 5, 8, 8A, 9, 10, 23, 24 and 25 respectively, of the same building on the ground floor.

2-30 Welcome and Presidential addresses of the Pandit-Parishad. Room No. 45.

Sectional President's address :—Islamic History and Culture section Room, No. 17.

3 P.M. Sectional President's address; Arabic and Persian; Room No. 18.

3-30 P.M. Sectional President's address; Iranian Section, Room No. 3.

4-45 TO 5-30 At-Home to the members of the conference and the staff of the University by the Maharajadhiraja of Darbhanga. Agricultural Research Institute Lawn.

6-45 TO 7 P.M. Meeting of the Council of the Conference*: Old Physics Theatre.

7 P.M. Popular lecture in the Old Physics Theatre; by Dr. M. H. Krishna : Hoyasala Architecture.

9 TO 11 P.M. Variety entertainment : Central Hindu College Hall. Music, dances, scenes from Svapna-vāsavadattā and Śākuntala; some English and Hindi pieces.

1st January 1944.

Morning : Sectional Meetings and Pandita-Parishad.
Special items will be the following :—

9 TO 10-30 The symposium on 'Who overthrew the Kusāna Empire, the Bhārasivas, the Vākātakas or the Yaudheyas ?' Old Physics Theatre.

Speakers : Dr. A. S. Altekar, Dr. D. C. Sircar, R. B. K. N. Dikshit, Mr. Jaganath, etc. The symposium will be illustrated by slides.

10-30 TO 12-30 The symposium on the Vikrama Era.
Speakers : Drs. R. C. Majumdar, A. S. Altekar, R. B. Pande, Mr. J. S. Karandikar.

11-45 : Meeting of the New Executive Committee.
Room No 20, Central Hindu College.

9 A.M. Presidential address, Section I (Vedic, Room No. 1)

9-30 A.M. do do do VI (Philosophy,
Room No. 5)

10-15 A.M. do do do VII (Buddhism,
Room No. 8)

*Those members only, who have attended three sessions of the Conference, including the present one and submitted papers accepted for publication, are entitled to participate.

- 11 A.M. Presidential address, Section VIII
(Jainism, Room No. 8A)
11-30 A.M. " " XII
(Tach. Sciences, Room No. 24)
9-30 A.M. Meeting of the Linguistic Society of India,
Room No. 12.
11-45 A.M. Lecture on Polish Learning by Dr. Ludwie
Sternbach, Room No. 8.
12-30 A.M. Luncheon by H. H. the Maharaja of Kashmir to
the members of the Conference in Sir Sayaji
Rao Library hall.
2 to 4-15 P.M. Sectional Meetings and Pandit-Parishad. Special
items :
2 P.M. Symposium on the Date of the Mahābhārata War,
speakers : J. S. Karandikar, Dr. Daftari, Prof.
Sengupta, Room No. 10.
3 P.M. Presidential Address : Hindi Section, Room No. 25.
4-15 P.M. Departure to the Nagari Pracharini Sabha Hall
from the C.H.C. porch.
4-45 P.M. At-Home by the Nagari Pracharini Sabha.
5-30 P.M. Visit to the Museum of the Kalabhavan and the
Exhibition of Paintings.
6-30 P.M. Public Lecture by Mr. K. M. Munshi in the
Nagari Pracharini Sabha.
9 P.M. Variety entertainment : Central Hindu College
Hall.
Orchestra, choruses and music in different langu-
ages and a pantomime by Prof. B. G. Khaparde.

2nd January, 1944.

Morning :—

- 8-30 to 11 A.M. Sectional Meetings. Special items :
 8-30 A.M. Presidential address : Section V (Sanskrit) ;
 Room No. 4.
 8-45 A.M. do do do XI (Linguistics),
 Room No. 23.
 9 A.M. Symposium on the Authenticity of Bhāsa plays.
 Speakers :—Drs. Pusalkar, C. Kunhan Raja
 and Prof. Kshetresh Chandra Chattopadhyaya,
 Room No. 4.
 9-30 A.M. Presidential address, Section X (Archæology),
 Room No. 10.
 10 A.M. do do do IX (History),
 Room No. 9.
 9-30 to 11 Symposium on Hindi as the Lingua Franca for
 India.—Room No. 35.

11 A.M. TO General concluding session—Central Hindu
12 noon College Hall.

Afternoon :

1-30 P.M. Departure to Sarnath from respective camps.
do Guests are earnestly requested to be punctually ready.

4-30 P.M. At Home by Sir Vijaya of Vijayanagram, Vijayanagaram Palace.

6-30 P.M. Public Lecture : Old Physics Theatre.
Excavations in Hyderabad State by Mr. Khwaja Ahmad, B.A., LL.B.

3rd January, 1944.

Morning : Sight seeing in the city ; departure of guests.

1-30 P.M. Closing of the delegates' camp.

The Conference Proceedings.

30TH OF DECEMBER 1943.

The delegates' camp officially opened in the evening, but unofficially it had started work from the morning of the 29th as a large number of members arrived two days earlier owing to the difficulty of getting accommodation in the train. They were entertained as free guests even for the earlier period.

7 P. M. : A meeting of the Retiring Executive Committee was fixed at 3 P.M. but it was postponed to 7 P.M. to suit the convenience of some late arrivals. The meeting took place at that time and adjourned to 4 P.M. on the 31st of December to transact the business left over. The proceedings of the Retiring Executive Committee are given in Appendix 5.

31ST OF DECEMBER 1943.

9 A. M. : A preliminary meeting of the Pandit Parishad was held to settle the agenda and rules of the procedure.

12 noon : The Inaugural Meeting of 12th Session of the All-India Oriental Conference commenced in the Sir Sayajirao Library Hall which was very artistically decorated for the occasion. The President-elect, Rao Bahadur Dr. S.K. Belvalkar arrived at 11. 50 A.M. in the porch of the Agricultural Research Institute and was received by Sir S. Radhakrishnan, the Chairman of the Reception Committee. The Hon'ble Sir Kameshwar Singhji, the Maharajahhiraja of Darbhanga, arrived

at 12 noon and was received by Sir S. Radhakrishnan, who introduced to him the General President, the Sectional Presidents and the members of the Executive Committee. These then formed into a procession. The Local Secretary, Dr. A. S. Altekar was at the head; then followed the members of the Executive Committee, the Sectional Presidents in pairs, then the General President and the Chairman of the Reception Committee and finally the Maharajadhiraja of Darbhanga. The Procession then marched from the porch of the Agricultural Research Institute to Sir Sayajirao Library Hall. On entering the Hall it was received by the audience standing. It then went to the dais and its members occupied the prearranged seats.

On the dais were seated Sir S. Radhakrishnan, the Chairman of the Reception Committee, Sir Kameshwar Singhji, the Maharajadhiraja of Darbhanga; Rao Bahadur S. K. Belvalkar, the General President; Pandit Madan Mohan Malviyaji, the Rector of the University; Sir Vijaya of Vijayanagaram, the Sectional Presidents and the Local Secretary. The audience in the Hall was more than 3,000.

The proceedings commenced with a Vedic prayer sung by the students of the D.A.V. High School. A Song to Sarasvati was then sung by the girls of the Central Hindu Girls School, which was followed by a welcome song sung by the students of Women's College. At the end of this song, there was a shower of flowers on the head of the President. The President, the Chairman of the Reception Committee, the Maharajadhiraja of Darbhanga, and Pandit Madan Mohan Malviya were then garlanded by little girls.

Sir S. Radhakrishnan, the Chairman of the Reception Committee then delivered his welcome address, which was heard with rapt attention. This Address is printed in Part II, pp. 1-5. He then requested Sir Kameshwar Singh to open the Conference. The Maharajadhiraja, while doing so, delivered an inspiring address, which was received with wide acclamation. The Inaugural Address is printed in Part II pp. 6-8.

Mr. Yazdani then proposed that Rao Bahadur Dr. S. K. Belvalkar be elected the General President of the Conference. Drs. J. M. Unwala, S. K. De, and M. H. Krishna supported his proposal. While doing so, the speakers pointed out how Dr. Belvalkar was one of the founders of the Conference, how

he had worked hard in its cause during the last 25 years and how his contributions in the different spheres of Indology were both varied and original.

Dr. Belvalkar then took the Presidential chair. Messages of greetings were then delivered and read. Dr. Miss M. Falk, the head of the Polish Government delegation personally conveyed her Government's greetings and good wishes for the Conference. While doing so, she feelingly described the atrocities committed by the Germans against the Polish men of learning. Dr. Li, the representative of the Chinese Government, then read a message on behalf of the Chinese Government.

Other messages expressing wishes for the success of the Conference were then read. These were received from the following :—

1. Rao Bahadur Dr. S. K. Aiyangar, Madras.
2. Mr. M. S. Aney, Representative of Government of India in Ceylon.

Rao Bahadur Dr. S. K. Belvalkar then delivered his presidential address. It was heard with profound attention by the audience, the loud speakers making it audible to the entire big gathering. The speech is printed in Part II, pp. 9-22

After the speech was over, the following resolutions were moved from the chair and unanimously passed :—

(1) The Conference expresses its gratitude to the Governments of Poland and China for sending their delegates to this Session to convey their greetings and good wishes. It hopes that both these countries will soon be restored to prosperity and enabled to make important contributions to the advancement of knowledge in general and Oriental Learning in particular.

(2) That the Twelfth All-India Oriental Conference, held at Benares in December 1943, places on record its sense of deep sorrow at the demises of

1. M. M. Vasudeva Shastri Abhyankar.
2. M. M. Dr. M. V. Swaminatha Aiyer.
3. M. M. Dandapani Swami Dikshitar.
4. Prof. Carlo Formichi.

5. M. M. Pandit Haranchandra Shastri.
6. Prof. E. J. Johnstone.
7. M. M. R. V. Krishnamachari.
8. M. M. S. Kuppuswamy Shastri.
9. Prof. H. Luders.
10. Sir Flinders Petrie.
11. Rai Bahadur S. C. Ray.
12. Mrs. C. A. F. Rhys Davids.
13. Mr. N. G. Sardesai.
14. Mr. Schayer.
15. Prof. Hardatta Sharma.
16. Dr. V. S. Sukthankar.
17. Prof. Th. Stecherbatsky.
18. Sir Aurel Stein.
19. Dr. S. S. Suryanarayan Sastri.
20. Dr. J. Ph. Vogel.
21. Prof. Zimmer.

Certain announcements about minor changes in the printed programme were then made after which the Inaugural Meeting came to an end.

Members and delegates then moved to the Central Hindu College Quadrangle where their group photo was taken. After this they spent some time in meeting and greeting one another and then went to the different rooms of the College allotted to the different sections, where the sectional meetings transacted their business from 2. 30 P. M. to 4. 45 P. M. During this period the Presidential address of the Iranian, Arabic, History and Hindi sections were delivered.

At 4. P. M. the adjourned meeting of the Retiring Executive Committee was held to transact the remaining business. Its proceedings are given in Appendix 5.

At 4. 45 P. M. the members moved to the Lawn of the Agricultural Research Institute to join the At-Home given by the Maharajahadhiraja of Darbhanga. About 700 persons, consisting of the members of the conference the professors of the University and their wives and the elite gentry from the city were present on the occasion.

The meeting of the Council of the Conference was held at 5. 45 p. M. in the Old Physics Theatre to consider certain changes in the Constitution and to elect members of the Executive Committee. Its proceedings are given in Appendix 6.

At 7 P. M. Dr. M. H. Krishna delivered a popular lecture on Hoysala Architecture in the New Physics Theatre. After his lecture Mr. S. Katakai spoke upon the Sculptures of Kāmarūpa. Both these lectures were illustrated with slides and largely attended.

There was an entertainment programme at 9 P. M. in the Hall of the Central Hindu College. It was given by the students of the Central Hindu Girls School. In the beginning there were songs by Misses Malati Gadgil and Mridula Banerji, which were followed by the Indra, Sachi and Śiva-Pārvati dance by Misses Vinoda, Gita Sengupta and Maya Das. Next there was the English piece, Mr. Cox and Mr. Box in which Usha Altekar, Vimala Vaidya and Usha Dongare figured as actresses. Then there was an Act from the Vāsavadattā, followed by the Hindi drama, Panna Dai. At the end the 4th and 5th Acts of the Śākuntala were enacted.

The following girls took part in the different dramas :—
Svapnavāsavadattā : Sarala Khanna, King; Shiva Kamu, Vāsavadattā; Prabha Atreya, Vidushaka; Sudarsana Jasra, Cheti.

Śākuntala : Shivakamu; Dushyanta and Kanva; Śākuntalā, Usha Altekar; Śārangarava, Sarala Khanna; Śāradvata, Sudarshan Jasra; Anusūyā, Reva Dikshit; Priyamvadā, Pushpa Bhargava, Gautamī: Prabha Atreya.

Panna Dai : Panna Dai; Padma Altekar; Raj Singh, Nirmala Pradhan; Udaya Singh, Vira Chakravarti; Banbir Hansi Banerji; Vikramaditya, Putul; Ajit Singh, Chandra Malkani; Maya, Kusum Jharkhandi; Lila Nene; Chopdar; Shanti Singh; Dasi : Sarda Gadgil.

1ST JANUARY, 1944.

The different sections of the Conference began their work at 9 A. M. in the morning. Presidential addresses were delivered at the time fixed for them in the different sections. They were largely attended. In the Archaeology section two symposiums were held in the morning, one on the Bhārsivas and the other on the Vikrama Era. A large number of speakers participated in them; some of their speeches are summarised as papers in the section concerned.

The New Executive Committee met at 11-30 A. M. to

elect the office-bearers of the new Session. Its proceedings are given in Appendix 7.

12. 30 P.M.: The Sectional meetings were adjourned at 12. 30 P. M. when members assembled for a luncheon in the Sir Sayaji Rao Library Hall given by the Chancellor of the University, the Maharaja of Kashmir. It was a grand function, all delegates, members of the conference and reception committee and the elite gentry of the city being present.

2 P. M.: After the luncheon, members resumed their work in different sectional meetings at 2 P. M. The Symposium on the Vikrama Era was resumed this time in the History Section. In the Archaeology Section, the Symposium on the Date of the Mahābhārata War was started by Mr. J.S. Karandikar. Prof. Sengupta joined issues with him later on. Dr. Daftari, who could not be present at this time, put forth his case on the morning of the 2nd inst.

4. 45 P. M.: At 4. 45. P. M. sectional meetings came to a close for the day and members started for the Nagari Pracharini Sabha in order to participate in its 'At Home and see the Bharat-Kala-Bhawan Collection of terracottas, sculptures and paintings. The members were welcomed at the Sabha in a short speech by Dr. V. S. Agrawala. After the At-Home Dr. Altekar and R.B., K.N. Dikshit thanked the Sabha for its splendid At Home and wished it continued prosperity and progress. Members then inspected the valuable collection of antiquities in the Bharata-Kala-Rhawan with the able guidance of Dr. V. S. Agrawala and Rai Krishana Das. A large number of delegates spent the evening in the city in shopping and sight-seeing.

The programme for the entertainment fixed for the night of this day was cancelled owing to the sad demise of Mahamahopadhyaya Pandit Balkrishna Mishra, the Principal of the Oriental College, Benares Hindu University.

2ND OF JANUARY, 1944.

8. 30 A.M.: The sectional meetings commenced this morning at 8. 30 A. M. In the Sanskrit section the Symposium on Bhasa commenced at 9 A.M. It was a very interesting item and drew a large audience. In the Hindi section, the symposium on the Hindi as Rāshtrabhāshā started at 10 A.M. and attracted a very large audience. In the Archaeo-

logical Section the symposium on the Date of the Mahābhārata War was continued for a short time in order to hear the view-point of Dr. K.L. Daftari, who could not speak on the day before.

11 A. M. : The Concluding Session.

The sections finished their business at 11 A. M. and then the members assembled in the Central Hindu College Hall for the concluding general session. Its proceedings are given in Appendix 8.

At the end of the session Dr. R. C. Majumdar arose to thank the various University authorities for their work and hospitality in connection with the 12th Session of the Oriental Conference. He said that the Conference was particularly grateful to Sir S. Radhakrishnan, the Vice-Chancellor of the University. When the Delhi University expressed its inability to hold the Conference by the end of September, it appeared that its session would be indefinitely postponed; but Sir S. Radhakrishnan came to the rescue and agreed to invite the conference at the scheduled time, though the time for preparatin was very short. The Benares Hindu University was thus a friend in need; it showed that Benares was as keen as ever in championing the cause of Oriental research and learning. The Chancellor, though unable to be present owing to previous engagements, had given them a grand and sumptuous lunch on the New Year's Day. The Pro-Chancellor had kept up the old traditions of his distinguished house by agreeing to open the Conference and giving an At-Home on the opening day. Rao Bahadur K.N. Dikshit thanked Sir Vijaya of Vizayanagaram for helping the conference in various ways and for the splendid At-Home with which the Conference Session was going to conclude that evening. He also expressed the gratitude of the Conference to the University authorities in general and to the Vice-Chancellor in particular. Though given too short a notice they had organised the conference in a splendid manner.

Dr. J. M. Unwala moved a vote of thanks to the Reception Committee, the Local Secretary and Office-bearers of the Local Working Committee, the Nagari Pracharini Sabha, the public of Benares, the delegates sending institutions and the scholars who had sent the papers and participated in the proceedings. It was gratifying to find that at so short a notice more than 200 papers should have been submitted to the

Conference and more than 350 members should have been enrolled for it. In spite of the travelling and other difficulties scholars had mustered strong at Benares and made the session a success. The credit for the success, however, was largely due to the energy, foresight, organising capacity and literary talent of the Local Secretary, Dr. A. S. Altekar. The arrangements which he and his splendid band of co-workers had made were so perfect that no one could believe that the session was being held at the short notice of ten weeks. Dr. Altekar had not only made the usual arrangements for the session, but also edited the summaries of papers. The latter task included the preparation of summaries of papers themselves in some cases. His booklet on Benares, Past and Present was a short but sweet literary treat. The five symposiums which he had organised at this session on the different topics of controversy were its new and special feature and materially contributed to its splendid success. The other office-bearers of the Local Committee also deserved their thanks for their splendid work in making excellent arrangements for boarding and lodging.

Dr. P. L. Vaidya moved a vote of thanks to the Central Hindu Girls School authorities and the band of volunteers who worked for the Conference. The entertainment which the former had given to them on the opening day was of a very high order and he congratulated the girl actresses for their exquisite performance. The band of volunteers was a splendid one: they were all of them always courteous, efficient and attentive. The success of the conference was largely due to their painstaking and efficient work.

Rao Bahadur C. Krishnamacharlu proposed a vote of thanks to Rao Bahadur Dr. S. K. Belvalkar for conducting the proceedings of the session in an efficient and admirable manner. He said that the President was working throughout the two years; but for his alertness the session could not have been held this year.

Sir S. Radhakrishnan then delivered a short speech expressing his gratitude for the vote of thanks. He was conscious, he said, that owing to the shortness of notice the arrangements could not be as perfect as he would have wished. But he was anxious that the session should be held at the scheduled time, as desired by the conference authorities. Owing to previous engagements he could not remain in Benares

for the larger period of ten weeks during which the work of the conference was organised, and so the brunt of the burden fell almost entirely on Dr. A. S. Altekar and his splendid band of co-workers, to whom he desired to express his special and personal thanks.

The Vande Mataram was then sung by a band of girls and the general session of the conference then came to an end.

1. 30 P. M. : *Trip to Sarnath.*

After the lunch, the members went in a trip to Sarnath, the birth-place of the Buddhism. As one of the buses unfortunately went out of order, a group of members had to remain behind. They were, however, taken on the morning of the 3rd January in a new bus specially hired for the purpose. The trip to Sarnath was without any charge.

5. P.M.: On their return from Sarnath, the members were entertained at an At-Home by the Maharajakumar of Vijayanagaram in his splendid palace. The party was largely attended, the elite from the city also being present.

The delegates camp was kept open till the afternoon of the 3rd Jan. in order to enable the members to depart by convenient trains.

MEETINGS OF OTHER SOCIETIES

The Museum Association of India held its meeting at 10 A. M. on the 31st of December, 1943 for the purpose of drafting a constitution. Mr. M. S. Vatsa presided.

The Linguistic Society of India held its meeting at 9. 30 A. M. on the 1st of Jan, 1944. It participated in the symposium on Hindi as Rashtrabhasa.

APPENDIX 1

First Bulletin.

Invitation for enrolment.

BENARES HINDU UNIVERSITY,
Date the 10th of October 1943.

DEAR SIR,

You must have already read in papers that owing to certain unexpected difficulties elsewhere, the 12th Session of the All-India Oriental Conference is being held at the Benares Hindu University on the 31st of December 1943 and the two following days. Rao Bahadur Dr. S. K. Belvalkar, M. A., Ph.D., is the president-elect of the Conference.

Benares has been the centre of traditional Oriental Learning for ages and it hopes to make this session of the Oriental Conference a success, though it has been given a very short notice in this connection. It can however succeed in achieving this goal only if scholars like you extend their valuable co-operation to the conference by enrolling themselves as its members, by sending their research papers and by taking active part in its discussions and deliberations. May I therefore request you to enroll yourself immediately as a member of the conference and to send your valuable paper, along with its short summary of about two typed pages, not later than the 1st of December 1943 ?

Besides the usual activities of the Conference, we shall be organising excursions to the famous Ghats of Benares, to the recent excavations at Rajghat and to Sarnath, the birth-place of the Buddhism.

The climate of Benares is very cold during Christmas and you should therefore take sufficient warm clothing with you. You should alight at the Benares Cantonment station only, where volunteers will be ready to receive you from the 30th of December 1943. This is the nearest station to the Hindu University, which is about five miles from it.

In case you are likely to be accompanied by any ladies in your family, kindly let us know a fortnight in advance, so

that adequate arrangements can be made. The accommodation for delegates coming with families is very limited.

As arrangement for vegetarian food alone can be made on the University premises, delegates desirous to have non-vegetarian food will be accommodated in the Clarke's Hotel in Benares Cantonment.

Hoping to be favoured with an early reply on the form below,

Yours sincerely,
A. S. ALTEKAR,
Local Secretary.

REPLY FORM

To,

DR. A. S. ALTEKAR,

*Local Secretary, the 12th Session, All-India Oriental
Conference, Benares Hindu University.*

DEAR SIR,

I am in due receipt of your invitation to join the 12th Session of the All-India Oriental Conference which is being held at the Benares Hindu University on the 31st of December 1943. I desire to be enrolled as a member of the Conference and am sending by Money order the sum of Rs. ten only for that purpose. postal order

I shall be sending a paper for the conference before the 1st of December 1943 and its subject will be

I shall be able to attend the conference, and shall let you know before the 28th of December the exact time of my arrival at the Benares Cantonment Station. I am a vegetarian and live in Indian style. In case I am unable to attend the conference owing to unexpected difficulties, I shall inform you to that effect, if necessary by telegram, before the 25th of December 1943 at the latest. European non-vegetarian

Yours sincerely,

Place.....

Date.....

APPENDIX 2

Second Bulletin.

Invitation for sending delegates.

From

DR. A.S. ALTEKAR, M.A., LL.B., D.Litt.,
The Local Secretary,
All-India Oriental Conference,
Benares Hindu University.

To

Dated the 11th of Oct., 1943

SIR,

The 12th Session of the All-India Oriental Conference will be held at the Benares Hindu University on the 31st of December 1943, and the following two days. I have the honour to invite you to send delegates on behalf of your _____ as has been your usual custom in the past. All individual scholars are of course welcome; but we will be very glad if your _____ is represented by its own delegates.

The All-India Oriental Conference is the greatest and oldest institution of its kind in India and has rendered during the last twentyfive years valuable service to oriental scholarship in its different branches. It is divided into several sections like Vedic and Iranian Studies, Religion and Philosophy, Classical Sanskrit, Modern Indian Languages, Philology, Ancient Indian History and Archaeology, Fine Arts, Technical Sciences, Islamic Culture and Religion etc. It also organises a conference of Pandits, trained on the old traditional lines,

Right from its inception in 1919, the Conference has enjoyed the privilege and honour of being represented by the delegates of the different Universities in and outside India, of the Government of India and of the different Provincial Governments and Indian States. I shall therefore feel very

grateful if you will kindly let me know at an early date the names of the delegates whom you propose to send to the conference. The delegates selected should kindly be requested to enroll themselves as members of the Conference,* and to send to me the papers they propose to read at the ensuing session not later than the end of November 1943.

As the venue of the Conference had to be suddenly shifted to the Benares Hindu University, only about a week ago, I regret that an earlier intimation for sending delegates could not be sent to you. I however feel sure that yourand delegates will extend their full co-operation in making the conference a full success.

I have the honour to be,
Sir,
Your most obedient servant,
A. S. ALTEKAR,
Local Secretary.

*The enrolment fee for the members and delegates of the conference is *Rupees ten* only and is to be sent to the Local Secretary at the Benares Hindu University.

APPENDIX 3

INVITATION FOR THE PANDIT PARISHAD.

अखिलभारतीय-प्राच्यविद्यासम्मेलनम् । काशी-विश्वविद्यालयः

स्वागताध्यक्षः—

स्थानीयमन्त्री

सर् एस० राधाकृष्णन्

डा० अ० स० अलतेकर

श्रीमन्तो मान्यतमा मनीषि-प्रवराः !

अखिलभारतीयप्राच्यविद्याविद्वत्सम्मेलनस्य द्वादशतममधिवेशनं काशीविश्वविद्यालये २००० तमविक्रमसम्बत्सरे पौषशुक्लपक्षे पञ्चमीतः सप्तमीं यावत् भविता । सम्मेलनस्य सभापतिपदं प्रसाधयिष्यन्ति डाक्टर-रावबहादुर-श्रीपाद-कृष्ण-बेलवलकर-महोदयाः ।

इदं सम्मेलनं प्रतिद्वितीयसम्बत्सरं संघटते । तस्मिंश्च वेदास्तदङ्गानि, दर्शनानि इतिहासः, पुरातत्त्वम्, बौद्धमतम्, जैनमतम्, धर्मशास्त्रम्, भाषाशास्त्रम्, संस्कृतप्राकृतसाहित्ये, आरबी-फारसीसाहित्ये, इत्येवमादिविषयेषु, गवैषणात्मकप्रबन्धानामांगलभाषया गीर्वाणभाषया च वाचन-विवेचने भवतः ।

संस्कृतपण्डितपरिषदोऽप्यधिवेशनमस्मिन्समये पौषशुक्लपञ्चम्यां षष्ठ्यां चापराह्णे भविता । तस्मिन्समये गीर्वाणगिरा निम्ननिर्दिष्टविषयेषु निबन्धवाचनं विचारविनिमयश्च सम्पत्स्येते ।

- १ अखिलभारतीयसंस्कृतपण्डितपरिषदः स्थायिसंघटनम्, तद्द्वारा मुखपत्रसञ्चालनञ्च
- २ संस्कृतपाठशालासु पठन-पाठनपद्धतिः ।
- ३ हिन्दुसमाजे प्रतिदिनवर्धमानधर्मानादरस्य निरसनाय कीदृशः प्रयासोऽपेक्ष्यते ।
- ४ हिन्दूनां पुरातनपरिणयप्रणालिकापरिवर्तनाय विधिमण्डले (असेम्बली) उपस्थितस्य प्रस्तावस्येष्टत्वमनिष्टत्वं वा ।
- ५ सभ्रातृकाः कन्याः पैतृकं दायमर्हन्ति न वा ।
- ६ ज्यौतिषशास्त्रानुसारेण फलं कस्मान्न लभ्यते ।
- ७ दर्शनविरोधपरिहारः ।

सम्मेलनसमये शास्त्रार्थः समस्यापूर्तिरभिज्ञानशाकुन्तलाभिनयश्च भवितारः ।

अतः श्रीमन्तः सबहुमानं निवेद्यन्ते यद्भवद्भिस्परिनिर्दिष्टेषु विषयेषु कस्मिंश्चिदप्येकः

प्रबन्धो दशपत्रदेशीयो दयया मन्त्रिणः समीपे पौषामावास्यां यावत्प्रेषणीयः सम्बर्धनीयश्च शोभासम्भारस्सभाया निजपादपाथोजार्पणप्रयासेन ।

श्रीमतामिहागमनगमनादिव्ययकृते रौप्यमुद्रास्सम्मेलनमिदमर्पयिष्यति विश्वविद्यालये च स्थानाशनादिप्रबन्धं विधास्यति । यदि गङ्गास्नानविश्वनाथदर्शनादिसौकर्यार्थं नगर एव वासोऽभिलष्येत तदा मनोनुकूलः प्रबन्धः स्वयमेव कार्यः । स्थानाशनगमनागमनदिव्ययार्थं दशरौप्यमुद्राः सम्मलेनभिदं दास्यति ।

कृपया प्रतिपत्रं पूरणीयेषु पदे प्रपूर्य त्वरया प्रेषणीयम् येन प्रबन्धे सौकर्यं स्यादिति प्रार्थयते—

भवदीयसदृशनलालसमानसः

मार्गशीर्षकृष्ण १०,

संवत्, २०००

अलतेकरकुलप्रसूतः सदाशिवसूतुरनन्तः ।

अखिलभारतीय-प्राच्यविद्यासम्मेलनस्य स्थानीयो मन्त्री ।

❖ डिसेम्बरमासस्यान्तिमे दिने जानेवारीमासस्य प्रथमे दिने ।

प्रतिपत्रम्

अयि डा० अ० स० अलतेकरमहाशयाः !

मया पण्डितपरिषद् आमन्त्रणपत्रं प्राप्तम् । अधिगतं च यद्गमनागमनादिव्ययार्थं ...रौप्यमुद्राः सम्मेलनं दास्यतीति ।

अहं.....

विषयमधिकृत्य प्रबन्धं प्रेषयिष्यामि । सम्मेलने ममागमनं सम्भाव्यम् (असम्भाव्यम्) । अहं विश्वविद्यालये (नगरे) स्थास्यामि । मम बनारस-कन्वोन्मेन्टस्टेशने दिने समये आगमनं भविष्यति । यदि प्रतिपत्रप्रेषणानन्तरं कुतश्चित्कारणादागन्तुं न शक्यामि तदा तत्पत्रद्वाराऽवश्यं सूचयिष्यामीति—

स्थानम्.....

निवेदयति

तिथि.....

.....

APPENDIX 4

Final Bulletin

Rly Station:-Benares Cantt. Tele. Address :-Altekar, Benares Hindu Univer.

SIR S. RADHAKRISHNAN,
Chairman of the Reception Committee

DR. A. S. ALTEKAR,
Local Secretary.

The 12th Session of the All-India Oriental Conference will open at the Benares Hindu University on the 31st of December, 1943, at 12 noon. Members will be supplied with the programme of the three days' session and other literature on their arrival.

All persons interested in Oriental Learning are cordially invited to immediately become members of the Conference by filling the form below, and to send research papers along with their short summaries.

The climate of Benares is very cold in Christmas and the intending visitors are therefore requested to provide themselves with sufficient warm clothing. They should alight at the *Benares Cantonment Station only*, where volunteers will be ready to receive them from the afternoon of the 30th of December.

The present timings of trains reaching Benares are as follows:—Lahore. Howrah Express, 17-44; Lahore Howrah Mail, 19-50; Delhi Howrah Express, 10-9; Howrah Lahore Express, 8-5; Howrah Punjab Mail, 11-24; Howrah Delhi Express 15-27. The timings of trains reaching Moghulserai are as follows:—Bombay Calcutta and Delhi Calcutta mails, 23-55; Toofan Express from Delhi, 15-48; Toofan Express from Calcutta, 10-25; Howrah Mail, 6-10; Calcutta Bombay Mail; 9-15. Connecting trains are usually available at Moghulserai within an hour or so.

Free boarding and lodging arrangements will be made on the University grounds for all guests who take vegetarian diet and have enrolled themselves as members of the Conference and intimated their intention to attend it *before the 20th of December 1943*. The delegates' camp will be open for the reception of guests from the evening of the 30th of December, 1943 to the afternoon of the 3rd of January, 1944.

Non-vegetarian delegates living in European style will be accommodated, at their own expense, in the Clarke's Hotel and the Cecil Hotel in the Benares Cantonment and in the Grand Hotel in the city, situated about six miles from the University. Accommodation in these Hotels also is rather limited; delegates are requested to note that at least a week's notice is necessary for securing it. Vegetarian messes on the University premises will also be open to non-vegetarian guests, if they kindly intimate their intention to join them before the 25th of December, 1943.

The Visvanātha temple and the Ganges are about four miles from the University. Those guests who want to be in their vicinity will have to stay in the city and make their own arrangements for boarding and lodging. The Local Secretary will be glad to help them, if they will write to him at least a week earlier.

The accommodation for delegates coming with families is limited. Those who desire to have it should write to the Local Secretary *before the 15th of December*. It is necessary that all the members in the family, who desire to stay in the delegates camp, should have also enrolled themselves as members of the conference.

Benares Hindu University,
1—12—1943

A. S. ALTEKAR,
Local Secretary.

To

DR. A. S. ALTEKAR,
LOCAL SECRETARY, ALL-INDIA ORIENTAL CONFERENCE,
BENARES HINDU UNIVERSITY.

Dear Sir,

I desire to be enrolled as a member of the All-India Oriental Conference and am sending Rs. 10/4/- by cheque/Rs. 10/- by money order/postal order for that purpose.

I shall be sending a paper for the Conference and its subject will be.....

I have already attended.....sessions of the Conference and a paper of mine has been printed in the proceedings of the.....session.

I shall be able/unable to attend the conference and shall let you know before the 25th of December the exact time of my arrival at the Benares Cantonment Station.

I shall stay in the University and join the vegetarian mess.

OR

I shall stay in the city and make my own arrangements.

OR

I desire to be accommodated at my own cost in a hotel in the Cantonment/city, providing accommodation in European style and non-vegetarian diet.

OR

I shall be accompanied by _____ members in my family, who have been enrolled as members of the Conference, and desire family accommodation on the University grounds.

Yours sincerely,

PLACE.....

DATE.....

APPENDIX 5

MINUTES OF THE MEETING OF THE (RETIRING) EXECUTIVE COMMITTEE

Held on 30. 12. 1943 at 7 P.M. in the Central Hindu College,
Benares Hindu University.

P R E S E N T

Rao Bahadur Dr. S.K. Belvalkar (President)
Dr. S.K. De (Secretary)
Dr. M.H. Krishna
Mahamahopadhyaya P.V. Kane
Prof. K.C. Chattopadhyaya
Dr. R. N. Dandekar
Dr. M. Nizamuddin
Dr. A. S. Altekar
Prof. K. A. Nilakanta Sastri (Secretary)

- I. The Proceedings and Transactions of the Hyderabad (Eleventh) Session (Part I) and the statement of accounts relating to the session were presented by the Local Secretary Dr. M. Nizamuddin and approved by the Committee.

Resolved that the grateful thanks of the Committee be conveyed to Dr. Nizamuddin and his colleagues for the timely publication of Part I of the proceedings.

The price of the part was fixed at Rs. 3/- per copy.

Resolved further that Mr. Nizamuddin be requested to print 750 copies of Part II which is to contain only the addresses delivered by the Presidents of the different sections ; and that Dr. Nizamuddin be authorized to return the papers to their authors expressing regret that they could not be included in the Proceedings under present conditions.

- II. The President made the following statement regarding the financial position of the Conference :

1. The late Honorary Treasurer of the Conference, Dr. V.S. Sukthankar took charge of his office in February 1942 from his predecessor in office, Rao Bahadur K. V.

Rangaswami. Dr. Sukthankar died suddenly on the 21st January 1943. The amount that he held as Honorary Treasurer was in all Rs. 9150-15-6, from out of which Rs. 5640/- were invested in purchasing postal cash certificates of the face value of Rs. 6400/- the balance (less annas fifteen and pies six only withdrawn for petty expenses) is just Rs. 3510/- After I took over the papers, files and Savings Bank Account Book of the Imperial Bank of India, I wrote to the Agent, Imperial Bank of India, Poona Branch (letter No. 199 of the 4th Octr.) to which I received the Bank's reply, No. 7612 dated the 6th Octr. 1943. Both these are submitted herewith along with the accounts book for instructions of the Executive Committee.

2. The Local Secretary of the Tirupathi Conference has submitted a final statement of accounts of the Session showing a balance of Rs. 909-14-6. All liabilities are cleared up and this sum is now available for amalgamation with the general funds of the Conference. The details of the amount are :—

Rs. 100/- with the General Secretary, Madras.

Rs. 800/- with the President

Rs. 9-14-6 with the Local Secretary, Tirupathi

3. The account statement of the sale proceeds of the Conference Report is submitted herewith showing Rs. 925-11-6 with Savings Bank, Rs. 5-7-3, cash on hand Rs. 40-12-0 for bills to be paid, thus showing a net credit of Rs. 890-6-9. Thus on the date of submitting this statement the Conference has to its credit :—

1. Rs. 809-14-6

2. Rs. 890 -6-9

3. Rs. 3510-0-0

Rs. 5210-5-3 plus cash-certificates of the face-
value of Rs. 6400/-

4. Regarding the amount standing in the personal name of Dr. Sukthankar, the following correspondence with the eldest son of the deceased is submitted for information. It is expected that there would be no difficulty in recovering the amount once the probate is granted.

III. Read the final statement of accounts of the Tirupathi (Tenth) session submitted by Rao Bahadur K.V. Rangaswami Aiyangar, Local Secretary :—

Final Statement of accounts by the Local Secretary of the Tenth Session, Tirupathi.

SUMMARY OF ACCOUNTS AS ON THE
5TH DECEMBER, 1943.
I N C O M E

	Rs.	a.	p.
1. Reception Committee Membership Fees	744	12	0
2. Subscriptions (Membership, Delegation Fees)	2827	10	6
3. Donations	6118	13	11
4. Miscellaneous receipts	281	12	6
5. Andhra Parishad	259	15	0
Total.	10232	15	11

E X P E N D I T U R E

1. Stationery and Printing	3002	14	0
2. Boarding and catering	2005	11	6
3. Conveyance and Travelling Expenses	1822	2	6
4. Postage and telegrams	536	13	10
5. Entertainments	101	4	0
6. Pandals, decoration and lighting	370	4	2
7. Sanitation and cleaning	160	15	3
8. Establishment	476	9	5
9. Miscellaneous	796	7	2
Total.	9323	1	5
Balance	909	14	6

Amount transferred by cheque to Prof. K.A. Nilakanta Sastri, General Secretary, at his request with the approval of the President

	900	0	0
Balance at the M.P.C. Bank Ltd., Madras.	9	14	6

Resolved to accept the statement of accounts and thank the Local Secretary for his valuable services to the Conference.

IV. The names of the following gentlemen were reported as elected by the Reception Committee on 10.12.1943 for

co-option as members of the Council for the ensuing session: (Rule VIIc)

1. Dr. U.C. Nag
2. Prof. S.V. Puntambekar
3. Dr. Parmatmasaran
4. Dr R.S. Tripathi
5. Dr. S.C. Mookerjee
6. Dr. S.K. Maitra.
7. Mr. Srinath
8. Prof. S.L. Dar
9. Dr. Boolehand
10. Prof. J.C. De

V. Resolved to place the the following condolence resolution before the ensuing session of the Conference :—

(Resolution printed on pp. xv-xvi)

VI. Considered letter from Mr. Nagesh Upadhyaya offering a prize of Rs. 100/- for the best essay upon a subject connected with astronomy ;

Resolved that while commending the idea of the prize, the Committee regret their inability to accept the responsibility of arranging for its award.

VII. Resolved that the President, MM. P.V. Kane and Dr. S.K. De form a sub-committee to consider the objects of the Conference and the duties of its officers and make proposals to the Committee by tomorrow with a view to the registration of the Conference. Resolved that the Bhandarkar Oriental Institute be made the headquarters of the Conference for this purpose and the authorities of the Institute be thanked for their readiness in acceding to the request of the Committee.

Resolved further that the question of the permanent habitat of the Conference be reconsidered immediately the war is over, the present arrangement of locating it in Poona (Bhandarkar Institute) being only temporary.

VIII. Considered the following proposals from the Honorary Secretary, Greater India Society, Calcutta :

1. That in view of the exceptional importance of Greater India Studies, the Provincial Governments and Univer-

sities of India be requested to create fellowships, travelling scholarships and, if possible, chairs for stimulating such studies.

2. That the Government of India be requested as soon as funds permit to create a Central Library of Greater India Studies in a convenient situation like Calcutta for encouraging advanced studies in that field.

Resolved to accept the suggestions and take suitable action.

- IX. Considered the following resolution of which notice had been given by Dr. M. Nizamuddin :

That a Sub-Committee of the Executive Committee be formed to review the rules and regulations of the All-India Oriental Conference in order to obtain uniformity of procedure of business of each session and to ensure the successful working of the Academic side of the Conference by clearly stating the duties and responsibilities of various elected office bearers (such as the sectional presidents, etc.) as is enforced by the Indian Science Congress (See the proceedings of the 20th I.S.C., Calcutta, 1938, Pt. I. 7/72.

Resolved that while noting with approval the aims underlying the proposal, no sub-committee be appointed at present.

- X. Considered letter from Mr. K.C. Chattopadhyaya regarding Pandit Parishad and controversial topics.

Resolved to refer the letter to the Sub-Committee under item VII above.

- XI. Resolved that as a special case that notwithstanding rule XIII (4) all collections of funds for the XII session excepting those ear-marked for the General Funds be made over to the Local Secretary to meet the expenses of the session, it being understood that the balance remaining at the end will be handed over to the Conference by him.

- XII. Adjourned to 4 P.M. on the 31st December 1943 to meet in the same place (Room 52 of the Central Hindu College)

Minutes of the adjourned meeting of the (retiring) Executive Committee.

(Held on 31. 12. 43. at 4 P. M. in the Central Hindu
College, Benares Hindu University.)

P R E S E N T

Dr. S.K. Belvalkar (President)
Dr. Lakshmana Swarup (Treasurer)
Mr. G. Yazdani
Rao Bahadur K N. Dikshit
Dr. B.N. Dandekar
Rao Bahadur C.S. Srinivasachari
Mr. V.R. Ramachandra Dikshitar
Dr. R.C. Majumdar
Dr. M. Nizamuddin
Dr. S.K. De (General Secretary)
Prof. K.C. Chattopadhyaya
Mahamahopadhyaya P.V. Kane
Dr. A.S. Altekar (Local Secretary)
Dr. M.H. Krishna
Prof. K.A. Nilakanta Sastri (General Secretary)

I. Read and confirmed minutes of yesterday's meeting.

II. Mr. Yazdani made the following statement:—

In response to the Appeal issued for donations to the permanent Fund of the All-India Oriental Conference with a view to enabling it to carry out the measures envisaged in the proposed scheme (Proceedings XI session, pp. 93-5) the following Governments, Indian States, learned institutions and philanthropic personages have contributed :—

BEFORE THE HYDERABAD SESSION (XI)

Trustees of Sir Dorabji Tata	Rs.	5000	0	0
Raja Pannalal Bahadur of Hyderabad		1000	0	0
Mr. G. Raghunathmull (Banker)		300	0	0
Mr. G.D. Birla		250	0	0
Mr. Ambalal Sarabhai		200	0	0

Mr. Kastur Bhai Lalbhai		200	0	0
Nawab Salar Jung	O. S. Rs. 1500			
Raja Sukhdeo Prasad	" 400	6950	0	0
Rajaram Bakhsh Jaichand	" 100			
	<hr/>			
	O. S. 2000	1714	4	7
	<hr/>			
		*8664	4	7
		<hr/>		

*This amount was made over to Rao Bahadur Ranga-swami Aiyengar before the Hyderabad session (1941) and receipt given to the donors over mine and his joint signatures.

AFTER THE HYDERABAD SESSION.

U.P. Government	RS. 1000	0	0
His Highness the Maharaja of Jammu and Kashmir		2500	0 0
	<hr/>		
	RS. *3500	0	0
	<hr/>		

*This amount was sent to the late Dr. Sukthankar and receipts sent to the donors over mine and his joint signatures.

Total. 12164 4 7

As the effort for collecting funds has so far been made by myself alone, the amount collected (Rs. 12,164-4-7) is not negligible and I am confident that if a committee comprising 3 or 4 members of the Executive Committee who possess influence in their respective provinces, was appointed a sum of Rs. 1,00,000 can easily be collected and from the interest of it the honorarium of a part time secretary and clerk and the cost of publishing an Annual Bibliography be paid. I would therefore suggest that the new Executive Committee may kindly take necessary action in the matter, preferably in regard to the appointment of a Committee for the collection of donations to the Permanent Fund.

III. Read the following report of the Sub-Committee appointed on 30-12-43.

Report of the Sub-Committee appointed by the Executive Committee of the All-India Oriental

Conference, Twelvth Session, on the 30th December, 1943, to suggest the changes in the bylaws of the Conference and particularly in its objects with a view to the registration of the Conference under Act 21 of 1860 at an early date.

The Committee unanimously recommend that Rule II should have the following addition made at the end:

(f) without prejudice to the foregoing, in particular :—

(i) To found, maintain and endow a central library of works bearing on Oriental Studies including periodicals

(ii) To prepare and publish rare and important texts, scholarly monographs, bibliographies and encyclopædias on Oriental Learning ;

(iii) to create and maintain, for the diffusion of accurate historical knowledge, museums, collections of mss., coins, copperplates, monuments, inscriptions, sculptures, pictures and other rare valuable antiquities.

(iv) to coordinate by starting journals or similar publications, research work in Oriental Learning done in India and abroad.

(v) to establish and maintain professorships and fellowships for research and to provide for lectures on subjects connected with Oriental Learning*.

That the following be added as rule II and the numbering of the subsequent rules increased by one :

“II. That the Central office of the All-India Oriental Conference be located at the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona”.

That the rule at present numbered IV (c) be modified as follows :—

“(c) Two General Secretaries, one Local Secretary to be nominated by the body inviting the next session, and the Hon. Secretary of the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona, as an additional secretary, in case he is not already included in the foregoing three”.

That in the opinion of the Sub-Committee no other changes in the rules are necessary at present.

Resolved that a new clause (f) ‘and to do such other acts and things as may be considered necessary to promote advancement of Oriental Learning’ be inserted and that clause (f) of the Sub Committee be changed as (g) and that the report as modified be placed before the Council.

APPENDIX 6

MINUTES OF THE MEETING OF THE COUNCIL OF THE CONFERENCE HELD ON THE 31ST OF DEC. 1943, at 5.45 P.M. IN THE OLD PHYSICS THEATRE.

The rules about the membership of the Council were explained to the persons present. Those who were not entitled to attend the meeting as members separated from the rest and occupied a different section of the Hall.

Dr. S.K. De, the General Secretary, then announced that the following persons have been nominated to the Council by the Local Reception Committee:—(1) Dr. U. C. Nag, (2) Prof. S. V. Puntambekar, (3) Prof. J. C. De, (4) Dr. Paramatma Saran, (5) Dr. R. S. Tripathi (6) Dr. S. K. Maitra, (7) Prof. S.L. Dar, (8) Dr. S. C. Mookerjee, (9) Dr. Bool Chand, (10) Mr. Srinath Sah.

The following members of the Council were present for the meeting :- (1) Prof. E. V. Viraraghavacharya. (2) Mr. K. Sitaramaiya. (3) Dr. A. N. Upadhye. (4) Dr. R. N. Dandekar. (5) Dr. P. M. Modi. (6) Prof. S. L. Dar. (7) Dr. Baburam Saksena. (8) Prof. K. Chattopadhyaya, (9) Dr. A.C.Chettiar. (10) Mr. P. Sambamoorthy. (11) Mr. M. K. Rama Krishnaiya. (12) Prof. S. Vaiyapuri Pillai. (13) Dr. M. Nizamuddin. (14) Dr. M. H. Krishna. (15) Dr. R. C. Majumdar. (16) Prof. C. S. Srinivasachari. (17) Dr. N. Venkataramanayya. (18) Dr. T. R. Chintamani. (19) Mr. K. R. Srinivasan. (20) Mr. K. R. Venkataraman. (21) Mr. A. N. Md. Khaledi. (22) R. B. K. N. Dikshit. (23) Mr. G. Yazdani. (24) Prof. S. V. Puntambekar. (25) Dr. H. D. Bhattacharya. (26) Prof. V. R. Dikshitar. (27) M. M. P. V. Kane. (28) Dr. M. Rama Rao. (29) Dr. A. D. Pushalkar. (30) Prof. V. A. Gadgil (31) Prof. H. D. Velankar. (32) Dr. V. M. Apte. (33) Mr. P. C. Diwanji. (34) Dr. V. G. Paranjape. (35) Dr. P. L. Vaidya. (36) Mr. J. P. Birdy. (37) M. M. Pt. Bisheshwar Nath Reu. (38) Dr. S. M. H. Nainar. (39) Dr. Maryla Falk. (40) Dr. P. V. Bapat. (41) Prof. K. A. Nilkanta Sahtri (42) Dr. S. K. De. (43) Dr. S. K. Belvalkar. (44) Dr. A. S. Altekar.

Mr. Belvalkar, the Chairman, then made a short speech, explaining how it had become necessary to register the Con-

ference, and how as a consequence it had become desirable to define the objects of the Conference more accurately and comprehensively. Registration, he observed, presupposed a Central Office for the Conference and its place also had to be fixed. He pointed out that all these matters were very carefully considered by the retiring Executive Committee and by a sub-committee of it consisting of himself, M. M. P. V. Kane and Dr. De, and then proposed that the following addition be made to Rule II at its end as recommended by the Executive Committee :—

(g) Without prejudice to the foregoing, in particular—

(i) To found, maintain and endow a central Library of works bearing on Oriental Studies including periodicals.

(ii) To prepare and publish rare and important texts, scholarly monographs, bibliographies and encyclopaedias on Oriental Learning.

(iii) To create and maintain, for diffusion of accurate historical knowledge, museums, collections of mss., coins, copper-plates, monuments, inscriptions, sculptures, pictures and other rare valuable antiquities.

(iv) To coordinate, by starting journals or similar publications, research work on Oriental Learning done in India and abroad.

(v) To establish and maintain professorships and fellowships for research and to provide for lectures on subjects connected with Oriental Learning.

After a short discussion the Council accepted the proposal.

The Chairman then proposed that the following rule be added as rule II and that the numbering of the subsequent rules be increased by one :—

“II. That the Central Office of the All-India Oriental Conference be located at the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona.”

This proposal was also accepted unanimously by the Council.

The Chairman then moved that the rule at present numbered IV C be modified as follows :—

(c) Two General Secretaries, one Local Secretary to be nominated by the body inviting the next session, and the Hon. Secretary of B. O. R. Institute, Poona as an additional Secretary, in case he is not already included in the foregoing three.

This proposal was also unanimously passed.

The Council then proceeded to elect the members of the Executive Committee. The following 26 names were proposed and on votes being taken the first fourteen were declared to have been duly elected, the 13th & 14th ones being elected by lots as they had secured the same number of votes as No. 15. The names of the persons proposed and the votes secured by each of them are given below :-

1. Dr. S. K. Belvalkar, 32.
2. Prof. K. A. Nilkanta Sastri, 32.
3. M. M. P. V. Kane, 29.
4. Dr. A. S. Altekar, 29.
5. Dr. S. K. De, 28.
6. R. B. K. N. Dikshit, 24.
7. Dr. M. Nizamuddin, 25.
8. Mr. G. Yazdani, 23.
9. Dr. S. K. Chatterjee, 21.
10. Dr. R. C Majumdar, 20.
11. Dr. M. H. Krishna, 19.
12. Dr. L. Swarup, 18.
13. Prof. K. C. Chattopadhyaya, 17.
14. Dr. P. L. Vaidya, 17.
15. Dr. R. N. Dandekar, 17.
16. Prof. C. Srinivasachar, 14.
17. Dr. Venkataramanayya, 14.
18. Dr. Nainar, 12.
19. Prof. Heras, 12.
20. Dr. Chintamani, 12.
21. Mr. V. R. Dikshitar, 11.
22. Dr. Rama Rao, 11.

23. Prof. H. D. Velankar, 10.

24. Dr. Pillai, 10.

25. Dr. P. V. Bapat, 9

26. Mr. P. C. Diwanjee, 6.

Before concluding the meeting, the Council recorded its thanks to Messrs. Devasthali and Shaikh, who acted as tellers.

N.B. When the office-bearers were elected by the Executive Committee on the 1st of Jan. 1944, there occurred six more vacancies in that body and Dr. R. N. Dandekar, Prof. C. Srinivasachari, Dr. Venkatramanayya, Dr. Nainar, Prof. Heras and Dr. Chintamani were coopted on it.

APPENDIX 7

MINUTES OF THE NEW EXECUTIVE COMMITTEE.

(Held on 1. 1. 1944 at 11. 45 A. M. in the Central
Hindu College, Benares.)

P R E S E N T :

Rao Bahadur Dr. S. K. Belvalkar (President)
Dr. A. S. Altekar (Local Secretary)
Dr. S. K. De (Secretary)
Dr. S. K. Chatterji
Dr. M. Nizamuddin
Dr. R. C. Majumdar
Mahamahopadhyaya P. V. Kane.
Dr. P. L. Vaidya
Mr. G. Yazdani
Dr. M. H. Krishna
Rao Bahadur K. N. Dikshit
Mr. K. C. Chattopadhyaya
Dr. Lakshmanaswarup (Treasurer)
Prof. K. A. Nilkanta Sastri (Secretary)

- I. The election of the following fourteen members to the Executive Committee at the meeting of the Council held on 31-12-43 at 5. 45. P. M. was reported.

Dr. S. K. Belvalkar
Prof. B. N. Shastri
M. M. P. V. Kane
Dr. A. S. Altekar
Dr. S. K. De
Rao Bahadur K. N. Dikshit
Dr. M. Nizamuddin
Mr. G. Yazdani
Dr. S. K. Chatterji
Dr. B. C. Majumdar
Dr. M. H. Krishna
Dr. Lakshmanaswarup
Dr. P. L. Vaidya
Prof. K. C. Chattopadhyaya

Resolved that the report be recorded and that the thanks of the Committee be conveyed to the tellers, Messrs G.

V. Devasthali and C.H. Shaik for their kind assistance at the election.

II. The President made a statement of the position regarding the next venue referring to the correspondence with Delhi and Nagpur Universities and his talk with H. H. the Maharajadhiraj of Darbhanga.

Resolved that the venue of the next session of the Conference be fixed by the Committee in the course of the next three months or so.

III. Election of office bearers :—

1. Prof. K. A. Nilakanta Sastri was elected Secretary, and in his place Mr. R. N. Dandekar was coopted to the Executive Committee.
2. Dr. M. Nizamuddin was elected second secretary, and in his place Dr. N. Venkataramanyya was coopted to the Executive Committee.
3. Dr. R. N. Dandekar was elected third secretary under the new rule adopted by the Council on 31-12-43, and in his place Rao Bahadur C. S. Srinivasachari was coopted to the Executive Committee.
4. Dr. Lakshmanaswarup was elected Treasurer and in his place Dr. M. H. Nainar was coopted to the Executive Committee.
5. Dr. R. C. Majumdar was elected Vice-President, and in his place Rev. Father Heras was coopted to the Executive Committee.
5. M. M. P. V. Kane was elected President, and in his place Dr. T. R. Chintamani was coopted to the Executive Committee.

In each case the coopted members joined the meeting at the stage of the proceedings indicated above.

IV. Resolved that the Committee place on record their grateful appreciation of the work done for the Conference by Dr. S. K. Belvalkar as President and Dr. S. K. De as

Secretary and that the Secretary be authorized to convey the thanks of the Committee to them for their services.

- V. The financial position of the Conference as accepted by the retiring Executive Committee was reported to the Committee, (vide item II of Minutes of Executive Committee dated 30, 12, 43 and item II of same dated 31-12-43 ante, pp. xxxi-iii, xxxvi-vii)
- VI. Items VIII and IX of minutes of the Executive Committee dated 30. 12. 43 were reported.
- VII. Read the following recommendation from the Linguistic Section of the Conference in joint session with the Linguistic Society of India :

This 12th All-India Oriental Conference held at Benares on the recommendation of its Philological Section and of the Linguistic Society of India (assembled at its biennial meeting on the occasion of the Conference) places on record its appreciation of the services rendered by Rai Bahadur Gopal Chandra Praharaj to the Oriya language in particular and to the modern Indo-Aryan languages in general by his completion of the great quadrilingual lexicon of the Oriya language published in seven volumes, and congratulates Rai Bahadur Praharaj on the successful termination of his labours which occupied so many years of his life and cost him so much energy and money.

In this connection, the Conference notes with regret that, although some recognition has been shown by the Government of the importance of the work done by Mr. Praharaj in this direction by awarding him the title of Rai Bahadur and giving him the Kaisar-i-Hind Medal, the enterprise of Mr. Praharaj in publishing the great work of 9250 large pages and 1,85,000 entries of words and phrases has, in spite of the financial assistance from the Bihar and Orissa Government, the Government of Orissa, the University of Patna, and Maharajas, Rajas, Zamindars, Mahants and other patrons of Learning (including H. E. Lord Linlithgow and H. E. Sir John Hubback), cost him quite a large sum of money and has been a source of great financial loss to him involving the sale of his residential house in Cuttack.

The Conference, therefore, makes this representation to the Government of Orrisa and to the University of Utkala

that Rai Bahadur Gopal Chandra Praharaj's invaluable services through his lexicographical work are of great significance in the domain of Indian Philology, and have a special place in constructive nation-building through language and literature, and consequently these services of his being in the public interest should not make him suffer financially or in other ways.

After twenty years devoted exclusively to this work, Rai Bahadur Gopal Chandra Praharaj is now forced at the age of 70 to revert to his legal practice as a means of livelihood as well as the only way to clear his debts.

The Conference therefore urges upon both the Government of Orissa and the University of Utkala to look into the case of Rai Bahadur Gopal Chandra Praharaj in connection with the Oriya lexicon and to make provision (should the situation appear to demand it) for an adequate literary pension for Mr. Praharaj, as well as for the purchase of sets of the complete lexicon for distribution to educational institutions and learned bodies within and outside Orissa.

Copies of the above resolution be sent to the Ministers in charge of Education and of the Home Department, Government of Orissa and to the Chancellor and Vice-Chancellor of the University of Utkala".

Resolved that President and Secretary be authorised to take suitable action after making any further enquiries they may consider necessary and report to the Committee the action taken by them.

VIII. Read the following report of the Sub-Committee on Nepalese materials appointed by the Executive Committee in 1941 (Hyderabad)

- I. "Under the auspices of the aforesaid sub-committee the following materials have been collected for the use of the members of the All-India Oriental Conference :
1. Iconography-Plates only, Materials not yet published and worked out.
2. Manuscripts-Tantra, Mahābhārata, Maithili and Bengali literatures.

3. Coins, (Nepalese, new discoveries)
4. Paintings, (suggesting the Eastern Indian influence on Nepalese paintings)
5. Ethnographical notes; folk-lore of Nepal.
6. Inscriptions in Kutila and Nevari scripts.

Scholars are hereby informed to correspond with Dr. S. N. Sen with regard to any information relevant with the ideals of the All-India Oriental Conference.

2. A new member may be elected in place of Dr. V. S. Sukthankar (deceased) and Dr. S. K. Chatterjee's name (Calcutta University) is suggested.
3. Few pages of the Proceedings of the All-India Oriental Conference may be spared for printing of notices of the materials collected by the said sub-committee.

(Sd.) S. N. Sen.

(Convener)

Resolved that the report be recorded.

IX. Resolved that a new section on Dravidian languages and Culture be added to the existing sections of the Conference.

X. The sectional presidents of the present (twelfth) session and past sessions were invited to join, and then the following sectional presidents were elected for the next session :

1. Vedic—Prof. Velankar
2. Classical Sânskrit—Mr. K. A. Subrahmanya
Aiyer. (Lucknow)
3. Iranian—Mr. M. B. Davar, M. A., Ph. D.
4. Islamic Culture—Prof. Barkat Ali Quaraishi (Lahore)
5. Arabic and Persian—Prof. Hadi Hassan (Aligarh)
6. Pali and Buddhism—Dr. P. C. Bagchi (Calcutta)
7. Prakrit and Jainism—Muni Jinavijayaji (Bombay)
8. History—Mr. V. R. Ramachandra Dikshitar (Madras)
9. Archaeology—Mr. M. B. Garde (Gwalior)
10. Indian Linguistics—Mr. Sukumar Sen (Calcutta)
11. Dravidian Languages and Culture—Rao Saheb S. Vaiya-
puri Pillai (Madras)
12. Philosophy and Religion—Dr. T. R. Chintamani
(Madras)
13. Technical Sciences—Rao Bahadur K. N. Dikshit.

APPENDIX 8

PROCEEDINGS OF THE CLOSING SESSION

The closing session of the Conference was held at 11 A.M. on Sunday the 2nd January 1944 in the hall of the Central Hindu College with Dr. S. K. Belvalkar, the President of the Conference, in the Chair.

- I. The Report and Proceedings of the Eleventh Session (Hyderabad) Part I was presented by Mr. G. Yazdani, the President of the Session and accepted with thanks by the Conference.
- II. The General Secretary announced that the venue of the next session of the Conference will be decided by the Executive Committee during the next three months or so and that the decision will be announced in due course.
- III. The names of the office-bearers, members of the Executive Committee, and Sectional Presidents for the next session were announced by the General Secretary as recorded in the minutes of the new Executive Committee, ante p. XLVII. He also conveyed the thanks of the Executive Committee to the retiring office-bearers for their work for the Conference during their tenure of office.
- IV. The General Secretary also made a statement regarding the proposed registration of the Conference with the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona, as its headquarters for the time being, the changes adopted by the Executive Committee and the Council in the aims and objects of the Conference, and the creation of the post of a third Secretary to provide for the representation of the Bhandarkar Institute on the Secretariate.
- V. Professor R. C. Majumdar proposed and Rao Bahadur K. N. Dikshit seconded a vote of thanks to the Chancellor of the Benares Hindu University, His Highness Maharajah Sir Harisinghji Bahadur, G.C.I.E., G. C. S. I., K.C. V.O., LL. D. of Jammu and Kashmir, the Pro-Chancellor, the Hon'ble the Maharajadhiraja Sir Kameswar Singh Bahadur, K. C. I. E., LL. D., D. Litt. of Darbhanga, the Rector of the University, Pandit Madan Mohan Malaviyaji,

the Maharajkumar Sir Vijaya of Vijayanagaram, the Vice-Chancellor, Dr. Sir S. Radhakrishnan, D. Litt., LL.D., F. B. A., and the other officials of the Benares Hindu University. Dr. J. M. Unwala thanked in suitable terms the Reception Committee, the Local Secretary and office-bearers of the Local Working Committee; the donors, institutions sending delegates, the Nagari Pracharini Sabha and the public of Benares, as well as the scholars who sent in papers and took part in the discussions and symposia in the Conference. Dr. P. L. Vaidya thanked the band of volunteers and the institutions which took part in the variety entertainments held on the night of the 31st December. Lastly, Rao Bahadur C. R. Krishnamacharlu thanked the President, Dr. S. K. Belvalkar in a felicitous speech referring to his connection with and services to the Conference from its inception. Sir S. Radhakrishnan spoke in appreciation of the work of Dr. A. S. Altekar as Local Secretary and of that of the students of the University who served as volunteers.

VI The singing of Vande Mataram by a chorus of girls brought to a close the proceedings of one of the most fruitful sessions of the All-India Oriental Conference.

(Sd.) S. K. Belvalkar
President.

K. A. Nilakanta Sastri
General Secretary.

APPENDIX 9.

PROCEEDINGS OF SECTIONS.

Only the proceedings of five sections were received and they are given below.

SECTION II. IRANIAN SECTION.

1st December 1943.

The Iranian Section opened its meeting at 3. 30 p. m. on the 31st December with the Presidential address by Dr. J. M. Unvala on the "Wide scope of Iranian Studies," which has been published in part II.

At the end of the address, Dr. Shahiduddin of Dacca University pointed out that the date of Zarathushtra could not be placed earlier than the sixth century B. C. Dr. Unvala elaborately explained his grounds on which his conclusion was based, and stated that the clear mention of iron (*Avesta ayangh*, Vedic Sanskrit *ayas*) in the Gathas and the Vedas point to the iron age in which they were composed, and that recent excavations on different sites in Iran showed that iron had made its first appearance in about 1300 to 1100 B. C.

The session closed for the day.

1st January 1944.

The session opened its meeting at 9 a. m.

The President read the paper of Mr. B. T. Anklesaria who was absent. It was entitled "The names of the Achaemenian kings given in Albiruni's "Chronology of Ancient Nations". Mr. Anklesaria has shown therein that these names had not been forgotten in later times, but that they are to be found in the list of Babylonian governors given by Albiruni.

Prof. D. D. Kapadia read his paper on "Stehrpaesangha (Sudreh) or the Sacred Shirt of the Zoroastrians". He pointed out that the translation of this Avesta word as "star-decorated" suits only Yasna 57. 21, whereas in Yasna 9. 26, 10. 90 and 143 the word is used for the Sudreh, as is evident from the Pahlavi *Vajar Kard e Dinik*. The President summing up the discussion said that the question wholly depended upon the authenticity of the above-mentioned Pahlavi treatise which has been doubted by many Pahlavists. However, he appreciated the suggestion made by Prof. Kapadia.

Dr. H. P. Mirza read his paper on the Pahlavi word *jatak*. He derived it from Av. *yamtaka* > *yataka* > Mid. Pers. of book *jatak*, Mid. Pers. Turfan *yada*, and explained it as "what one holds; part, share, portion, lot; dispensation, destiny; luck, fortune". The President declared the paper well documented and suggested the reading *yatak*, as Prof. Bartholomae has read the initial as in all Mid. Pers. Turfan words where we would expect an initial *y* as in Modern Persian. Dr. Mirza said that the Turfan texts showed an initial *sade*, i. e. a. j.

Mr. M. F. Kanga suggested in his paper that the Pahlavi expression *zirak-tarjumān* ("of smart sense"), occurring in the text concerning the advent of Shah Behram Verjavand, should be read *ziraktar-zamān*, meaning the "wisest of the age". Of course, the suggested reading would entail a slight emendation in the text. The President observed that as in some later Pahlavi texts Arabic words are not seldom met with, and as no variants of the expression in question are found in existing manuscripts, the suggested emendation and reading were unnecessary.

Dr. Mirza read the paper of Mr. S. J. Bulsara in his absence. The author observed that the Ancient Persian cuneils for *th* and *d* had also the values *ths*, *ts*, and *dz*. He gave a number of examples, mostly Babylonian, Assyrian, Neo-Susian and Egyptian proper names, in support of his observation.

The session broke for lunch and met again at 2 p. m. on the same day.

Mr. J. M. Desai suggested in his paper, entitled "Who was Vafironavāza?" the solution of the myth concerning this personage from the Perso-Arabic legend of the Simurg-Oqāb, and said that, at any rate, the reason for the action of Thraetaona (Faredūn) was not justifiable, unless we attributed to Vafironavāza some unworthy deed. This was, Mr. Desai thought, his carnivorous habit of which he must have repented later. In the course of discussion, the President drew the attention of Mr. Desai to a variant Vifranavāza which Bartholomae has rendered by "skillful sailor" named Pāurva. This translation of the word in question is borne out, he said, by the Āfrin *e Zartosht*, 34: "Mayst thou like Vifra-nāvaza reach the Ranghā"! At any rate, the myth may have some

bearing on a meteorological phenomenon, as Spiegel had thought.

Mr. J. C. Tarapore gave an account of the myths on the origin of fire according to the Indian and Greek sources. He pointed out to the absence of such a myth in the Avesta literature. There is however, an episode about the origin of fire in the Shāhnāme. Dr. Mirza remarked that there was in the Yasna, 19. 2, a mention of fire which was created by Ahura Mazda like other things of the world.

Mr. N. D. Minochehr-Homji tried to show in his paper on the Spiritual Mysticism of the Hom Yasht that Haoma as a plant was a mere symbol for the formless spirit beyond and our consciousness beyond, and that it was later on that it was deified as a plant. Summing up the discussion, the President said that Haoma, Vedic Soma, was originally nothing but a plant, which was considered sacred on account of its medicinal properties, as shown by its constant epithet *dūraosha* "Keeping death afar", and that the idea of a Yazata named Haoma presiding over and protecting the plant, and that of the warrior Hom who helped Kaikhusru in his fight against Afrāsyaḇ, the hereditary enemy of the Iranians, were normally developed from the attribute *dūraosha*. Thereupon, he observed that a specimen of the Haoma-plant culled in Iran, the same as that used nowadays in the Yazishna ceremony by the Zoroastrian priests, had been identified by Dr. Diele of the Botanical Institute of Berlin with *Chenopodiaceae Anabasis*.

Just before the meeting ended, it was proposed by the delegates that the President of this XII session should be informed about the publication of an objectionable para in the Proceedings and Transactions of the XI All-India Oriental Conference, held at Hyderabad in December 1941, page 82, { 3, which Dr. Yazdani had promised to delete from his presidential address.

The session ended for the day.

The delegates met again on the 2nd January in the morning at 9 a. m.

Prof. Kapadia read the paper of Mr. K. J. Dubash in his absence on Admonitions from the Pahlavi literature as compared with similar sayings from English authors like,

Shakespeare, Milton and others. In the opinion of Prof. Kapadia the author failed to quote the originals and has used certain works of Mr. Dhabhar without due acknowledgement. The President at the end remarked that the paper could have been shortened, if the author had discussed only a few admonitions and made it rich by quoting parallel passages from other literatures, e. g. English. He however, praised the attempt of the author.

Colonel M. S. Irani read his paper on Religious persecution in Iran by the Arab conquerors. He tried to show from the works of Arab historians that the Zoroastrians were not forcibly converted to Islam, but that they had the freedom of practising their religion and that even their fire-temples were protected in pursuance of the policy followed by the first four Caliphs, and that if the Zoroastrians were at all persecuted, it was due to the religious zeal of the new converts to Islam in the post-Abbaside period.

There was no discussion on the paper of Col. Irani, as also on those of Mr. N. C. Mehta on Ancient Iranian Education, and of Mr. B. H. Dady-Suntook on the Prestine pure teaching of Zarathushtra, as the time was rather very short.

Mr. K. A. Fitter tried to show in his paper that the Parsis first landed at Sanjan in India in compact families and thus, there was no necessity for some unmarried Parsis to marry Indian women of aboriginal tribes, as it has been alleged by some persons of importance. He thus tried to refute at length the above charge.

Col. Irani remarked that the paper was based on the *Kisse Sanjan* the authenticity of whose statements is much debated. Various scholars have tried to prove different facts on its basis, but no one has arrived at any definite conclusion of scientific value. The matter of the first landing of the Parsis at Sanjan is such that one cannot arrive at any conclusive account. The subject has been dealt with by him elsewhere in fuller details. Col. Irani dwelt largely on the expression *compact families* used by Mr. Fitter and said that the meaning attached by the latter to the word *compact* could not be corroborated by English dictionaries.

Concluding the sectional meeting at 11 a. m. for the year, the President observed that controversial matters, which have been already discussed in learned societies and in the Parsi press, should not form the subject of papers for the Oriental Conference, unless new and conclusive materials were to be adduced for or against them, and that the papers

for the conference should be short and must contain some original research. The scholars should combine the scientific spirit with the love for their ancestors.

The President further wished that the Local Secretary be informed that Mr. J. C. Katrak submitted five papers on the Iranistic research, but labelled them as pertaining to other sections of the conference than the Iranian, and read them in those sections in order to avoid discussion and thus pass them on as real research work. Such practice should not be allowed. This matter was afterwards put as a resolution before the meeting, and being seconded by Mr. Fitter, was passed unanimously.

Prof. Kapadia brought yesterday's proposal before the delegates of the Iranian sections in the following words. "The delegates of the XII All-India Oriental Conference (Iranian Section) note with great regret that in spite of the assurance given by Dr. Yazdani, the President of the last session of the Conference, to the delegates of the Iranian section in an open meeting to delete an objectionable passage regarding the work produced by Parsi scholars in the field of Iranistics from his presidential address, the same passage has appeared with little alteration, which does not do sufficient justice, in the Proceedings and Transactions of the XI All-India Oriental Conference, Part I, p. 82, para 3. They, therefore, authorise the president of the Iranian Section to convey to the President of this session their emphatic protest for not deleting entirely the objectionable passage and demand an honourable redress of their legitimate grievance." The proposal was seconded by Mr. K. A. Fitter and passed unanimously.

The Iranian section was attended on all the days by its delegates and scholars from other sections. The discussions on the papers were quite interesting, as also the summing up of the President.

The President and the delegates of the Iranian section take this opportunity to thank the Local Secretary Dr. A. S. Altekar for selecting as Secretary of the section an intelligent and able scholar, Mr. Arvind U. Vasavada, who had taken down accurately the notes of our sectional meetings and written a preliminary report which forms the basis of the present report, though with a few additions and corrections. The president and the delegates of the Iranian section thank Mr. Vasavada sincerely for his valuable co-operation.

Sd. J. M. Unvala,
President of the Iranian Section.

REPORT ON SECTION IV: CLASSICAL SANSKRIT.

There were about thirty five papers. In some cases only the summaries had been sent to the Local Secretary, the papers being handed over to Mahamahopadhyaya Prof. Kane the president of the section, in a few cases they were brought in by the speakers at the time of reading the papers. About 15 papers were actually read; a few were not read, because contributors though in Benares could not attend owing to their other engagements. The number of persons present at the reading of the papers was small. In the case of only two or three papers there was some discussion. Owing to the large number of papers and the short time at disposal most papers had to be read within from 10 to 15 minutes.

There was a symposium on Bhasa. Dr. Pusalkar was to start the discussion in favour of the authenticity of the 13 Trivandrum plays, but owing to another engagement he sent a typed copy of the principal arguments in favour of Bhāsa's authorship of the Trivandrum Plays. Prof. Chattopadhyaya led the opposition. He emphasised the point that in several works on dramaturgy details about the contents of a Vāsavadattā play were set out, which did not agree with the Vāsavadattā among the Trivandrum Plays. Prof. C. Kunhan Raja followed him and said that the burden of proof that the 13 Trivandrum plays were of Bhāsa lay on those who held that they were Bhāsa's, that it was difficult to believe that all the 13 plays were by the same author and that the most that he would concede would be that the Trivandrum version of the Vāsavadattā play was in intimate relation to the original play called Svpna-Vāsavadattā which was beyond doubt composed by the eminent ancient poet Bhāsa.

Mahamahopadhyaya Prof. Kane read out almost the whole of Mr. Pusalkar's typed copy of his argument. Then a speaker made a few remarks in-support of Bhāsa's authorship. Finally the president, Prof. Kane summed up the positions of the respective parties. He said that the burden of proof was hereby on the pro-Bhāsa school, since the plays or the colophans even do not attribute them to Bhāsa. The broad principal points taken against Bhāsa's authorship

are: (1) Absence of Bhāsa's name as the author in all the 13 plays without exception; (2) None of the works or prose passages now found except Svapna-Vāsavadattā is mentioned in any of the works on dramaturgy from the times of Abhinavagupta up to the 12th or 13th century; (3) None of the verses or prose passages quoted as from the Svapna-Vāsavadattā by Abhinavagupta, the Nāṭyadarpana, the Bhavaprakāśana and Sagarnandin are found in the dramas now going under that name and that the plea that they were omitted by the scribes through inadvertence cannot be entertained as a valid argument; (4) That about 15 verses are quoted as from Bhāsa in the anthologies of which none is found in any one of the 13 plays, even though there is some discrepancy among the anthologies about the precise authorship of some of the stanzas; (5) The description of Bhāsa's plays in the Harsacarita is not applicable to the present 13 plays as they are not nātakas in the strict sense given by Bharata whose work was well known to Bāṇa, and that if the pro-Bhāsa school insists on the epithet Sūtradhāra, then the other school is entitled to insist that the work Nātika must be also strictly interpreted and that the two other epithets must be applicable to each of the plays.

The points in favour of the pro-Bhāsa School are: (1) that there was an ancient poet Bhāsa who was prior to Kālidāsa and Bāṇa; (2) that he was the author of several Nātakas as stated by Bāṇa; (3) that Bhāsa certainly wrote a drama called Svapnavāsavadattā as vouchsafed by Abhinavagupta and Rājasekhara; (4) that the Svapnavāsavadattā play from Trivandrum closely agrees with many of the details about the Svāpnavāsavadattā furnished by the works on dramaturgy; (5) that there was a marked similarity among the 13 plays as regards to technique, ideas, situations scenes, expressions and words, imagery, recurrence of stanzas and hemistiches; (6) so if Svapnavāsavadattā is Bhāsa's then the remaining plays also must be attributed to him.

Mr. Kane stated that as the time was short he could not go into the arguments of Dr. Pusalkar in detail. But he pointed out that many of the points urged for the antiquity of the plays savoured of arguing in a circle. He gave a few examples. Vāmana's quotation does not state from what work he quotes the verse 'Śarachandrāṇisu etc. So its occurrence in the Trivandrum play cannot be used as an argument against those who deny Bhāsa's authorship of it and who say

that the extant work is an adaptation, The two verses quoted as incitement to soldiers to fight do not advance the cause of the pre-Bhāsa school. The first verse occurs in the Parāsara Smṛiti. No one would say that Kautilya borrows from Parāsara. Similarly the verse Navam sarāvam could not be supposed to have been taken from the extant Svapnavāsavadattā, but from some other source. Dr. Pusalkar's reference to rapidity of action (in Niskramya, Pravisya) proves nothing. Similar directions occur in other dramas, e. g. in Venisambhāra after V. 3. The idea that kings, though dead, live in their good works and sacrifices carries no weight, as similar ideas occur in 'Jayanti-te-sukr-tinah' and in Bhāmaha's 'Upeyusāmapi divam.' King consulting his queen as to the marriage of a grown-up daughter is not a singular phenomenon. In the *Harsacharita* also the king consults his queen on the same subject. Splitting up of verses occurs elsewhere also as in the *Uttararamacharita* ; mention of matronymics occurs in such late writers as Bhaavabhūti, (who was Jātukarṇiputraḥ). No higher encomium on music can be passed than is done by Yājñavalka in III. 113-115. Actual bringing of water on the stage occurs in the Venisambhāra several times and also in the Mahāvīracharita. The underlying note of Svarājya is not at all a convincing argument as to antiquity as these sometimes occur in the Mudrārākshasa (Mlechhairudvijyamāno).

Mr. Kane then referred to the passage in Pratijnā about Nyāyasāstram. The mention of Hastisikṣā does not show anything. Kālidāsa speaks of Sūtras on elephants (vinitanāgaḥ kil sutrakāraiḥ). Ultimately Mr. Kane gave it as his opinion that taking into consideration all that has been said, Bhāsa's authorship of the plays must be held *not proved*.

PALI AND BUDDHISM SECTION.

After the presidential address on the morning of the 1st Jan. 44, there were sectional meetings in the afternoon of the 1st Jan. and the morning of the 2nd. Papers received were read and discussed. After this was done, Rahula Sankrityayana gave information about Buddhist studies in Tibet. E. W. Adhikaran, Principal, Intermediate College, Kotte, Colombo, gave us some account of the revival of Pali studies among the laity of Ceylon. He told us that Pali

was being made compulsory in schools from the VIth standard onwards. Pali instruction in monasteries, however, was conducted on old lines under Government supervision. Mr. Sampson C. Shen spoke about Buddhist studies in China among the Buddhist monks as well as in the modern Universities. Dr. Suniti Kumar Chatterjee gave us a summary of his paper 'Buddhistic Survivals in Bengal' showing how several customs among the Bengalees reveal the Buddhist traces, either in names, outward behaviour or in the practices of the people.

PRAKRIT AND JAINISM SECTION.

A symposium was organised on Śvetāmbara and Digambara sects of the Jains. The point for discussion was this: 'Is there any real difference between the Svetāmbara and the Digambara?'

Prof. Hiralal, the President of the Section, initiated the discussion. He was of the opinion that according to the Karma philosophy of the Jains salvation to women cannot be denied. According to the oldest texts of the Digambara sect, i. e. Shatkhaṇḍagāma, it is not possible for us to believe that the Digambaras do not accept the salvation of women. He gave some references to show that the sacred texts themselves refer to the salvation of women.

The learned Professor further tried to show that according to Bhagavati Arāḍhanā and other Digambara texts it was possible to establish that a Muni can use the clothes. Further, on the authority of Samantabhadra he tried to show that a Kevalin may take his food.

In this way he pointed out how there was no difference of opinion in the above mentioned points between the two sects of the Jains, as is believed at present.

Pandit Rajendra Kumar, Pt. Phulchand and Pt. Kailasachand one after another tried to show that only the texts are not to be relied upon; the commentaries also should be consulted. They were of opinion that according to the Digambara Shastras it was possible to arrive at a conclusion just opposite to that which was established by the president.

HINDI SECTION.

The presidential address and papers were finished in the first two days.

On the 3rd day in the morning a symposium was held on Hindi as *Lingua franca* for India. Dr. S. K. Chatterji, Dr. Baburam Saxena, Shri Rahula Sankrityayana, Dr. Sahidulla, Pt. K. P. Mishra, Mrs. Jamunadevi Pathak and Mr. Chandrabali Pande took part in it. The hall was packed with audience which took keen interest in the debate,

PROCEEDING OF THE PANDIT PARISHAD.

The following are the resolutions passed in the Session of the Pandit Parishad held at Benares Hindu University on the 31st Dec. 1943 and the 1st January 1944 along with the twelfth session of the All-India Oriental Conference.

(I) This Pandit Parishad mourns the extremely sad and premature death of Mahamahopadhyaya Pandit Balkrishnaji Misra, Principal, College of Oriental Learning, Benares Hindu University, which took place at 4 p. m. on the 31st. Dec: 1943, while this Parishad was holding its session. Pt. Balkrishnaji was an unrivalled Naiyyāyika and a very learned Pandit of other Darshanas as well. The loss suffered by the Pandit world by his death is irreparable. This Parishad authorises the President to convey to the members of the bereaved family the heartfelt sympathies of its members.

Proposed from the Chair, this resolution was passed unanimously, all members standing.

(II) This Pandit Parishad expresses its deep appreciation of the action of Raja Dr. Baldeodas Birla of Benares in handsomely donating a sum of a lakh of rupees towards the construction of the building of the College of Oriental Learning of the Benares Hindu University. It bestows its sincere Asirvadas (blessings) on the Raja Saheb.

Proposed by M. M. Chinnaswami Shastri, B. H. U.

Seconded by Pandit Mahadev Shastri, B. H. U.

(III) The following question was raised before the Parishad :-

Question :- Are daughters entitled to succeed to the property of the father simultaneously with the male issue ?

It was unanimously resolved by the Parishad to have a full discussion in the traditional style on this question.

It was unanimously resolved by the Parishad that the following rules of 'procedure be adopted for being followed by the members of the Parishad in holding the disquisition.

शास्त्रार्थविचारसभानियमाः

- १ शास्त्रपरिनिष्ठिता त्रयः पञ्च सप्त वा मध्यस्था भविष्यन्ति ।
- २ सुयोग्यः कश्चन नियामकोऽपि भविष्यति, यस्याज्ञया प्रश्नकरणे उत्तरकरणे वा निर्दिष्टानामेवाधिकारः ।
- ३ प्रश्नोत्तरयोरुभयोरपि लिखितबद्धयोः सङ्कलनं भविष्यति ।
- ४ निर्वाचितवादिप्रतिवादिव्यतिरेकेण कस्यापि भाषणे नाधिकारः ।
- ५ वादिप्रतिवादिनां मध्ये एकस्यैव यस्य कस्यापि भाषणेऽधिकारः, अनेन साकमस्यैवेति तु न व्यवस्था ।
- ६ वादिप्रतिवादिव्यतिरेकेण तत्तन्मतावलम्बिनां दर्शकरूपेणैव प्रतिनिधिनामपि सतां निर्दिष्टस्थान एवोपवेशः ।
- ७ वैषयिकदर्शिनां तु पृथक्स्थानप्रबन्धः ।
- ८ निबन्धपर्यन्तधर्मग्रन्थप्रामाण्योरीकारेण मीमांसादृतपद्धत्यैव विचारो भवितुमर्हति ।
- ९ प्रश्नोत्तरप्रणाल्यैव विचारावसरेऽवलम्बनीया, न व्याख्यानप्रणाली ।
- १० वादिप्रतिवादियुक्तीनां तारतम्यविवेचनेन निर्णयकरणं मध्यस्थानां कार्यम् ।
- ११ सयुक्तिसंग्रहं निर्णयोद्घोषणे सभापतिमहोदयानामेवाधिकारः ।

It was unanimously resolved by the Parishad that (1) M. M. Pandit Anant Krishna Shastri of Calcutta University (2) Panditraj Rajeshwar Shastri Dravid of Sangveda Vidyalaya, Benares and (3) Pandit Sabhapatiji Upadhyaya of the Birla Sanskrit Vidyalaya, Benares be appointed Madhyasthas (judges) of the disquisition.

After the disquisition was over the three Madhyasthas gave a unanimous decision, M. M. Anant Krishna Shastri writing a separate judgment, holding that "According to the

Shastric law daughters are not entitled to succeed to the property of the father simultaneously with the male issue."

The following resolution was then unanimously adopted by the Parishad :—

The Pandit Parishad, after listening to the disquisition and decision of the Madhyasthas, unanimously holds that daughters are not entitled to succeed to the property of the father simultaneously with the male issue.

Proposed by M. M. Chinnaswami Shastri, B. H. U.

Seconded by Pandit Devanayakacharya, Sanga Veda Vidyalaya, Benares.

(IV) This Pandit Parishad unanimously denounces the Hindu Marriage Bill proposed to be introduced in the Central Legislature by the Central Government, as it contains numerous mischievous clauses such as validation of Asavarna, Sagotra and Sapinda marriages on the doctrine of *factum valet* notwithstanding the clear and definite Shastric injunctions and the usages to the contrary.

Proposed by Sabhatipati Upadhyaya, Birla Sanskrit Vidyalaya, Benares.

Seconded by Pandit Venkateshwar Dikshitar, Bharati Vidyabhavan, Bombay.

(V) This Pandit Parishad recommends to the Executive Committee of the All-India Oriental Conference that the Session of the Pandit Parishad be called on every occasion of the holding of the All-India Oriental Conference.

Moved by the Chair and carried unanimously.

(VI) This Pandit Parishad recommends to the Executive Committee of the All-India Oriental Conference that the full report and the papers received by the Parishad be printed along with the report of and the papers received for the All-India Oriental Conference in the Volumes of the Report and the Proceedings of the same.

Moved by the Chair and carried unanimously.

(VII) This Pandit Parishad authorises the President M. M. Pt. Giridhar Sharma Chaturvedi to appoint a committee of nine Pandits, representing as far as possible the different provinces, for fully examining and reporting on the question of the efficiency of the present system of instruction imparted in Sanskrit Pathashalas.

Proposed by Pandit Kaliprasad Misra, B. H. U.

Seconded by Pandit Purshottam Sharma Chaturvedi, Mayo College, Ajmer.

(VIII) This Pandit Parishad recommends to the Central as well as the Provincial Governments that a representative Committee of the Pandits to be appointed by the Dharma-charyas of India be consulted before embarking upon any legislation which would touch upon any question relating to Hindu social order.

Proposed by M. M. Pt. Anant Krishna Shastri, Calcutta.

Seconded by Pandit Purna Chandracharya, Benares.

APPENDIX 10.

MEMBERS OF THE COUNCIL, ALL-INDIA ORIENTAL CONFERENCE, 1944.

Abdul Muid Khan, Dr. M., Hyderabad Dn.
Abdur Rahman Khan, M., Begampet.
Ahmad, Khaja Mohamad, M. A., Hyderabad Dn.
Aiyangar, A. N. Krishna, Adyar.
Aiyangar, Rao Bahadur K. V. Rangaswami, Madras.
Aiyangar, D. B. S. Krishnaswami, Madras.
Krishnaswami, Bangalore.
Altekar, Dr. A. S., Benares.
Apte, Dr. V. M., Deccan College, Poona.
Anklesaria, B. T., Bombay.
Aravamuthan, T. G., Madras.
Bapat, Dr. P. V. Poona 4
Bhattasali, N. K., Dacca.
Belwalkar, Rao Bahadur, Dr. S. K., Poona 4
Birdy, J. P., Bombay.
Bulsara S. J., Bombay.
Chaghtai, M. Abdullah., Poona.
Chattopadhyaya, K. Allahabad University.
Chaturvedi, S. P., Amaraoti.
Chettiar Dr. A. C., Annamalai University.
Chintamani, Dr. T. R., Madras University.
Dandekar, Dr. R. N., Poona 4
Daroowala, Dr. P. N. Bombay
De. Dr. S. K. Dacca University.
David, H. S. Jaffna, Ceylon.
Dikshit, Rao Bahadur K. N., Poona 4
Dikshitar, V. R. R., Madras University.
Divanji, P. C., Santa Cruz, Bombay.
Diwekar, H. R., Gwalior.
Falk, Dr. Miss. M., Calcutta University.
Faruqui, L. A.
Fitter, K. A., Bombay.
Gadgil, V. A., Dadar, Bombay.
Ghoshal, Dr. U. N., Calcutta.
Godavarma, Dr. K., Trivandrum.
Gupta, Rai Bahadur, S. N., Lahore.
Gyani, R. G., Bombay.
Hamidullah, Dr. Hyderabad Dn.
Haq, Dr. A.

Heras, Rev. Father H., Bombay.
 Husain, S. M. Dacca University.
 Imam, B. Akhtr Biswas Road, Calcutt.
 Iqbal Mohmud, Dr. Lahore.
 Iyengar, H. Chennakesava.
 Iyer, K.A. Subramania.
 Kaikobad, Dastur Noshervan Bombay.
 Kane, P.V. M.M., Bombay 4
 Kapadia, D. D., M. A. Poona 1.
 Katabi, S. Gauhatti.
 Katre, S.M. Dr. Poona 1.
 Krishnmacharlu, Rao Bahadur C., Madras.
 Lal, Dr. Brijmohan.
 Majmudar, Dr. R. C. Calcutta.
 Menon, Dr. C. A., Madras University.
 Menon, N.M.. Madras.
 Mirashi, Prof. V.V., Nagpur.
 Nadvi, Sayyad Hussain, Osmania University.
 Nainar, Dr. S.M.H. Madras University.
 Nrayanaswami, Dr. V., Vepery, Madras.
 Naizamuddin, Dr. M. Hydrabad Dn.
 Pandey, Kulichandra., Dr., Lucknow University.
 Paramasivan, S., Govt. Museum, Madras.
 Petel, Dr. Manilal, Bombay.
 Pillai, S V. Rao Saheb, Madras.
 Pillai, Siwasundaram, B. A., B. L.
 Potdar, D.V., Poona 2.
 Pusalkar, Dr. A. D., Bombay.
 Raghavan, M. D., Govt. Museum, Madras,
 Raghavan, Dr. V., Madras University.
 Raja, C. K.Dr. Madras University.
 Raju, P.T. Dr., Waltair.
 Ramkrishnaiya, K., Madras University.
 Ramnayya, V.V. Dr. Madras.
 Rao, R. Subba.
 Rao, Rama M. M. A., Guntur.
 Ray, Dr. H. C. Colombo.
 Raychaudri, H.C., Dr., Calcutta.
 Raychaudri, G. C, Dr. Calcutta.
 Reddy, Dr. C. R., Waltair.
 Reu, B.N. M.M. Jodhpur.
 Saksena, Dr. Babu Ram., Allahabad.
 Sambamurthy, P.R., Madras University.
 Sanaullah, Khan Bahadur M., Dehra Dun.
 Sardesai, Dr. R. N., Poona 2

Sarup, Lakshman. Dr., Lahore.
Sastri, Hemchandra, Krishnanagar.
Sastri, Nilkantha., Madras University.
Sastri, P.P.S. Dr., Madras.
Sastri, V.A.R.
Seth, H.C. Dr., Amaroti.
Shah, H. A., Bombay.
Shahidullah, M. Dr., Dacca.
Shafi, Mohammad., Orental College, Lahore.
Sharma, Dr. A., Osmania University.
Sharma, S.D., Delhi.
Sharma, V.V.
Sherwani, H.K. Dr., Hyderabad.
Siddiqi, Dr. Abdus Sattar, Calcutta University.
Siddiqi, M.A.
Sircar, Dr. D.C., Calcutta.
Komayyaji, G.J., Vizoyapattam.
Srinivasachary, Rao Sahib C.S., Amrawatee.
Srinivasan, K.R.
Subramanian, A.R. Dr., Vizianagaram.
Sukthankar, Dr. V.S.
Tarapurwala, I.J.S. Dr.
Topa, Dr. I., Hyderabad Dn.
Upadhaya, A.N. Dr., Kolhapur.
Vaidya, Dr. P.L., Poona. 1
Valiuddin, Dr. M.
Varma, Sidheshwar. Dr., Allahabad.
Velankar, H.D., Bombay.
Venkataraman, K.R., Pudusottah.
Venkataraman, Y., Coconada.
Venkatesa Iyanagar, M., Banglore.
Yamunacharya, Mysore University.
Yazdany, G. Hydrabad.
Yousuf, S., Hyderabad Dn.
Zore, Dr. S.G.M., Osmanla University.

APPENDIX 11.

List of Members and Delegates.

The name of an Institute, if represented by a member, is given after his name.

1. Abhimanyu Munnalal, M. A., Benares.
2. Acharya, P., B.Sc, State Archæologist, Mayurbhanj State.
3. Acharya, Padmanarayana, M. A., Benares Hindu University.
4. Acharya Sri Jinvijayaji, Bharatiya Vidyabhavan, Bombay 7.
5. Adikarma, E. W, Principal, Anand Sastralaya, Kotte (Ceylon).
6. Advani Prahlad, Hyderabad (Sindh).
7. Agnihotri, V., M. A., Asst. Registrar, Govt. Sanskrit College, Benares.
8. Agrawala, V. S., Dr. Curator, Central Asian Antiquities Museum ; Delegate U. P. H. S., New Delhi.
9. Ahmad Zahiruddin, Dr., Osmania University, Hyderabad.
10. Aiyangar, Krishnaswami, 1226 Nagappai Extension, Srirampapuram, P. O. Maleswaram, Bangalore.
11. Aiyangar, K. V., Rangaswami M. A, Vasumati Villa, Rangachari Road, Mylapore, Madras.
12. Aiyar, F. G. Natesa, Rtd. D. T. S., S. I. Rly., Manohar Vila, Wontur, P. O. Trichinapoly.
13. Altekar, A. S., Dr., Benares Hindu University.
14. Aney, M. S., B. A., LL. B, Representative of the Govt. of India in Ceylon.
15. Anklesaria, B. T., M. A., 436 Apollo Street, Cama Institute, Bombay.
16. Anklesaria, Hosang T., Dhun Mansion, Frere Road, Bombay; Delegate, Cama Research Institute.
17. Anup Sanskrit Library, Librarian, Bikaner.
18. Apte, V. M., Dr., Prof. of Sanskrit; Delegate, Deccan College Post-Graduate Research Institute, Poona I.
19. Aravamathan, T. G., B L., Advocate, 17 T. P. Coil Street, Triplicane, Madras.
20. Askari, Syed Hasim, M. A. B. L., History Dept, Patna College, Patna.
21. Athavale, V. B., Sriram Medical Store. Nasik.

22. Athavale Mrs., C/o Mr, V. B. Athvale.
23. Avinasmurti, S. N.
24. Azhar Ali S., Dr., Reader, Arabic & Urdu, Stephen's College; Delegate Delhi University.
25. Bagchi, P. C., Dr., China Bhavan, Shantiniketan.
26. Bahri, Hardev, Dr., Aitchison College, Lahore.
27. Balani, Chandra, Miss, Gidumal Sanskrit Pathshala, Hyderabad (Sindh).
28. Baloch, N. A., Aligarh Muslim University, Aligarh.
29. Banerjee, S., M. A., Headmaster, Govt. High School, Mirzapore.
30. Bapat, P. V., Dr., Prof. Fergusson College, Poona 4, Delegate B. O. R. I.
31. Barua, B. Kumar, M. A. B. L., Prof., Cotton College, Gauhati; Delegate, Assam Research Society.
32. Basu, Sudhir Kumar, Pleader, Chaukhambha, Benares.
33. Belvalkar, S. K., Dr., Bilva Kunj, Poona, 4; Delegate B. O. R. I., Poona.
34. Belvalkar, Mrs., C/o Dr. Belvalkar.
35. Bhandarkar, D. R., Dr., 2/1 Lovelock Street, Calcutta.
36. Bhatena, B. N., Govt. & Railway Contractors, 100 Nagdevi Street, Bombay 3.
37. Bhatt, Mariappa, Lecturer in Kanarese; Delegate, Madras University.
38. Bhatt, R. K., M. A., Prof. Baroda College; Delegate Baroda Govt.
39. Bhatt, R. K., M. A., Wilderness Road, Malabar Hill, Bombay.
40. Bhattacharya, B., Bhatpara, 24 Pargana.
41. Bhattacharya, Bijanbihari, Prof., Asutosh College, Calcutta.
42. Bhattacharya, H.D., M.A., Ph. D., Head of the Dept. of Philosophy, Delegate, Dacca University.
43. Bhattacharya, Janki Ballabh, Bhatpara.
44. Bhattacharya, S. P., Prof., 41 Russa Road, Tollyganj, Calcutta.
45. Bhattacharya, Sidheshwar, Pt., Fellow, Benares Hindu University.
46. Bhattacharya, Vidhushekhar, M. M. Shantiniketan, Bengal.
47. Bhatti, Mr., Aligarh Muslim University, Aligarh.
48. Bhusari, R. M., Prof., Head of the Marathi Dept, Osmania University, Hyderabad.
49. Birkav Jal P. Petit Orphanage, Poona, Bombay.

50. Bode, Dastur, Parsi High Priest, New Marine Lines, Bombay.
51. Bulsara, S. Jamsedjee, Near the College, Jogeshwar, Bombay.
52. Buddadath, A. P., Aggarama, P. O. Amalangoda, Ceylon.
53. Changhati, M. A., Deccan College, Poona I.
54. Channakesava, H., 1493, Katiral Raman Street, Mysore
55. Chatterjee, N. C., M. A., Mayurbhanj Fellow, Benares Hindu University.
56. Chatterjee, Suniti Kumar, Prof. 'Sadharma' 16, Hindustan Park, Rasbihari Avenue, Calcutta.
57. Chattopadhyaya, K., M. A., Lecturer, Sankrit, Dept., Allahabad University.
58. Chaturvedi, S., M. A. B. T., Teachers' Training College, Benares.
59. Chaturvedi, S. P., Prof. K. E. College, Amaraoti.
60. Chaube, Ramkumar, M. A., Azmatgarh Palace, Benares
61. Chaudhari, Mr., Aligarh Muslim University, Aligarh.
62. Chaudhari Dr., J. B., 3 Federation Street, Calcutta.
63. Chaudhari, P. D., M. A., Curator, P. O. Gauhati ; Delegate Asam Research Society.
64. Chaudhari, P. L., Jubbulpore.
65. Chettiar, Dr. A. Chidambar Nath, M. A.; Delegate Annamalai University, Annamalainagar.
66. Chhabra, Dr. B. Ch., Office of the Govt. Epigraphist for India, Ootacmund.
67. Chintamani, Dr. T. R., Reader in Sanskrit; Delegate, Madras University and Kamakotipith Jagadguru.
68. Chitrao, Sidheshva, Sastri, 58, Shanwar, Poona. 2.
69. Chou Tafu, Ph.D., C/o Cheena Bhavana, Shantiniketan.
70. Daftari, K. L., Dr., Mahal, Nagpur
71. Damle, D. C., M. A., 94, Sidhniwas, 3rd Lane, Hindu Colony, Bombay.
72. Dandekar, R. N. Dr.; Delegate, B. O. R. I., Poona 4.
73. Das, Ghanshyam, Rai Bahadur, Ghazipore.
74. Das, Sudhir Ranjan, M. A., 33, Tarachandra Datt Street, Calcutta.
75. Daud, Mohammad C/o Dr. Iqbal Mohammad, Oriental College, Lahore.
76. Daulatram, Pandit, Gidumal Sanskrit Pathshala, Hyderabad, (Sindh).
77. Daulatram, Pandit, Gidumal Sanskrit Pathshala, Hyderabad, (Sindh).

78. De, S. K., Dr., Head of the Dept. of Sanskrit; Delegate, Dacca University, Dacca.
79. Deb, Harit Krishna, M. A., Calcutta.
80. Desai, J. M., Desai Street, Naosari; Delegate, Bazme Joshne Ruze Behram, Bombay.
81. Desai, M. M., M. A., Prof., Hindu University, Benares.
82. Deshpande, V. V., M. A., L. L. M., Prof., Benares Hindu University.
83. Deshpande, Y. K., B. A., L. L. B., Yeotmal.
84. Devasthali, G. V., M. A., Prof. H. P. T. College, Nasik.
85. Dikshit, K. N., M. A., Rao Bahadur, Director General of Archaeology in India, Simla; Delegate, Government of India and Greater India Society.
86. Dikshit, S. V., M. A., Shanti Building, First Floor, Kandewadi, Bombay.
87. Dikshitar, T. A., Venkatesa; Delegate Bhartiya, Vidya Bhavan, Bombay.
88. Dikshitar, T. R. V., Delegate, Sanskrit Academy and Madras University.
89. Director, Adyar Library, Adyar, Madras.
90. Diskalkar, D. B., M. A., Curator, Museum, Indore.
91. Divanji, P. C., Rao Bahadur, Prerana, Ghodbundar Road, Santa Cruz, Bombay; Delegate, B. O. R. I.
92. Divekar, Prof. H. R., M. A., Ujjain
93. Dravid, P. Venkatesh, B. A., A. T. C., Meston High School, Ramnagar; Delegate, Benares State.
94. Dubash, K. Jamsedji, The Iran League, Bombay.
95. Dubash, K. K., Mrs., C/o Mr. Dubash K. Jamsedji.
96. Dutt, Kali Kinkar, M. A., Ph. D., Patna College, Patna.
97. Drivedi, Hazari Prasad, Santiniketan, Bengal.
98. Fitter, Mr. K. A., Secretary, Iran League, Bombay.
99. Fitter, Mrs., C/o Mr. Fitter.
100. Falk, M. Dr. Miss, Lecturer in Slavonic Languages, Calcutta University; Delegate, Polish Government.
101. Gadgil, V. A., M. A., 79 Arunth Nivas, Hindu Colony, Dadar, Bombay; Delegate, B. B. R. A. S.
102. Gajendragadkar, S. N., M. A., Mangesh Bulding, New Bhatwadi, Bombay.
103. Ganguli, D. C., Dr., 4 Hemendra Das Road; Delegate Dacca University.

105. Ganguli, O. C., Bageshwari Prof. of Indian Fine Arts, Calcutta University; Delegate, Greater India Society.
106. Garde, M. P., Director of Archaeology and Delegate Gwalior State, Gwalior.
107. Ghanekar, B. G., Dr., M. B. & B. S., Benares Hindu University.
108. Gharpure, J. R., Principal Law College, Poona 4.
109. Gharpure, V. G., Mr., Bombay.
110. Ghatge, A. M., Dr., Sykes Extension, Kolhapur.
111. Ghosh, A., M. A., Asst. Suptd. of Publications, Archaeological Survey of India, New Delhi.
112. Glasque Clarence, Srinagar, Kashmir.
113. Godavari Rukti T. Mrs., Gidumal Sanskrit Pathshala, Hyderabad (Sindh.)
114. Gode, P. K., M. A., Curator Bhandarkar Institute, Poona 4.
115. Gore, N. A., M. A., Prof., S. P. College, Poona.
116. Gore, Vimala, Mrs. C/o Prof. Gore, Poona.
117. Guha, B. A., Dr., Zoological Survey of India, Kaiser Castle, Benares Cantt ; Delegate Govt. of India.
118. Gujrat Vernacular Society, Secretary, Ahmedabad.
119. Gupta, Chandrabhan, M.A., Research Student, Benares Hindu University.
120. Gupta, Om Prakash, Research Scholar, Hindi Dept, Allahabad University.
121. Gupta, P. C., Dr., 125 Rashbihari Avenue, Calcutta.
122. Gupta, Ram Kishore, Dr., Gorakhpur, U. P.
123. Gurubaxani Lakshmi, Miss, Gidumal Sanskrit Pathshala, Hyderabad, Sindh.
124. Gurunath, M. M., Brahman Colony, 52, Tuticorin.
125. Gyani, R. G., M. A., Curator, Prince of Wales Museum, Bombay 1.; Delegate, B. B. R. A. S. and Prince of Wales Museum.
126. Hamdani, V. A., Dr., Junagadh, Kathiawar.
127. Harshe, R.G., Dr.; Delegate Deccan College Post-Graduate Research Institute, Poona I.
128. Harshe, Mrs., M. A., C/o Dr. Harshe.
129. Head Master, Gidumal Sanskrit Pathasala, Hyderabad Sindh.
130. Heras, H., Prof., Xavier College, Bombay.
131. Hirlekar, Miss., M. A., Lecturer, Delegate Allahabad University.

132. Homji, N. D., 137 Russi Villa, 808 Vincent Road,
133. Iqbal Husain Dr., Lalbagh, P. O. Mahendru, Patna ;
Delegate, Patna University.
134. Iqbal Mohammad. Dr; Delegate, Punjab University.
135. Irani M.A., Lt, Col (Rtd), 21 Sasso'n Road, Poona I.
136. Ishwar Dutt, Dr.; Delegate, Patna University.
137. Iyer, K. A. Subramaniam, Head of the Dept. of Sanskrit & Hindi; Delegate, University of Lucknow.
138. Jagannath, M.A., Lecturer, 10 Bhagwant Street, Lodge Road, Lahore.
139. Jain, H. L., M. A. Prof. Morris College, Nagpur ;
Delegate, Nagpur University.
140. Jain, Rajendra Kumar, Chaurasi, Muttra.
141. Jain, Sunder Lal, Proprietor, Motilal Benarasi Das Oriental Booksellers, Said Mitha Bazar, Lahore.
142. Jaini, R. S., Prof. of Sanskrit Samaldas College, Bhavnagar.
143. Jalan, Radhakrishna, D. B., Quilla House, Patna City.
144. Javeri, K. M., Diwan Bahadur, Pitale House, Kandewadi Bombay 4, Delegate Women's University Poona and Cama Reasearch Inst, Bombay.
145. Jha, Ram Nath M. A., B. L., Kavyatirtha, Librarian P. O. Darbhauga.
146. Jha, Sri Nath, Queen's College, Benares.
147. Jharkhiande, S. N., M. A., Librarian, Queen's College, Benares.
148. Jinvijayaji, Acharya, C/o Gujrat Vernacular Society, Ahmadabad.
149. Jigyasu Brahma Datt.
150. Jivalium Gopi, Miss., Gidumal Sanskrit Pathshala, Hydrabad, Sindh.
151. Joardar, N. G. D. Residency Hill, Lucknow.
152. Joshi, C. V., M. A., Prof. of Pali, Baroda College, Baroda.
153. Joshi, D. P., M. A., Professor, Rajkot.
154. Joshi, M. V., Nichibag, Benares.
155. Joshi, S.J., Sanskrit Dept. Benares H'in lu University.
156. Joshi, Mrs. S., B.A., C/o Principal S.S. Joshi, Benares Hindu University.
157. Kadir, Student, Aligarh M. University.
158. Kalamkar. Mrs. Lecturer, Women's College, B.H. U.

159. Kane, P.V., M. M., M. A., LL.M., Angrewadi, Bombay
4; Delegate P. E. N. Association, Bombay, Bombay
University., B. B. R. A. S. and B. O. R. I.
160. Kanga, E. M. F., D/10 Cusra Baug, Colaba Causeway,
Fort, Bombay; Delegate B.O.R.I., and B.B.R. A.S.
161. Kanga, J.D. Khan Bahadur, Homeland, P. O., Naosari
via Bombay, Delegate, B. O. R. I.
162. Kapadiya, D. D., M. A., Professor, 6 Staunton Road,
Poona I ; Delegate B. O. R. I.
163. Karandikar, J. S., Editor Kesari, Poona. 2.
164. Karmarkar, A. P., M. A., LL. B., Ph. D., B. O. R. I.,
Poona 4.
165. Karunakarkar, Prof. Ravenshaw College, P. O.
Chaubaganj, Cuttack.
166. Katgara, J. P.. The Iran League, Bombay.
Katgara Shirin J., Mrs. C/o Mr. Katgara.
167. Karnik, H. R., Dr. C/o Prof. H. D. Velankar, 10/2
Sastri Hall, Bombay 7.
168. Kashikar, C. G., Tilak Memorial, Poona, 2.
169. Kashyap, Bhikshu Jagdish, Benares Hindu University.
170. Katrak, J. C. B. A., Fairy Manor, 4th Floor, Fort,
Bombay.
171. Katre, S.L., Asst. Curator, Oriental Institute, Ujjain.
172. Katre, S. M. Dr., Director, Deccan College Poona.
173. Kaviraj Gopinath, M.M., M.A., Sagra, Benares.
174. Khalida, A. Nasir Mohammad, History Dept. Osmania
University, Hyderabad.
175. Khalique, M. A., Anglo Arabic College. Delhi.
176. Khan Ayaz Ali, Maulvi, Superintendant, Archæology,
Rewa.
177. Khwaja, Mohammad Ahmad, Curator, Hyderabad
Museum, Hyderabad, Deccan.
178. Kibe, M. V. Sardar, Saraswati Niketan, Indore.
179. Krishna, M. H. Dr., Director of Archaeology, Mysore.
180. Krishna, Mrs. C/o Dr. Krishna, Mysore.
181. Krishna, Das, Rai, Ramghat, Benares.
182. Krishnanad, Principal, D. A. V. College, Benares.
183. Krishnamacharlu, C. R., Rao Bahadur, Tyagar-
aynagar, Madras.
184. Krishnamacharlu, Mrs., C/o Mr. Krishnamacharlu.
185. Kundanagar, K. S., Prof. Rajaram College, Kolhapur.
186. Kunhan Raja, C. Dr., Madras University ; Delegate,
Sanskrit Academy.
187. Kutar, D. H., B. A. L. L. B., 658 Parsi Colony, Dadar,
Bombay

188. Lakshmidhar, Pt., M.M., Reader in Sanskrit & Hindi, St. Stephon's College; Delegate, Delhi Univrsity.
189. Larika, Mr., Student, Aligarh Muslim University, Aligarh.
190. Law, B. C., 43 Kialas Bose Street, Calcutta.
191. Lautu Singh Gautam, M. A., Udai Pratap Kshatriya College, Benares.
192. Laxmi Narsimbhaya, M., Asst. Prof. of Sanskrit, Maharaja's College, Mysore.
193. Librarian, The Imperial Library, Calcutta.
194. Li Fang-kuei Ph. D., Academia Sinica, Nanking, China ; Delegate, Chinese Government.
195. Majumdar, M.R., Dr., Prof. of Gujrati, Baroda College, Pratapganj, Baroda.
196. Majumdar, R. C., Dr., 4 Bipin Pal Road, Kalighat, Calcutta; Delegate R. A. S. B.
197. Mama Nanabhoy F., C/o Mr. Bode, New Marine Lines Bombay.
198. Mehta, Nawroz C., The Iran League, Bombay.
199. Mehta, S. N. Mrs. C/o Mr. Mehta.
200. Mendis, G. C. Prof., Delegate University of Ceylon, Colombo.
201. Menon, Abdul Aziz, Delegate, Muslim University, Aligarh.
202. Menon, C. Achyuta, Head of the Malayalam Dept. ; Delegate, University of Madras.
203. Menon, C. N. Dr , Benraes Hindu University.
204. Mehta, Mani H., Bombay.
205. Mirashi, V. V., Principal, Morris College, Nagpur.
206. Mirza, H. P., Dr., The Iran League, Bombay.
207. Mishra, B. R., Dr., Benares Hindu University.
208. Mishra, Hari Ram, Reserach Scholar, Benares Hindu University.
209. Misra, Keshava Prasad, M. A., Head of the Dept. of Hindi, Benares Hindu University.
210. Mitra, K. P., Prof., The Diamond Jubilee College, Monghyr.
211. Mishra, Umesh, Dr., Delegate, University of Allahabad.
212. Modi, P. M., Dr., Prof. of Sanskrit, Panwal Waghadi Road, Bhavanagar.
213. Mookerji, R. K., Dr, Lucknow University, Lucknow; Delegate, U. P. H. S.

214. Moti Chandra, Dr., Curator, Prince of Wales Museum, Bombay.
215. Mubark Khan, Mr.
216. Mubaraquddin, A., M. A., Research Scholar, Osmania University, Hyderabad.
217. Munshi, K. M., M. A., Bar-at-Law, 26 Ridge Road, Bombay.
218. Mughni, Abdul Mohamad, Prof. of Persian; Delegate Maharaja's College Jodhpur.
219. Murti, T. R. V., M. A., Philosophy Dept., Benares Hindu University.
220. Nag, Mrs. C/o Prin. U. C. Nag, Benares Hindu University.
221. Nagar, M. M., M. A., Curator, Curzon Museum of Archaeology, Mathura ; Delegate U. P. H. S.
222. Nagar, H. L., Rly. Clearing Account Office, S.T. N.W. Section, Delhi.
223. Nainar, Prof. Dr., Delegate Madras University.
224. Nandimath, Dr., Principal, Lingraj College, Belgaum.
225. Narayan Das Hari, Miss. Gidumal Sanskrit Pathshala, Hyderabad, Sindh.
226. Narayan Swami V., Dr., 78 Tana Street, Veparry, Madras.
227. Narlikar, Mrs. M. A., C/o Prof. Narlikar, Benares Hindu University.
228. Narasimhan, B. A., Consulting Architect & Engineer, 17, P. P. Coil Street, Triplicane, Madras.
229. Narsimhia, A. M., M. A., Principal, Skt. College, Mysore.
230. Nell Andreas, D. B. U. Club Road, Avenue, Colombo.
231. Nigam, M. P. Mr., Student, IVth Yr. Arts, Benares Hindu University.
232. Nizamuddin, M., Dr., Osmania University Hyderabad.
233. Padhye, K. A., B. A. LL. B., Hon. Secretary, Buddha Society, Nair Building, Lamington Road, Bombay.
234. Panchmukhi, R. S., M. A., Director, Kannada Research Institute, Dharwar.
235. Pande, A. V., Archaeological Officer, Rajpipla, (Gujrat)
236. Pande, K. C., Dr., Delegate, Lucknow University, Lucknow.
237. Pande, L. P., Delegate, Mahakoshal Research Society Balapur, C. P
238. Pant, R. S. V., M. A., Birla College, Pillani.

239. Pant, Trilochan, M. A., Benares Hindu University.
240. Parab, D. G., Ahmed Manzil, 1/16 Delisle Road, Bombay 13.
241. Paramsivan, S., Dr., Govt. Museum, Madras.
242. Paranjape, V. G., Dr., Professor, Fergusson College Poona 4., Delegate., B.O.R.I.
243. Parihar, Mulraj, Mr., Allahabad.
244. Parmanand, Principal, M. A., Queen's College, Benares.
245. Pathak, B.A., Principal, M.B. & B.S., Aurvedic College, Benares Hindu University.
246. Pawar, A. G., M.A., Ph. D., Prof. of History & Economics, Rajaram College., Kolhapur.
247. Pillai, R.F. Sethu, Senior Lecturer in Tamil; Delegate University of Madras.
248. Pillai, Vaiyapuri S., D. A., Rao Saheb, Reader in Tamil, Delegate, University of Madras, Madras.
249. Poduval, R. V., B. A., Director of Archaeology, Travancore, Trivendrum.
250. Poonjaji, Jahangir J., The Iran League, Bombay.
251. Potdar, K. R., M. A., Professor, Gujrat College, Ahmadabad.
252. Prasad, Ajit, Pandit., Ex-Judge, High Court, Bikaner, Ajiteshwar, Lucknow.
253. Prasad, Maulavi Mahesh, Benares Hindu University.
254. Pusalkar, A. D., Dr., Shivaji Park, Bombay 28.; Delegate, B. O. R. I. and Bhartiya Vidyabhavan.
255. Qureishi, Dr., Punjab University, Lahore.
256. Raghavacharlu, K. Secretary, Telugu Academy, Coconada, East Godavari Dist.
257. Rahman M. N., Prof., 17 Bali Road, Allahabad.
258. Rajkhewa Suresh Chandra, M. A.; Delegate Kamrup Anusandhan Samiti, Gauhati.
259. Rajkumar, Sahityacharya, Pt. Tikamgarh.
260. Rajnath, Dr., Benares Hindu University.
261. Rajpipala, State Archaeologist.
262. Raju, P.T., Prof. Andhra University, Guntur, 2nd Line Brodigpet, Guntur.
263. Ramkrishnayya, K., Delegate, Madras University.
264. Ramakantachary, G., Bapla, Guntur.
265. Ramanathan, G. S., B. A., Head Clerk, Govt. Epigraphist for India, Ootucmund.

266. Ram Rao M., Dr., Editor, The Journal of Andhra History & Culture, Gudur, Madras. Pres.
267. Ranganna, S. V., Prof. of English, Central College Bangalore.
268. Rao, H. Gunde, Vachaspati, Gadwal State, Hyderabad, Deccan.
269. Rao, Kshama, Mrs. 37 New Marine Lines, Bombay.
270. Rao, Prannesh Singh.
271. Rashid, Shaikh Abdur, M. A., Aligarh Muslim University.
272. Rath, P. G., B. A., Suptd. of Archaeology, Patna State, P. O. Balangir, (Orissa)
273. Ray, H. C. Dr., Delegate Ceylon University, Colombo
274. Ray, Sarat Kumar, Prof., M. A., Varendra Research Society, Rajshahi.
275. Reddi, M. A., LL. B., Delegate, Andhra Historical Society, Rajamundry.
276. Ren, Bisheshwarnath, M. M., Archaeological Dept., Delegate, Jodhpur State.
277. Rahman, M. N., Prof. 1 Beli Road, Allahabad.
278. Sambmurti P., B. A., Lecturer in Indian Music, Delegate, University of Madras.
279. Somi, Abdul Modi, Mysore.
280. Sandesara, Bhogilal, M. A., Professor, Delegate Gujrat Vernacular Society, Ahmedabad.
281. Sankrityayan, Rahul, Moscow.
282. Sarvari, Abdul Kadir, Maharaja's College, Mysore.
283. Sastri K. A. Nilkanth, University of Madras, Madras Delegate Sanskrit Academy, Madras.
284. Sastri, Mahadeva, Research, Scholar.
285. Sastri, Subhadra Jha., Mithila College, Darbhanga.
286. Sastri, V. A., Ramaswami, Head of the Dept. of Sanskrit, University College, Trivendrum.
287. Satwik, A. N. Tulsidas Tejpal Chawl No. 2, South Dadar, Mahim, Bombay.
288. Saxena, Babu Ram, Dr, Allahabad University.
289. Sen, Kshitimohan, Santiniketan, Bengal.
290. Sen, Priya Ranjan, Calcutta.
291. Sen, Shri Narayan, Dr. Keeper, Nepal Museum, Kathmandu.
292. Sen, S. N. Dr., Keeper of Imperial Archives, New Dehli.
293. Sen, Sukumar. Asutosh Building, Calcutta.
294. Sengupta, N. N. Prof., Lucknow University.

295. Sengupta, Praboth Chandra, M. A. 3B Deshapriya Road, Kalighat, Calcutta.
296. Sengupta, Mrs. C/o Prof. Sengupta.
297. Sengupta, Miss. C/o Prof. Sengupta.
298. Seth, H. C., Dr. Professor., K. E. College, Amraoti.
299. Shah, H. A., 69 Marine Drive, 4th Floor, Block No. 10 Bombay, Delegate, B. B. R. A. S.
300. Shah M. H., Mrs. C/o Mr. Shah.
301. Shah, A. H. C/o Mr. Shah.
302. Shah, T. L. C/o Shashikant & Co. Oriental publishers Baroda.
303. Shahidullah Mohammad, Dr., Delegate, Dacca University, Dacca.
304. Shaikh, C. H., M. A., Superintendent of Education, Quetta.
305. Shakur, M. A., Curator, Peshawar Museum, Peshawar.
306. Sharma, Aryendra, M. A., D. Phil., Prof. of Sanskrit, Osmania University, Hyderabad.
307. Sharma, Dr. Jaganath Prasad, Benares Hindu University.
308. Sharma, K. Venkateshwara, M. A., B. Sc., Supervisor, University Mss. Librasy, Trivendrum.
309. Sharma, Moolchand, Gidumal Sanskrit, Pathshala, Hyderabad.
310. Sharma, Ramchandra.
311. Sharma, Ramdhan, Prof., Dehli.
312. Sharma, Ram narayan, Pt., Bihar Sanskrit Association, Patna.
313. Sharma, Ram Swarup, 52 G. Model Town, Lahore.
314. Sharma, R. Ranjan, Univesity of Dacca.
315. Sharma, Shiva Datt, Delhi.
316. Sharma, Shiva Nath, Account Clerk, Head Office, Railway Clearing Office, Delhi.
317. Sharma, Sriram, M. A., Principal, D. A. V. College Srinaagar.
318. Sharma, Sushila. Miss., Allhabad, University Student.
319. Sharma, Upendra, Prof., Guntur, Madras.
320. Shastri, C. P., Principal. Sanskrit Mahavidyalaya, Indore.
321. Shastri, Harishankar Omkar, Lakhtur State.
322. Shastri, Hemchandara Prof., Krishna Nagar College, Krishnanagar.
323. Shastri Mangal Deva. Dr., Principal, Government Sanskrit College, Benares.

324. Shastri R.M., M.A., Vidyabhushan, Lecturer in Sanskrit. University of Allahabad, Allahabad.
325. Shastri Tribuvan Das, L.M.S., C/o. Sushikant & Co. Oriental Publishers Baroda.
326. Shastri Venkatesh, Teacher, Meston High School, Ramnagar-Benares.
327. Shen Sampson, International Dept., Ministry of Information, Nanking China.
328. Shende N.J., Prof. N., Wadia College, Poona I.
329. Shende S.R., Brihanmaharashtriya Karyalaya, Sangli.
330. Shukla K. N., Dr., Delegate Lucknow University, Lucknow.
331. Singh Fateh, D. Litt. Kotah.
332. Singh Kshem Dhari, Balia.
333. Sircar D. C., Ph. D., 93/94 Manohar Pukur Road, Calcutta.
334. Sircar Jagdish Narayan, Asst. Professor, Patna College, Patna.
335. Sitaramrao A.K., Prof. of Sanskrit, Nizam's College, Hyderabad.
336. Sitaramji K., Hyderabad.
337. Somasundaram J. N., B. A. B. L., C/o Dandapani Devasthanam; Palni, Madras Presidency.
338. Somasundaram, Mrs. c/o Mr. Somasundaram.
339. Sri. Vallabhacharya, Swami Narayan Temple, Junagadh State, (Kathiawar)
340. Srinivasachari P., Dr., Professor, S.R.R. College, Bezvada.
341. Srinivasachariar, C.S., M.A., Prof, Delegate, Annamalai University, Annamalai Nagar.
342. Srinivasacharya, Pulligami Mahavidyalaya, Gadval State via Raichur.
343. Srinivasan K.R., M.A., Curator. State Museum, Puddukkottai.
344. Sternbach Ludwig, 10 Woodmont Road, Montclair, N.J., U.S.A.; Delegate Polish Government.
345. Subramaniam K.R., M.A., Ph.D., Prof. of History, College, Vijainagaram.
346. Suntok, Behram Hormusji Dadi, B.A., Readymoney Building No. 21. Tardeo, Bombay,
347. Sundarnand P.M., Nizam College, Hyderabad.
348. Swarup Lakshaman, M.A., Ph.D., Prof. of Sanskrit, Delegate University of Punjab.
349. Swami V. Narayan. 70 Tana Street. Madras.

350. Taimuri Dr., M.H.R., Archaeological Superintendent Bhopal.
351. Tandan Hari Mohandas., 51 Rem Mandi, Allahabad.
352. Tarapore M. A., LL. B., Advocate, Mehta Mansion Naigaum, Cross Road, Dadar No. 14, Bombay.
353. Taraporewala, J.S., Dr. Bar-at-Law, Anchorage, Vachhagandhi Road, New Gamdevi, Bombay, Delegate, Cama Research Institute.
354. Telang S.B., Syt. Jubblepur.
355. Thadani, Sundari, Miss., Gidumal Sanskrit Pa'shala, Hyderabad Sindh.
356. Tirumalachari T., Convener Temples Emergencies Committee, 17 T. P. Coil Street, Triplicane, Madras.
357. Tiwari Udai Narayan, Daraganj, Allahabad.
358. Tomar, Ramsingh, Research Scholar, Allahabad University, Allahabad.
359. Treasurer, Municipal Board, Allahabad.
360. Tripathi Karunapati, M.A., Pandit, Skt. Dept., Benares Hindu University.
361. Trivedi H.V., 100 Rambagh, Indore.
362. Unwala J.M., Dr., Mariampura, Naosari, via Bombay.
363. Upadhye A.N., Dr., Prof. Rajaram College, Kolhapur Delegate, Karnatak History Research Society, and B.O.R.I.
364. Upadhyaya B.S., C/o Mr. A.U. Vasvada, Benares Hindu University.
365. Upadhyaya, Veermani, M. A., Sanskrit Dept., Hindu University.
366. Ursekar R. S., Mr.,
367. Usmani Zafa Ahmad Maulana, Lecturer in Arabic., Delegate, Dacca University, Dacca.
368. Vaidya N.V., Prof. Fergusson College, Poona 4.
369. Vakil J.B., 132 B Cadell Road, Mahim, Bombay 16.
370. Vasvada Arvind U., M. A., D. Litt. Herbert College, Kotah.
371. Vaswami S. P., Prof. Gidumal Sanskrit Pathshala, Hyderabad, Sindh.
372. Vatsa M. S., MA., Archaeological Superintendent, Agra.
373. Velankar H.D., M.A., Professor, 10/2 Shastri Hall, Bombay 7; Delegate, B.B.R.A.S.
374. Venkatraman K. R., Historical Records Officer, State Pudukkottai, Pudukkottai.

375. Venkatramnayaya N., Reader in Indian History,
Delegate, University of Madras and Skt. Academy.
 376. Venkatraman Y., Secretary, Telgu Academy, Coconada.
 377. Viraghavacharya E. V., Professor, Pitapur Raja's
College, Coconada, Delegate, Telugu Academy.
 378. Waidya P.L, Dr., Professor, Wadia College, Poona 1.
Delegate, B.B.R.A.S.
 379. Wali M. P., M. A., Chief Executive Officer, District
Board, Belgaum.
 380. Wijsekera, N. D., B. A., (Hons), M. A. (Cantab),
Penukurn No. 5 Cotta Terrace, Borella, Ceylon.
 381. Yajnik R.K., Principal, Dharmendra Singhji's College
Rajkote, Kathiawar.
 382. Yazdani G., M.A., O.B.E., Khairatabad, Hyderabad
(Deccan).
 383. Yennemadi Mrs. M. A., Ruiya College, Matunga,
Bombay.
 384. Yusuf S. M., Dr., Arbie Department, Aligarh Muslim
University.
 385. Zadan Kamala Miss., Student, Allahabad University..
-

APPENDIX 12.

Statements of Accounts.

*Final Statement of Accounts by the Local Secretary of the
Tenth Session, Tirupati.*

SUMMARY OF ACCOUNTS AS ON THE 5TH DECEMBER, 1943.

Income.

	Rs.	as.	p.
1. Reception Committee Membership Fees	744	12	0
2. Subscriptions (Membership and Delegation fees)	2,827	10	6
3. Donations	6,113	13	11
4. Miscellaneous Receipts	281	12	6
5. Andhra Parishad	259	15	0
Total	10,232	15	11

Expenditure.

1. Stationary and printing	3,002	14	0
2. Boarding and Catering	2,055	11	1
3. Conveyances and Travelling Expenses	1,822	2	6
4. Postage and Telegrams	536	13	10
5. Entertainments	101	4	0
6. Pandals, Decorations and Lighting	370	4	2
7. Sanitation and Cleaning	160	15	3
8. Establishment	476	9	5
9. Miscellaneous	793	7	2
Total	9,323	1	5

Balance ... 909 14 6

Amount transferred by cheque to Prof.
K.A. Nilkanta Sastri, General Secretary,
at his request with the approval of the
President.

900 0 0

Balance at the P.M.C. Bank Ltd., Madras. 9 14 6

Vasumati Vilas,
Rangachari Road,
Mylapore, Madras.

K.V. Rangaswami Aiyangar,
Local Secretary.

ACCOUNTS OF THE CENTRAL OFFICE.

Report on the Financial Position

Submitted by

Dr. S. K. Belvalkar (President)

The late Honorary Treasurer of the Conference, Dr. V.S. Sukthankar, took charge of his office in February 1942 from his predecessor in office, Raobahadur K. V. Rangaswami. Dr. Sukthankar died suddenly on the 21st. of January, 1943. The amount that he held as Hon. Treasurer was in all Rs. 9150-15-6, from out of which Rs. 5640 were invested in purchasing postal cash certificates of the face value of Rs. 6400; the balance, less annas 15 and pies six only withdrawn for petty expenees, is just Rs. 3510. After I took over the papers, files and Savings Bank Account Book of the Imperial Bank of India, I wrote to the Agent, Imperial Bank of India, Poona Branch, on the 4th October to which I received the Bank's reply No. 7612, the dated 6th October, 1943. Both these are submitted herewith, along with the accounts book for instructions of the Executere Committee. (Letters and account books are not included in the Proceedings.)

(2) The Local Secretary of the Trivendrum conference has submitted a final statement of accounts of the Session showing a balance of Rs. 909-14-6. All liabilities are cleared up and this sum is now available for amalgamation with the general funds of the conference. The details of the amount are as follows :—

Rs. 100/- To the General Secretary, Madras;
 Rs. 800/- With the President;
 Rs. 9-14-6 with the Local Secretary, Tirupati.
Rs. 909-14-6.

(3) The account statement of the Sale proceeds of the Conference Reports is submitted herewith, showing Rs. 925-11-6 with Savings Bank, Rs. 5-7-3 as cash on hand and Rs. 40-12-0 for bills to be paid, thus showing a net credit of Rs. 890-6-9. Thus on the date of submitting this statement the conference has to its credit :—

1. Rs. 809-14 6
2. Rs. 890-6--9
3. Rs. 3510-0-0

Rs. 5210-5-3/- plus Cash Certificates of the face value

(4) Regarding the amount standing in the personal name of Dr. Sukthankar, it is expected that there would be no difficulty in recovering the amount, once the probate is granted.

Dated 30th December, 1943.

Statement of Accunts of the All-India-Oriental Conference
Volumes in stock at the Bhandarkar Oriental Research
Institute upto December, 1943.

Receipts	Expenditure
1. Balance in Savings Bank on 2-4-1941 Rs. 878-6-10	1. Remuneration to clerk, in part....Rs. 205-0-0
2. Interest upto 30-6-1943 ,, 27-10-0	2. Postage, station- ery etc. ,, 79-3-9
3. 2/3rd sale pro- ceeds added for the year ending 31-3-1942 ,, 177-5-4	3. Miscellaneous ,, 10-5-0
2/3rd sale pro- ceeds added for the year ending 31-3-43 ,, 142-5-4	<hr/> 294-8-9
Total. Rs. 1225-11-6	Bills to pay
	1. Balance of remun- eration to clerk....Rs. 25-0-0
	2. A.B. Press Bill. No. 847 ,, 1-4-0
	3. Stationery ,, 9-8-0
	4. Miscellaneous. ,, 5-0-0
	<hr/> Rs. 40-12-0
	Actual expen- diture Rs. 294-8-9
	Balance with the Bank Rs. 925-11-6
	Balance with the President Rs. 5-7-3
	<hr/> Total Rs. 1225-11-6

S. K. Belvalkar

27-12-43

Copy of Statement of Accounts of the All-India Oriental
Conference at Poona up to 20th August 1944.

S. No.	Items.				Total.		
		Rs.	a.	p.	Rs.	a.	p.
I.	<i>Receipts.</i>						
	Opening balance:-						
(a)	Postal Cash Certificates (See debit side No. 1 & 2)	5670	0	0	5670	0	0
(b)	Cash balance:-						
1.	With Imperial Bank, Madras.	11706	8	2			
2.	With Mylapore Urban Bank	*8	6	6			
3.	Balance of Tirupati Session	*900	0	0	12614	14	8
II.	<i>Donations from</i>						
1.	U. P. Govt.	1000	0	0			
2.	Jammu & Kashmir Govt. (See debit side item Nos. 5 & 6)	2500	0	0	3500	0	0
3.	Proceedings of the Cash Certificates of face value of Rs. 5670 (See debit side item No. 1)	5655	4	0			
4.	Money received from Hydrabad out of donations (See debit side item No. 5.)	3495	11	6			
5.	Money received from Trea- surer, Tirupati (see debit side item No. 3)	800	0	0			

*As per letters from Rao Baha-
dur Rangaswami Ayyangar,
dated 14-2-44 and 1-3-1944.
Since transferred to Prof. K.A.
Nilakanta Sastri, Madras.

6. Interest on S.B. A/c with Poona Imperial Bank up to 31-12-1943	Rs. a. p.	Rs. a. p.
	57 0 0	10007 15 6

III. *Current*

1. Balance with Poona Central Cooperative Bank on 2-4-1941.	878 6 10	
2. 2/3 of Sale Proceeds of Con- ference Reports from B.O.R. Institute up to 31.3.1943	319 10 8	
3. Interest on S.B. A/c up to 30.6.44	37 1 0	1235 2 6
Total receipts	33028 0 8	

(Sd.) S.K. Belvalkar,
President, Benares
Session.

A Statement of Accounts of the All-India Oriental Conference
at Poona up to 20th August 1944.

S. No. Items, Rs. a. p. Rs. a. p.

Expenditure.

1. Proceedings of Cash Certificates of face value of Rs. 5670 to Poona (Dr. V. S. Sukthankar) See Receipt item No. II-3	5655 4 0	
2. Bank Commission for collection	14 12 0	5670 0 0
3. Amount transferred to Poona (see credit side item No. II-5,	800 0 0	
4. Advance to Prof. K. A. Nilakanta Sastri.	100 0 0	900 0 0
5. Bank draft from Hyderabad out of Rs. 3500 (see credit side No. II-1 & 2 in late Dr. Sukthankar's name)	3495 11 6	
6. Bank Commission for collection	4 4 6	3500 0 0
7. Purchase of Cash Certificates of face value of Rs. 6400/-	5640 0 0	
8. Bank Commission	0 15 6	5640 15 6
9. Advance to Prof. K.A. Nilakanta Sastri.	400 0 0	
10. Advance to Prof. P. V. Kane	75 0 0	
11. Advance to Dr. R.N. Dandekar	325 0 0	800 0 0

Current.

	Rs.	a.	p.	Rs.	a.	p.
1. Ramuneration to a Clerk at Poona for 11 months, ending 31-12-1942	110	0	0			
2. Do. for one year ending 31st December 1943	120	0	0			
3. Postage, Stationery at Poona up to 31-12-1943	89	15	9			
4. Miscellaneous up to 31-12-43	25	5	3			
5. Balance at Poona Central Cooperative Bank on 18.8.1944	889	13	6	1235	2	6
<hr/>						
Total Expenditure	177	46	2	6		
Balance on 20.8.1944	152	81	14	8		
<hr/>						
	300	28	0	8		
<hr/>						

(Sd.) S. K. Belvalkar,
President, Benares
Session.

Details of Balance :

I. Postal cash certificates	Rs. 6400
II. Cash Balance	Rs. a. p.
(a) With Imperial Bank, Madras	11706-8-2
(b) With. Mylapore Urban Bank	*8-6-6
(c) With Imperial Bank, Poona City Branch (S. B. Account in late Dr. V. S. Sukthankar's name)	3567-0-0
(d) With Poona Central Co-operative Bank (S. B. account) see item No. 5 (Current debit side)	@ 889-13-6
* Since transferred to prof. K. A. Nilakanta Sastri	
@ Since transferrad to Dr. R. N. Dandekar, General Secretay, All-India Oriental Conference, Poona.	

Poona 4.
12-9-1944.

(Sd.) S. K. Belvalkar,
President,
Benares Session.

T R U E C O P Y

K. A. N. Shstri,
General Secretary.

Interim Statement of Accounts.

The 12th All-India Oriental Conference,
Benares Hindu University.

(Up to 23 - 9 - 1946)

INCOME.

	Rs. as. p.
1. Membership fee.	3883 -0-0
2. Reception Committee.	5401 -0-0
3. Donations	<u>7622-12-0</u>
	16906-12-0

EXPENSES.

	Rs. as. p.
1. Stationery and printing.*	3083 -0 -9
2. Postage. *	325 - 6-2
3. Establishment. *	335 - 3-0
4. Accommodation.	900 - 9-6
5. Boarding.	2913- 4-0
6. At-Homes and Parties.	2199- 0-0
7. Entertainment.	180- 0-0
8. Pandit Parishad.	2832-8-0
9. Opening function.	66-2-0
10. Volunteers.	55-0-0
11. Convyances. *	222-3-9
12. T.A. to President	246-0-0
13. Contingencies. *	281-2-0
14. Returned to the Hony. Treasurer, Oriental Conference, (Life Membership fee).	<u>90-0-0</u>
	13699-7-9
Balance.	<u>3207-4-3</u>

16906-12-0

(* Till December 1945)

A.S. Altekar

S. C. Dasgupta

Local Hony. Secretary.

Loacal Hony. Treasurer.

PROCEEDINGS AND TRANSACTIONS
OF THE
ALL-INDIA ORIENTAL CONFERENCE
TWELFTH SESSION

Benares Hindu University

1943-4

57550

VOL. IV.

Papers of the Sanskrit and Hindi Sections.

Edited and published for the Conference

By

DR. A. S. ALIEKAR, M.A., LL.B., D. LITT.

Head of the Department of Ancient Indian History and Culture
Benares Hindu University.

~~1948~~

Price Rs. two only.

First Edition, 1948.

600 copies.

Copies of this volume can be had by the members of the 12th Session from the Local Secretary, 12th All-India Oriental Conference, New D/2, Benares Hindu University, and by others from the Hon. Secretary, Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona 4.

Printed in India
at the Vikrama Panchanga Press, Benares .
By
Ganga Prasad Sukla.

Preface to Vol. IV.

Vol. IV of the Proceedings and Transactions of the 12th Session of the Oriental Conference is being herewith offered to the public. I am conscious of the great delay in its publication, but those who are acquainted with the numerous difficulties of printing in the post-war period, may perhaps be inclined to condone even this inordinate delay. I am extremely sorry for it.

Papers of the Sanskrit and Hindi sections are included in the present volume. It was not possible to send the proofs of the papers to their authors, but all possible care was taken to minimise the mistakes in proof reading.

Vol. I, consisting of the actual proceedings of the Conference, is being published simultaneously with this Volume. Vol. II was published in Oct. 1946. Vol. III consisting of the papers of the Archaeology, Linguistics, Technical Sciences and Iranian Sections is in an advanced stage of printing. Papers of Vol. V, consisting of the Arabic Persian and Islamic Culture sections, were probably destroyed during the disturbances of unfortunate Lahore in August 1947. Repeated enquiries have elicited no response from the press, which was entrusted with the printing work.

I am very much thankful to Pandit D. S. Malvania, Dr. P. L. Vaidya and Mr. Avadh Kishore Narain for helping me in reading part of the proofs of this volume. The publication of this volume even after four years is due to the proprietor of the Vikrama Panchanga Press, Mr. Nagesh Upadhyaya, M. A., having agreed to undertake the printing at his new press, which he has recently started. I am thankful to him for finishing the work in a short time.

Benares Hindu University }
1-3-1948 }

A. S. Altekar

संस्कृतहिन्दीविभागलेखात्मकश्चतुर्थो भागः ।

अनुक्रमणिका

संस्कृतविभागः

विषयः	लेखकः	पृष्ठः
१ स्वागतभाषणम्	म. म. पण्डित चिन्नस्वामी शास्त्री, काशी	१
२ संस्कृतपाठशालासु पठनपाठनपद्धतिः	पं० पुरोषोत्तमशर्मा चतुर्वेदः, अजमेरम्	४
३ संस्कृतपाठशालासु पठनपाठनपद्धतिः	पं० वृद्धिचन्द्रशर्मा शास्त्री, जयपुरम्	१३
४ संस्कृतपाठशालासु पठनपाठनपद्धतिः	पं० सभापतिशर्मा उपाध्यायः, काशी	२१
५ वर्तमाने काले संस्कृतभाषायाः शिक्षापद्धतिः ।	पं० मथुरानाथशास्त्री, जयपुरम्	२४
६ अखिलभारतीयसंस्कृतपण्डितपरिषदो मुख- पत्रसंचालनम् ।	पं० गलगली रामाचार्यः, वेलगावम्	२८
७ धर्मादरप्रस्थापनमार्गः ।	पं० रघुनाथशास्त्री कोकजे, लोणावला	३४
८ हिन्दुसमाजे प्रतिदिनं वर्धमानस्य धर्मा- नादरस्य निरासे कीदृशः प्रयासोऽपेक्ष्यते ।	पं० अनन्तराम शास्त्री, पुण्यपननम्	४०
९ हिन्दुसमाजे प्रतिदिनं वर्धमानस्य धर्मा- नादरस्य निरसनाय कीदृशः प्रयासोऽपेक्ष्यते ।	पं० सूर्यनारायण शर्माचार्यः, जयपुरम्	४२
१० हिन्दुसमाजे प्रतिदिनं वर्धमानस्य धर्माना- दरस्य निरसनाय कीदृशः प्रयासोऽपेक्ष्यते ।	पं० बद्रीनाथ शास्त्री, एम. ए., जयपुरम्	४४

हिन्दी विभाग

१ मुगलकालीन कवि रामानन्द	पं० कमलापति त्रिपाठी, काशी	४७
२ बालमुकुन्द गुप्तकी आर्थिक तथा राज- नीतिक कविता ।	डॉ. के. ना. शुक्ल, लखनऊ	५९
३ भक्तमाल की अभिनव मीमांसा ।	पं० पद्मनाभयणाचार्य, काशी	७४
4 Maithili Literature, a Bird's-eye view	Kumar Gangananda Sinha, Darbhanga	79
5 Contributions to Hindi Lexicography.	Dr Hardeo Bahri, Lahore	85

चतुर्थो विभागः ।
परिडितपरिषत्प्रबंधाः ।
स्वागतभाषणम् ।

(म० म० पंडित चिन्नस्वामी शास्त्री)

देवीं वाचमजनयन्त देवास्तां विश्वरूपाः पशवो वदन्ति ।

सा नो मन्त्रेषमूर्जं दुहाना धेनुर्वागस्मानुपसुष्टुतैतु ॥

मान्यास्सभापतिमहोदयाः, सभ्या विबुधवराश्च,

स्वगतमस्तु तत्रभवतां भवताम् । अध्वगतमवर्णनीयमविगणय्य नैकविधं
क्लेशजातं विधूय च विविधानि विशिष्टानि कार्याणि चिरबद्धसुरगवीश्रद्धातिशयेन
वा, स्थानान्तरदुरवापम, नन्दवनैकसंप्रप्यमानन्दमनुभवितुमेव वाऽस्मदनु-
जिघृक्षयैव वा ऊरीकृत्यास्माकीनामभ्यर्थनां स्थानेऽत्र निजपदपाथोजार्पणेना-
ऽस्मान् कृतार्थयतां श्रीमतां पुरतः केन वा शब्देनात्मनः कृतज्ञतामावेदयितुं
प्रभवाम इति चिरमन्विष्यान्विष्य, प्यन्ततोऽनव, प्यैतत्तादृशं पदकदंबकं मूकीभूताः,
अकिञ्चनाश्च वयमपश्यन्तोऽन्यत् श्रीमत्तोषकारणं केवलमञ्जलिबन्धनेनैव श्रद्धा-
समादरसंभृतमात्मनो हृद्गतं भावं विनिवेदयामः । अखिलभारतवर्षीयप्राच्य-
विद्यापरिषदः प्रतीकभूतेयं विद्वत्परिषदद्यत्वेऽत्र वारणस्यां श्रीविश्वविद्यालये
सम्मिलतीति महदिदममन्दानन्दसंदोहास्पदम् । इयं पुरी पुरभिदः, भुवनत्रय-
वरिष्ठा वीतरागाणां, भक्तिमत्प्रवराणां धार्मिकधौरेयाणां विशेषतो विपश्चिद-
पश्चिमानां नित्यमावासभूमिः, आ च परमेष्ठिनः आचाद्यतनविद्वद्वातं, विद्याविट-
पिनो विविधान्यगणीयान्यद्भुतरसानि विस्मयावहानि फलानि प्रसूतेऽस्म
जनयन्ति चाऽद्यापि । बहवो विद्वद्भराः प्राचीना अर्वाचीनाश्चाऽत्रैव प्राप्तजनुष
अचन्द्रतारमनुवर्तिन्याऽच्छ, च्छयाऽऽत्मनः कीर्तिकौमुद्याऽनवरतमेधमानया
दिग्दन्तिमुखान्यलिम्पन् । विश्वविद्यालयोऽप्ययं विविद्यासु विद्यासु कलासु
विश्वोन्नतिं बिभ्रत् पूज्यैः महामनोभिः श्रीमालवीयमहोदयैस्समुत्पादितो विश्व-
विख्यातवैदुष्यप्रकर्षैः श्रीसर्वेपल्लिराध, कृष्णमहोदयैस्संरक्षितः सुविराजत इती-
दमपरोक्षमेव प्रायस्सर्वेषां विदुषाम् । तत्तादृशविश्वविद्यालयोद्भासितविश्वना-
थनगर्यां ह्यनैकनिधाने परिषदियं स्थाने खत्वात्मानं लभत इति । प्राच्यविद्या-
परिषदोऽस्या द्वादशमिदमधिवेशनमिति स्पष्टमेव । प्राच्या विद्याः प्रायेणात्म-
सात्कुर्वन्तीयं परिषत् विशेषतो गैर्वाणीं वाणीं विविधेषु विषयेषु निदानी-
करोतीत्यविवादम् । तथापि दुग्धदोहां गामिव समये तां विस्मरति । द्वादश-
स्वधिवेशनेषु अस्यास्संवृत्तेषु संस्कृतविद्वदधिवेशनानि नार्धाधिकान्यात्मानं
लब्धुमशक्नु । अतस्तदधिकारिणां पुरतस्समुपस्थप्य विषयमिमं निवेदयितुमभि-
लषामो विषयान्तरैस्सहाऽस्या अपि स्थानं समानमेव भवत्विति ।

अयि मान्याः प्राज्ञवराः,

यामिमां विफलां वाणीं प्रवदन्ति मनीषिणोऽपि सेयं न तथा । परमेष्ठा दोग्ध्री कामानां, निहन्त्री त्रिविधस्याऽपि दुःखस्य, प्रसवित्र्यात्मज्ञानफलस्य, धर्म्यं पथि विचरतां राज्यधुरं बिभ्रतां, भवसंगं जिहासतां आत्मन्येवारिरंसतां मनोविनोदमभिलषतामप्यतिरस्करणी यमनन्यसाधारणं साधनमिति कोनामाऽत्र प्रगल्भते विवदितुम् । पद्यमिदं अत्रोपस्थितिपदमारोहति महाकवेर्मभवभूतेः—

“कामं दुग्धे विप्रकर्षत्यलक्ष्मीं कीर्तिं सूते दुर्हृदो विप्रप्रलान्ति । शुद्धां शान्तां मातरं मंगलानां धेनुं धीरास्सूनुतां वाचमाहुः ॥ इति ॥ अत्रैव चतुर्दशष्टादश वा विद्या विजृम्भन्ते । अत्रैव नीतिग्रन्थाः । अस्यामेव च कलाश्चतुष्पष्टिपरिमिताः । अस्यामेव काव्यनाटकालंकारगणितायुर्वेदादयः भूगर्भविद्या, वास्तुविद्या, इत्यादीनि न वयमवगन्तुमीदृमहे । यदनया परित्यक्तमन्यत्र वर्चर्तौति, नास्मकीनारसिकशिरोमणयः ? न शस्त्रचिकित्सकाः ? सहैवैताभिर्विद्याभिरौपनिषद्यामाध्यात्मिकविद्यायामनुपमा एव वयमभूम । सा हि यत्र सोपाने पदमधात् तन्मनसाऽपि गन्तुमनीशा देशान्तरनिवासिन इति स्पष्टमेवोद्गोष्यते तैरेव । इदानींतना विज्ञानपक्षपातिनः सर्वत्र भ्रान्त्वा अनधिगततत्त्वा अपरोक्षीकुर्वन्तश्चाऽस्य महतो विद्वद्व्यापिनो विज्ञानतरोर्मोहलोभरसभरितं जगदुत्पीडन्मेव महत्फलं, र्याद किञ्चित् जगतः कल्याणकरं सर्वसुखावहमस्ति भुवने सा शान्तिदान्युपबृंहिता निखिललोकजीवातुरात्मविद्यैव । तां विना पुरुषः प्राप्तुमेव नेष्टे प्राप्तव्यम् । तच्चादृशी वरेण्या विद्यास्मानेव वृणुते न केवलं ज्ञानोक्तं आसु विद्यासु कलास्वेव । आचारव्यवहारविषये सर्वोत्तरा एव वयमभूम । न केवलं सर्वोत्तराः अन्येषां मानवानां शीलादिशिद्धका अप्यभवाम । यथोक्तं मनुनाः—

एतद्देशप्रसूतस्य सकाशादग्रजन्मनः ।

स्वं स्वं चरित्रं शिक्षेरन् पृथिव्यां सर्वमानवाः ॥ इति ॥

अस्माभिरेव राज्यधूः क्षत्रकुलप्रसूतं कंचनाग्रे कृत्वा निरुह्यते स्म । अस्माकमुपरि न राज्ञामाज्ञा प्रभवति । ‘राजा सर्वस्येष्टे ब्राह्मणवर्जम्’ इति गौतमीयवचनमिमर्थमुपोद्वलयति । न शारीरो ब्राह्मणदण्ड इति शारीरो दण्डो निषिद्धोऽस्माकम् । राजसूयेऽभिषेकप्रकरणे राजानमभिषिच्य जनेभ्यस्तत्परिचयदानाय प्रवृत्तो मन्त्र एव वदति—“एष वो भरता राजा, सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजा” इति ।

अस्मास्वेव यथेष्टवक्तृतां नियम्य कस्मिञ्छिच्छालीये नियमविशेषे स्थित्वा वेदाध्ययनाध्यापनातद्व्यानादिपरिपाटी सुप्रथिताऽऽसीत् । अस्मत्प्रवर्तितसभ्यता संस्कृतिर्वा लोके सर्वैराद्रियते स्म । इदानीमपि महासमरसमाप्त्यनन्तरं यदि किञ्चन लोकतन्त्रं सर्वजनहितकरं स्थापनीयं तत् शान्तिदान्त्यादिसमलंकृतां आध्यात्मिकविद्यैकमिदमवष्टभ्य निर्मिता भारतीयसभ्यतामेव निदानीकृत्य स्थाप्येत इति निरधारि विचारशीलैः पाश्चात्यैः । परं कालेन हतसाधनाशूनैः शूनैस्सर्वस्मादपि साध्यात् पर्यभृश्यामहि । केचिदस्मान् कथयन्ति—कीरवत् गिरमेकरतिमेव चिरकालाभ्यां गृणन्ति । त्यक्तरसानालपन्ति । अलोकज्ञान

ब्रुवन्ते । परमेतदसाधु । बहवोऽप्यास्माकीनास्त्यक्तैषणात्रया लोकहितमाचरन्तो-
 ऽद्यापि परिदृश्यन्ते इति नाऽविदितं तेषाम् । इदमपि च तेभ्यो निवेदयितुमीहा-
 महे—यदस्माभिरतिकृच्छ्रगतैरपि निस्साधनैरपि कथंचिदियं विद्या न पर्यपाल-
 यिष्यताद्यथावत् तर्हि कीदृशी मूलोच्छित्तिरभविष्यत्, मूलस्थैवाभावे कं वा
 महावृक्षमारुह्य शाखाचक्रमणं पल्लवाग्रग्रहणं भवितुमर्हतीति भवन्त एव विभाव-
 यन्त्विति । किञ्च येऽस्मासु दोषमारोपयन्ति—पण्डिता हि अधीतमध्यापितमर्जितं
 यशः इत्येतावतैव परितृप्ताः ततः परं नास्माकं कर्तव्यमस्तीत्यभिमानानाः
 किञ्चिदप्यकुर्वाणास्सुखमासते । तत्प्रयुक्तमेवेदमिदानीं भाषाया अनभिवर्धनम-
 चतुरस्रता वेति । सत्यमिदम् । परं वचनमिदं भारतीयान्प्रत्याग्लसाम्राज्योक्ति-
 मनुसरति—तैर्हि निस्साधनान् सर्वतस्संकुचितहस्तान् पुरा कृत्वा क्षीणशक्ति-
 कांश्चाद्योच्यते—भारतीया महतोऽस्य साम्राज्यस्य धुरं वोढुं सर्वथा न
 प्रभवन्तीति निस्संकोचं वदन्ति । धर्मनिर्णयादौ अनधिगतास्मदीयधर्मस्वरूपा
 एव प्रभवन्ति । अधिकरणधर्मदायादिनिर्णायकः कश्चिदासीत्, सोऽपि ततः प्रच्या-
 वितः कालेन । किमधिकविवरणप्रयासेन । यत्र विद्यालयादौ अध्यापनादिकार्या-
 यांग्लभाषाविदां पञ्चाशद्व्यकाणि, तत्रास्माकं पञ्चषाण्येव कृच्छ्रलभ्यानि ।
 धर्मशास्त्रादिषु विषयान्तरे चाऽस्मत्त एव द्वित्राण्यक्षराणि गृहीत्वा तान्यांग्ल-
 भाषया संयोज्य यथेष्टं परिक्रमन्ते । तत्र सर्वत्राप्यस्माकमौदार्यं मंसास्यमौदा-
 सीन्यमेव वा कारणम् । प्रथमतस्तद्दूरीकरणमस्माकं करणीयम् । मूलोच्छेद-
 करं पक्षं को हि नामाध्यवस्यति । अनन्तरमैकमत्यं तत्तादृशं संघटनीयं यत् परैः
 परकीयैर्वा बहुप्रयतमानैरपि न विघटनीयं भवेत् स्वकार्यं च साधु संपादयेत् ।
 सर्वत्र प्रसारो गैर्वाण्याश्शास्त्राणाञ्च यथा भवेत्तथा प्रयतनीयम् । केचित्तु
 पाठप्रणालीमेव सर्वथा विपरिवर्तयितुमीहन्ते । परं सर्वैर्हृदिनिधेयं कस्यामप्यव-
 स्थायां शास्त्रपरिवर्धनकारणं शास्त्रार्थप्रणाली न परित्यक्तव्येति । तलस्पर्शी
 पाण्डित्यं च साधु संरक्षणीयमिति च । यदि वयं ततः किञ्चिदपि पश्चाद्गच्छेम
 तर्हि कालेन कियताऽपि गजाश्वविनिमयन्यायेन रिक्तहस्ता एव शिष्येमहि ।
 अतस्तस्मिन्नुत्सृज्यङ्गिरेव यतितव्यं दैव्या वाचो विवृज्ये । समयेऽत्रावश्यमर्तव्यं
 स्मारयन्नहं मन्ये न प्रकृताद्दूरं गत इति । अयं च स विषयः—अस्मदध्यक्षमहो-
 दयाः श्रीमन्तो महामहोपाध्यायाः गिरधरशर्माचतुर्वेदास्वमायुस्सर्वमप्येतदर्थमेव
 समर्पयन् यतन्ते च सर्वप्रकारोन्नत्या अस्या इति कियदिदं प्रमोदस्थानम् ।

विषयेऽत्र दिङ्मात्रमुपदर्शितम् । नेतः परं कालयापनेन वृथा टाट्यते मया ।
 इतोऽप्यधिकं वक्तव्यं तद्विवरेणाऽस्माननुगृहीयुः, समीचीने पथि नयेयुरानयेयु-
 रस्यास्तपस्विन्या भाषायाः प्राक्तनं परमं स्थानं, प्राचीनां चाऽस्माकीनां संस्कृति-
 सभ्यतां वाऽनुष्मामिति सविनयमनुनयन् नरप्यन्ते सुनुतां स्वागतवाचं सङ्ग-
 द्ब्रुचिवानेतावतैव विरमामि ॥

श्रीहरिः ।

संस्कृतपाठशालासु पठन-पाठनपद्धतिः ।

(ले० पुरुषोत्तमशर्मा चतुर्वेदः, साहित्याचार्यः, शुद्धाद्वैतालङ्कारश्च,

धर्मोपदेशकः, संस्कृताध्यापकश्च, राजकुमारविद्यालयः

(मेयोकालेज), अजमेर)

(१)

साम्प्रतिकी संस्कृतशिक्षा

न खलु विशेषतो विनिवेदनीयमिदं विदितवेदितव्यानां विदुषां पुरतो दिव्यं महामहर्षिभिर्महितापि, दार्शनिकशिरोमणिभिः कपिल-कणाद-गौतम-पत-लिप्रभृतिभिस्तत्तमाङ्गेनाभ्यर्हिताऽपि, व्यास-वाल्मीकि-भ्रास-भारविभवभूति-मल्लिदास-भर्तृहरि श्रीहर्षादिभिरनिशमनर्घ्यानर्घ्यरत्नराशिभिरभिपूजितपदपाथो-पाप्यमरसरस्वती साम्प्रतं समयविपर्ययेण वा, तत्सुतानामस्माकं विवशतया वा, शिक्षाया धनार्जनैकप्रयोजनतया वा, आध्यात्मिकेषु भक्तिज्ञानादिविषये-नत्यादरेण वा, प्रतीच्यसभ्यता-विज्ञानादिचाकचक्येन भारतीयानां चमत्कृत-चिन्तनतया वा, दारिद्र्यदुर्विलसितहेतुकेन परसेवामात्रप्रवणत्वेनाध्ययना-यापनप्रचारादिष्वभिमतज्ञानामनवसरग्रस्ततया वा, न केवलं नोद्वहति प्रचार-चुर्यम्, न केवलं नाधिकरोत्यतः पूर्वं सर्वथाधिकृतमपि भारतीयराष्ट्रभाषाभावम्, न केवलं नाद्रियते दार्शनिकैः, न केवलं न विज्ञायते वैज्ञानिकैः, न केवलं न ज्ञायते कविकुलैः, न केवलं नालंक्रियते ललिततमलेखैल्लेखकमहोदयैः, किन्तु न ज्ञायते पदमप्यस्यै विविधेषु विद्यालयेषु, विरुध्यतेऽस्याः प्रचाराचरणमपि, यपदिष्यते मृतेति दुरभिधानेन परोलक्षेषु तदुपजीविषु विद्यमानेष्वपि, तिर-स्कृत्यन्ते चात पवैतस्याः सेवका अपि । अपि नामास्मिन् विषये विचिन्तितं रविनिमीलितनयनमुकुलैरस्याः प्रणयिभिरस्माभिः ? विचिन्तितं खेदवश्यमेव तेदानमस्यैतस्या दुरभिभवस्यान्वेषणपथमवतीर्णमेव स्यात् ।

तत्र यद्यपि सर्वप्रथमं च कारणं राजाश्रयाभावो दृष्टिपथेऽवतरति, सत्यं वैतदुचितं चापि, तथापि भवेदेव तथाविधमितरदपि कारणं यदिह पुराकाले संस्कृतविदुषां सत्यपि सर्वप्राधान्ये सम्प्रति तेषां सर्वोपेक्षणीयत्वं संपादयति । विषयेऽस्मिन् जनेनानेन भूयो भूयोऽनुभूय विचारचतुरैर्विचक्षणमहानुभावैः सह विमृश्य च यत् किञ्चिद् विज्ञातम् तत्प्रतीकारप्रकारश्च परामृष्टस्तदेतद् द्वयं प्रेक्षावतां पुरस्तादुपन्यस्यते, आशास्यते च सहृदयाः सुधियः सुधीरं समीक्ष्यात्र तथा किमपि निर्णयेयुर्यथा निराश्रयतया प्रचारस्यल्पालपतामुपगच्छन्तीयं सुरसरस्वती कथमपि पुनरुज्जीवितुं प्रभवेत् ।

तदिदं द्वितीयं सर्वप्रधानं कारणमस्मदीयपाण्डित्यस्य लोकानुपयोगितैवे-त्यत्र नास्त्यंशतोऽपि नः संशयः । प्रतिपादयिष्यामश्चैतदुपरिष्ठाद् यत् कथमिमे वयं प्राक्तनकाले स्वच्छसलिलसंभृताः सलिलाशया इव सर्वोपयोगिनोऽभूम्,

सत्पुण्या च जनताऽस्मानुपागच्छन्त्यदृश्यत, कथं चेदानीं पथिकैरमितहिमानीव सुदूरपरित्यक्ता रजताचला इवाराजनचाकचक्यमावहन्तोऽपि समीपमागतानां जाड्यमेव निदर्शयामो विरक्तिभाजनतां चोपयामः ।

तथाहि—छान्दोग्योपनिषदि सप्तमाध्यायारम्भे नारदेन 'अधीहि भगवः' इत्यनुयुक्तः सनत्कुमारो लौकिकविद्यानभिज्ञस्यात्मविद्योपदेशानर्हतां मन्यमानः स्पष्टमेवावोचत् 'यद्वेत्य तेन मोपसीद् ततस्त ऊर्ध्वं वक्ष्यामी' ति । अब्रवीच्च ततो नारदः "ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि यजुर्वेदम्, सामवेदम्, अथर्वणं चतुर्थम्, इतिहास-पुराणं पञ्चमम्, वेदानां वेदम्, पित्र्यम्, राशिम्, दैवम्, निधिम्, वाकोवाक्यम्, एकायनम्, देवविद्याम्, ब्रह्मविद्याम्, भूतविद्याम्, क्षत्रविद्याम्, नक्षत्रविद्याम्, सर्वदेवजनविद्यामेतद् भगवोऽध्येमि" इति । अत्र ह्यनविंशतिर्विद्या नामभिरेव निर्दिष्टाः, या ह्यसौ नारदः स्वस्मृतिविषयत्वेन स्वीकरोति, ततः परा अपि काश्चन स्युर्या अध्ययनमात्रविषयाः स्युर्न स्मर्यन्ते स्म, यतोऽयमध्येमी'त्येवोक्तवान्, न पुनरधीता इति । सर्वस्याप्यध्ययनविषयस्य वर्तमानकालिकस्मरणविषयत्व-विरहः सर्वजनसिद्ध इति तदध्ययनस्यापि विषयस्ततो भूयानेव स्यादित्यत्र नास्त्येव निवेदनीयम् । अथवा माभूनाम तदीयज्ञानप्रसरस्ततोऽधिके विषयजाते, तथापि संदर्भेणैतेन तद्युगोद्भवानां विविधलौकिकविद्याभिज्ञत्वं तु स्पष्टमेव परिज्ञायते ।

याज्ञवल्क्यस्तु धर्मस्थानमात्रनिरूपणेऽपि—

पुराणन्यायमीमांसा धर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ।

वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ॥

इति पुराणादिदशोपबृंहणोपकारकसंहितानां वेदानां तथात्वमाह । विष्णुपुराणे पुनः पूर्वोक्ता एव विद्या भिन्नक्रमेण विनिर्दिश्य

आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चेति ते त्रयः ।

अथशास्त्रं चतुर्थं च विद्या ह्यष्टादशैव ताः ॥

इत्येवं लोकोपकारकविद्याचतुष्टयसहितानां तासामष्टादशत्वं प्रतिपादितम् । कामन्दकस्तु

आन्विक्तिकी त्रयी वार्त्ता दण्डनीतिश्च शाश्वती ।

विद्याश्चतस्र एवैता योगक्षेमाय देहिनाम् ॥

कथंचेदित्यम्—

आन्वीक्षिक्याऽऽत्मविज्ञानं धर्माधर्मौ त्रयीस्थितौ ।

अर्थानर्थौ तु वार्त्तायां दण्डनीतौ नयानयौ ॥

इति साङ्ख्यन्यायो-भयमीमांसादिरूपात्मान्वीक्षणसाधनभूतान्वीक्षिक्याऽऽत्मविज्ञानम्, त्रय्या च धर्माधर्मज्ञानमिति पूर्वार्धेन निःश्रेयससाधनभूते विद्ये निरूप्योत्तरार्धेन लोकोपकारिके वार्त्तादण्डनीती न्यरूपयत् ।

कविकुलगुरुस्तत्रभवान् कालिदासोऽपि रघुविनयने

धियः समग्रैः स गुणैरुदारधीः

क्रमाच्चतस्रश्चतुरर्णवोपमाः ।

ततार विद्याः..... (र. वं. ३३०)

इति तदेतद् विद्याचतुष्टयमेव जिज्ञास्यत्वेन प्रतिपेदे ।

श्रीमद्भागवते भगवतोः श्रीरामकृष्णयोः शिक्षामुपक्रम्य

तयोर्द्विजवरस्तुष्टः शुद्धभावानुवृत्तिभिः ।

प्रोवाच वेदानखिलान् साङ्गोपनिषदो गुरुः ॥

सरहस्यं धनुर्वेदं धर्माध्यायपथांस्तथा ।

तथा चान्वीक्षिकौ विद्यां राजनीतिं च षड्विधाम् ॥

(१०।४।३३-३४)

इति विद्या विनिरूप्य

अहोरात्रैश्चतुःषष्ट्या संयत्तौ तावतीः कलाः

इति कला अपि शिक्षणीयत्वेन निरूपिताः ।

तदेवं श्रुति-स्मृति-पुराण-नीतिशास्त्र-साम्प्रदायिक कविप्रभृतिभिः सर्वैरपि न केवलं निःश्रेयससाधनभूतानामेव किन्तु लोकोपयोगिसर्वविधविद्यानामपि जिज्ञास्यत्वं सर्वसंमत्या स्वीकृतमित्यपाणिपिहितम् । भगवती श्रुतिस्तु देवर्षे-नारदस्यापि गन्धयुक्ति-नृत्य-गीति-वाद्य-शिल्पादीनां विज्ञानमपि प्रतिपेदे, यानि कदाचिदेवाधुनिकाः पण्डितपुङ्गवाः श्रोतुमप्यनुमन्येरन् ।

वस्तुतस्तु तदिदमुचितं चावश्यकं च । यतः पुरुषार्थचतुष्टयसिद्धिर्हि पुरुषजीवनस्य लक्ष्यम् । तत्र यद्यपि प्राधान्यं मोक्षस्य, तथापि “अनेकजन्म-संसिद्धस्ततो याति परां गतिम् ।” इति भगवद्गीतोक्तरीत्या न तस्य सुलभत्वं सर्वजनाधिगम्यत्वं चेति त्रिवर्गसिद्धिरेव सर्वजनोपयोगिनी । नैतावदेव, किन्तु “नानुभूय न जानाति नरो विषयतीक्ष्णताम्” इति श्रीमद्भागवतोक्तरीत्या मोक्षोप-योगिनी, मोक्षप्राप्तिपर्यन्तजीवनधारणाय च पेक्षिता चेत्यप्यकामैरप्यभ्युपेयमेव । एवं चैषा पुरुषार्थसिद्धिः पूर्वोक्ताभिरेव विद्याभिः संपादयितुं शक्येत्यप्यविवादमेव । आसीच्च सोऽपि समयो भारतवर्षे यदा पुरुषार्थचतुष्टयप्राप्तये प्रयतमानाः परां-आपि प्रेरयन्तः पण्डिताः सर्वजनोपयोगिनः सर्वसमाहृताश्चाभूवन्तित्येतन्निःसंकोचं प्रतिपद्यन्त एव पुरातत्त्वविदः पाश्चात्यपण्डिता अपि । तद्वेतत् प्रपञ्च्य समय-यापनं निरर्थकमेव ।

अथ साम्प्रतिकी संस्कृतशिक्षा समीक्ष्यताम् । अद्यत्वे हि संस्कृतविदुषां प्रधानं क्षेत्रं वाराणस्येव । तत्र चेदानीं न्यायव्याकरणे एव प्रधान्येनाध्याप्येते, तत्रापि परमं प्राधान्यन्तु नव्यन्यायस्यैव । यदि सुबहुश्रुतोऽपि विद्वान् नव्यन्या-यशैल्या स्वीयं वक्तव्यं न परिष्कर्तुं शक्नोति, तर्हि तदीयो विमर्श एभिः कर्णेऽपि न

क्रियते, का कथा पुनस्तस्य विद्वत्सु परिगणनायाः । अत एव तादृशपरिपाटी परिणितानामाधुनिकानां भूयस्सुशास्त्रार्थेष्वपि स्वपक्षस्थापनारहितया परपक्ष-खण्डनैकप्रवणया वितण्डया निग्रहस्थाने नयनमेव दृष्टिपथमवतरति सूक्ष्मेक्षिकया निरीक्षमाणानाम् ।

यद्यपि न्यायव्याकरणयोरेषां सूक्ष्मेक्षिका तदवगन्तृणां मनोहारिणी चौत्सुक्यवर्धिनी चेति निः संशयं वक्तुं शक्यते, किन्तु किमेभिस्ततो निस्सारितं सारम् । तथा हि प्रथमतस्तु यदि वस्तुबुद्ध्या विचार्येत तर्हि गौतमप्रणीतं न्यायशास्त्रं न पदार्थशास्त्रम्, किन्तु तत्त्वविमर्शसाधनभूतं तर्कशास्त्रमेव । तच्च यथा पारमार्थिके तत्त्वविमर्शे उपयुज्येत तथैव परिष्कारपरिपाटीपरिहीणं लौकिके-षु न्यायाधिकरणादिष्वप्युपयोक्तुं शक्यते । संजायेत तेन सुमहांल्लाभो जनतायाः, भारतीया वस्तुविवेचनशैली च सपक्षमुपतिष्ठेताधुनिकताकिं कम् न्यायानाम् । किन्तु केवलं नव्यन्यायरीत्या वाग्जालप्रसारण एवास्माभिस्तदेतदुपयुज्यते । नैतेन निः श्रेयसाधिगमो भवितुमर्हति, न च लौकिकसत्यासत्यविवेचना ।

न च तत्रनिर्दिष्टाः षोडश पदार्थाः परैः कणादनिर्दिष्टायां सप्तपदार्थ्या-मन्तर्भाविता इति तस्य पदार्थविज्ञानशास्त्रत्वं स्वीक्रियतामिति वाच्यम् । सर्वस्यापि प्रापञ्चिकपदार्थजातस्य कणाददर्शने सप्तपदार्थ्यबहिर्भूतत्वेन तथा कर्तुं सुकरत्वात् । नैतावन्मात्रेण न्यायशास्त्रं कणाददर्शने सामिश्र्य वस्तुविद्यात्वे-न प्रत्यभिज्ञापयितुं शक्यते ।

अथ यदि पदार्थशास्त्रमेवेदं मन्येत, तथापि तस्य न पदार्थलक्षणमात्र-विचारणे समाप्तिरुचिता । यतो गोलक्षणमविदन्तोऽपि गोपाला एव गोपदार्थ-तदुपयोगविदः स्वीक्रियेरन् जनतया, तदुभयतत्त्वज्ञत्वात्, न तु गोलक्षणनिर्मा-णाय भूयो भूयः प्रयतमानाः परिणताः अत एवेदं न्यायशास्त्रमदौ वैशेषिक-शास्त्रं चोभयमपि क्रमेण लाजिक (Logic)-सायन्स (Science) रूपेण परिणमनार्हमपि लक्षणैकचक्षुर्भिरस्माभिलोकानुपयोगितां नीतामिति केन वा परिणामदर्शना तत्त्वज्ञेन न स्वीक्रियेत ।

अथ सेयमेव दशा व्याकरणस्यापि । तथा हि भगवान् पतञ्जलिः प्रारम्भ एव व्याकरणमहर्भाष्यस्य शब्दानुशासनं प्रयोजनं “रक्षोहागमलध्वसंदेहाः प्रयोजनम्.....” इत्यादिना सुमहता संदर्भेण देदोपकारकत्वमेव प्रति-पादयाम्बभूव । कैयटोऽपि च व्याकरणस्य वेदद्वारैवोपयोगिताम् “पारम्पर्येण पुरुषार्थसाधनतामस्याहे”त्यनेन वाक्येन स्पष्टतया प्रतिपेदे । किन्तु सुमहदस्माकं दुर्भाग्यम्, यदाधुनिका वैयाकरणशिरोमणयोऽपि कदाचिदेव वेदज्ञानेऽस्योपयोगं विदधुः, यतः सर्वेषामपि साम्प्रतिकव्याकरणाचार्याणां शिक्षा पाणिनिसूत्रेष्वर्ध-मात्रामात्रस्यापि लाघवं कर्तुं न शक्यत इत्यत्र, दीक्षितेन यत् किमपि लिखितं तदेव सर्वांशेन साधु, मुनित्रयमतं केवलमनेन वा नागेशेन वा सम्यक् परिज्ञातम्, स्वतन्त्रं चेदं दर्शनमित्यत्रैव परिसमाप्नोतीति नातिरोहितं विदुषाम् । आसीद्विद-मुपयोगि पाणिनि-सूत्रप्रचारकाले सिद्धान्तकौमुदी प्रचारकाले चेति तैस्तथा

विहितम्, किन्तु साम्प्रतम् कस्तस्योपयोग इति न तिरस्क्रियतां विचारसरणेः । सिद्धान्तकौमुद्याः, अपेक्षितस्य तद्विवरणस्य चाध्ययनं सुतरामुपयोगीत्यत्र कस्तवद् विद्वान् विप्रतिपद्येत, किन्तु पाणिनिसूत्राक्षरविचारणमात्रे, दीक्षित-न.गोश-लेखसमर्थने च जीवनयापनं धर्ममोक्षयोः साधनमिति कस्तावच्छूद्ध्यतात् ।

अथेतरेष्वप्यध्याप्यमानविषयेषु निःक्षिप्यतां दृष्टिः । साहित्यशास्त्रं हि सर्वविधकविकर्ममर्मविज्ञानायैवाविष्कृतम् अत एव तत्र भाषाभेदमनादृत्य संस्कृतपद्यानीव प्राकृतपद्यान्यप्युदाहृतान्येव काव्यप्रकाशकारादिभिः । किन्तु साम्प्रतिकः साहित्याचार्योऽपि संस्कृतभाषायां येषु दोषेषु दृष्टेषु ना-सिक्, संकोचमञ्चति तत्सजातीयानेव दोषान् हिन्दीभाषायां विदधानो दृश्यते, न च हिन्दीपद्यानि विवरीतुमप्येष यथावच्छक्नोति । तदेवं साहित्येऽपि भूयांसः पुस्तकपाठका एव दृष्टिपथमायान्ति, न पुनः श्रुतमात्र एव पद्ये तत्तत्काव्यवृत्ति-प्रयोजकव्यङ्ग्यालङ्कारादितत्त्वविदः ।

सेयमेव दशा ज्यौतिषस्य । ज्यौतिषं हि ज्योतिर्विषयकं विज्ञानम् । किन्त्वेते महाशया आचार्यपर्यन्तमधीयाना अपि च परिचिन्वन्ति ते खगोलस्थ-नि ज्योतींषि, कुतः पुनरेते विद्युरस्मिन् विषये नवनवमन्विष्यमाणं वस्तु, कुतश्चास्यो-पयोगं विदधुः ।

अत्युपयोगिन्यायुर्वेदेऽपि सेयं दुरवस्था दरीदृश्यते । वैद्यमहाशयो विद्यालये औषधालये वा विश्राम्यन्नेवोद्धाद्यतार्त्तानां संपादयितुं प्रयतते । नैष परिचिनो-त्योषधीः, नापि नवनवानुत्पद्यमानान् विकारान् । अत एव सुविमृश्यनिरूपितोऽ-प्यृषीणामौषधोपचारो न तथा साफल्यमधिगच्छति यथाऽस्यास्माकं शास्त्रेषु दृश्यते गौरवम् ।

परमार्थसाधनस्य प्रधानसाधनत्वेन स्वीक्रियमाणानामतिमात्रश्रद्धया पञ्चमवेदत्वेन गृह्यमाणनामधेयानां पुराणेतिहासानां धर्मशास्त्रादीनां च सोपपत्ति-पाठने तु प्रत्यक्षमेवास्माकमसामर्थ्यं जागर्ति । संस्कृतज्ञा हि यथा व्याकरणादीनि पंक्तिशो निरवकरीकृत्य पाठयितुं शक्नुवन्ति न तथा वेदपुराणेतिहासधर्मशास्त्रा-दीनि । अत एव वयं समुपस्थिते धर्मसंबन्धिनि प्रश्ने परिष्कारादिना प्रतारयन्तो वा गजनिमीलिकामाचरतो वा दृश्यामहे ।

मान्याः मनीषिमहानुभावाः, दिङ्मात्रमेवैतत् । पौरोभाग्यमयमाचरतीति मन्यमानानां लेखकः कोपभाजनतामेव नेयादिति विरम्यते ऽस्माद्दुरालोचनत् ।

२

अथ कीदृशी शिक्षाऽपेक्षिता ।

तदेवमधस्तात् प्रदर्शितया दिशा विचारे विधीयमाने साम्प्रतिक-संस्कृत-शिक्षायामिमे दश दोषा दृष्टिविषयतामुपयान्ति—(१) एकदेशिता (२) व्यवहारानभिज्ञता (३) लक्षणैकचक्षुष्कता (४) वाग्जलप्रसारणमात्रपाटवप्राप्तये

प्रयत्नः (५) परपक्षखण्डनैकप्रवणता (६) तत्त्वज्ञताभावः (७) स्वल्पफलानां चिरकालपाठ्यग्रन्थानां समावेशः (८) भारतीयधर्म-संस्कृतीतिहासाद्यावेद-ग्रन्थानामप्रवेशः (९) कलादिसहयोगिविषयशून्यता (१०) प्रारम्भिकशिक्षायाः काठिन्यं चेति ।

तदपनयाय विविधोपायप्रदर्शनमपहायेह महामहोपाध्यायश्रीगिरिधर-शर्ममहानुभावानामनुगोचेन जयपुरे संमिलितयैकया लघुसमित्या, यस्यास्मिन् विषये रसवद्भूयः कतिपयजयपुरराजकीयविद्यालयाध्यापकेभ्योऽतिरिक्तः पङ्क्तीनामासां लेखकोऽप्यासीत्, निर्णीतः पाठ्यक्रमस्तदनन्तरसमुदितविचारानुसारिकिञ्चित्परिवर्त्तनसहितः पण्डितपरिषदोऽस्याः समक्षं समुपस्थाप्यते, आशास्यते च देशकालादिविशेषं विदन्तस्तत्रभवन्तः सुधियः सुधीरं विमृश्य, सत्यामावश्यकतायां समुचितं परिवर्त्तनं च विधाय, निजोररीकारप्रदानेन प्रचारानुग्रहेण च परिश्रममिमं तथा सफलयेयुर्यथा भगवतीयममरभारती पुनरपि यथापूर्वमुज्जीवितुं प्रभवेत् उद्योष्येम च भूयोऽपि भगवन्मनुमतमनुसृत्य ससंमानम्-

एतद्देशसमुत्पन्नसंस्कृतज्ञसकाशतः ।

प्रावीण्यं प्राच्यविद्यासु प्राप्नुयुः सर्वमानवाः ॥

पाठ्यक्रमः

१—संस्कृतभाषाध्ययनप्रयोजनानि

१—भारतीयसंस्कृतिसंरक्षणम्, २—भारतीयविद्यानामतुलनिधानस्य, भारतीयविदुषामनुपमसूक्ष्मविवेचनशैल्याश्च संरक्षणप्रचारौ, ३—जनतायां धार्मिकरुचेरुत्पादनम्, धर्मज्ञानप्रसारः, अध्यात्मिकशक्तिविकासं प्रति प्रगतेः प्रयासश्च, ४—यथार्थेतिहासनिर्माणम्, ५—प्राच्यपाश्चात्योभयविधशिल्पकलाविज्ञानादीनां तुलनात्मकमध्ययनम्, अन्वेषणद्वारा तन्न्यूनतानां त्रुटीनाञ्चापनयनप्रयत्नश्च, ६—भारतीयधर्मदर्शनादिषु क्रियमाणानामाक्षेपाणां समुचितः परिहारः, ७—व्यावहारिकजीवने सौम्यता-सारल्ययोर्भारतीयविनयशिष्टाचारयोश्चादर्शोपस्थापनम् ।

२—जीविकासाधनानि

१—अध्यापनम्, २—अन्वेषणम् (Research) ३—उपदेशः, ४—कथावाचनम्, ५—संस्कृतग्रन्थानामन्यभाषास्वनुवादः, आवश्यकग्रन्थानां संस्कृतभाषायां चानुवादः, ६—कर्मकारणप्रयोगः, ७—अनुष्ठानानि, ८—उद्योगविद्या, ९—मैषज्यम्, १० पुस्तक-सामयिकपत्रादिसंपादनम्, ११—अभिनवग्रन्थप्रणयनम्, १२—मुद्रण-पत्रसंशोधनम् (Proof-readership), १३ समुचितक्षेत्रेषु (यथा क्षत्रियराज्येषु दानविभागाध्यक्षता, देवस्थान-भगवन्मन्दिराद्यधिकार इत्यादि) योग्य-पद-प्राप्तिः इत्यादयः । *

* तालिकायामस्यां कलाभिज्ञता-कृषि-व्यापारादयोऽपि निवेशयितुं शक्यन्ते । एतेनेदमभि-प्रेतम्—यत् संस्कृतज्ञाः संस्कृताध्ययनेन सह तथैव कला-कृषि-व्यापारादिविषयेषु नैपुण्यमासादयेयु-र्यथाऽऽङ्गलपाठशालासु वैकल्पिकविषयत्वेनाभ्यस्यमानेषु Drawing, music, agriculture, commerce प्रभृतिषु । विषयाश्चेमे संस्कृतपाठशालास्वव्याप्येरेन् । भारतस्य स्वाधीनतावसरेऽस्माकं पूर्वजैस्तदेतत् सर्वमनुष्ठितमेव । संगीतविद्या तु सुकथोपदेशादिवि-प्युपयोगिनीत्यतिरोहितमेव ।

३-पाठ्यविषयाः

प्रथमा

(सर्वविषयसाधारण्यं परीक्षा)

- (I) संस्कृतम्—सूत्रग्रन्थाध्ययनमन्तरैव संस्कृतगद्यपद्ययोर्यथाविधि-
वाचन-लेखने, अनुवाद-वाक्यरचनाद्यभ्यासश्च ।
- (II) मातृभाषा—साधारणगद्यपद्ये ।
- (III) वङ्ग-तैलङ्ग-ग्रन्थाक्षरपरिचयः ।
- (IV) गणितम्—मिश्रभागान्तम्, व्यवहारोपयोग्यायव्ययादिपरिज्ञानं च ।
- (V) धर्मः—(मातृभाषायाम्) मनूक्ता दश सामान्यधर्माः,
शौच, चार-सन्ध्या-स्तोत्रादिकम्, प्रमाणावताराचार्यादिपरिचयः, पञ्चा-
ङ्गावलोकनं च ।
- (VI) इतिहासः—प्राक्तन-नूतनेतिहासकथाः ।
- (VII) भूगोलम्—भूगोलीयपरिभाषा, पञ्चमहाद्वीपपरिचयः, राजनैतिक-
व्यापारिक-धार्मिकदृष्टिभिर्भारतस्य संपूर्णं परिज्ञानम् ।
- (VIII) वैकल्पिकविषयाः—(क) वेदः—पुरुषसूक्तम्, साधारणकर्मोपयोगि-
मन्त्राश्च । (ख) चित्रकला । (ग) संगीतम् (स्वरसाधनामात्रम्) ।
(घ) आङ्ग्लभाषायाः प्रारम्भिकज्ञानम् । एष्वन्यतमं किञ्चित् ।

मध्यमा ।

- (I) संस्कृतम्—(क) व्याकरणम् (मध्यकौमुद्या अनवरं किञ्चित्) (ख)
साहित्यम् (प्राचीनार्वाचीनोभयविधगद्यपद्ययोस्तदुपयोगिसाधारण-
च्छन्दोलङ्काराणां च परिज्ञानम्, शाकुन्तलादिसममेकं नाटकं च ।)
(ग) संस्कृतभाषातो मातृभाषायां मातृभाषातः संस्कृतभाषायामनु-
वादे नैपुण्यम्, निबन्धरचना च ।
सूचना—शिक्षायामस्यामिदमवश्यमवधेयम्—यच्छात्रस्य विविध-
शास्त्रप्रवेशयोग्यता, उभयविधानुवादयोग्यता च पूर्णतया संपद्येतेति ।
- (II) मातृभाषा—गद्यपद्यसाहित्यस्य यथेष्टपरिचयः, निबन्धलेखाभ्या-
सश्च ।
- (III) धर्मः—वर्णधर्माः, आश्रमधर्माः, साधनधर्माः (तत्तत्संप्रदायमनुसृत्य),
तीर्थव्रतोत्सवादीनां साधारणतया यथेष्टः परिचयश्च ।
- (IV) इतिहासः—वेदोपनिषत्पुराणप्रतिपादितविशिष्टब्रह्मर्षि-राजर्षीणां परि-
चयः, प्राच्यमध्ययुगीयराज्य-समाज-धार्मिकव्यवस्थानां यथार्थबोधः,
देशदुर्दशाकारणविवेचनं च ।

(V) भूगोलम्—भौगोलिकसिद्धान्तानां प्राचीनार्वाचीनदेशादीनां परिचयश्च ।

(VI) विज्ञानम्—आरम्भिकः परिचयः ।

(VII) वैकल्पिकविषयाः—(क) न्याय-साहित्ये, (ख) वेदः, (ग) ज्यौतिषम्, (घ) आयुर्वेदः, (ङ) आङ्ग्लभाषा (मिडिलक्लासपर्यन्तम्) (च) चित्रकला (छ) संगीतम् ।

उच्चशिक्षा

(शिक्षायामस्यां निम्न-लिखिता विषया निर्धारिताः, येष्वन्यतमं किमप्येकं परीक्षार्थिना ग्रहीतुं शक्यते) १—वेदः (क) कर्मकाण्डम् (ख) वैदिकतत्त्व-परिज्ञानम् २—व्याकरण-साहित्ये (३) नव्य-न्यायः (४) दर्शनानि (क) वैदिकदर्शनानि (ख) जैनबौद्धदर्शनानि (५) धर्मशास्त्रम् (क) स्मृतयस्तन्त्राणि च (ख) व्यवस्थोपयोगिनिबन्धाः (ग) उपदेशोपयोगी सर्वसंग्रहः (६) पुराणानि (७) इतिहासः (समाजस्य साहित्यस्य च) (८) ज्यौतिषम् (गणितं फलितं च) (९) आयुर्वेदः (१०) अर्थशास्त्रम् (कौटल्यादिप्रणीतम्) संपत्ति-शास्त्रं वार्त्ताशास्त्रं च (१२) भाषाविज्ञानम् (पाणिनीयपञ्चपाठीं निरुक्तादि चानुसृत्य) (१३) पदार्थविज्ञानम् (Science) ।

सूचना—एतावदधीत्य शिक्षार्थी स्वस्वविषयेऽधिकृतः स्वीक्रियेत ।

विशिष्टयोग्यतार्थं परिगणितविषयाः पृथङ् निर्दिष्टाः । समयः—परीक्षा स्वासु प्रत्येकं वर्षत्रयं पर्याप्तं स्यात् । तदेवं वर्षनवकानन्तरं यदि परीक्षार्थी कामयेत तर्हि कार्यक्षेत्रे प्रविशेत्, यदि तु विशिष्टयोग्यतां कस्मिंश्चिद्विषये वाञ्छेत्तर्हि वर्षत्रयं तस्मिन् विषये प्रयस्य प्रावीण्यमाप्तादयेत् ।

विशेषज्ञताविषयाः ।

१—वेदः (क) पाठः (ख) प्रयोगः (ग) तत्त्वज्ञानम् । २—व्याकरणम्, ३—साहित्यम् (क) शास्त्रम् (ख) कवित्वम् (ग) नाट्यम्, ४—न्यायशास्त्रम् (क) शब्द-खण्डम् (ख) अनुमानखण्डम्, ५—प्राचीनन्यायवैशेषिके, ६—सांख्ययोगौ, ७—वेदान्तदर्शनम् (क) शाङ्करम् (ख) रामानुजीयम् (ग) निम्बार्क-भास्करीये (घ) माध्वम् (ङ) वाल्मभम् (च) प्रत्यभिज्ञा (छ) यावद्वेदान्तानां तुलनात्मकमध्ययनम् । ८—भक्तिशास्त्राणि—भागवत-पञ्चरात्रादीनि । ९—पूर्वमीमांसा—१० जैनदर्शनम्—११ बौद्धदर्शनम् १२—प्राच्य-प्रतीच्यदर्शनानां तुलनात्मकमध्ययनम् । १३—स्मृतयः, १४—तन्त्राणि, १५—पुराणानि, १६—धर्मोपदेशकता, १७—

इतिहासः, (क) समाजस्य (ख) साहित्यस्य, १८—उपौतिषम् (क) गणितम् (ख) सिद्धान्तः (ग) फलितम्, १९—आयुर्वेदः (क) शास्त्रम् (ख) प्रयोगः । २०—शासन-पद्धतिः, २१—राजनीतिः, २२—जीविकाशास्त्रम् (वार्त्ता), २३—अर्थशास्त्रम्, २४—व्यवहारशास्त्रम् (Law), २५—कृषिः, २६—वाणिज्यम्, २७—पाशुपाल्यम्, २८—भाषाविज्ञानम्, २९—शिल्पविद्या, ३०—भौतिकविज्ञानम्, ३१—रसायनविज्ञानम्, ३२—मनोविज्ञानम्, ३३—प्राणिशास्त्रम्, ३४—वनस्पतिविज्ञानम्, ३५—भूगर्भविद्या चेत्यादयो यथायथं यथासंभवं निर्देष्टव्यास्तच्छिक्षणाय शिक्षकादिकं च सति संभवे सज्जीकरणीयमित्यलमतिप्रपञ्चितेन ।

॥ श्रीः ॥

संस्कृत-पाठशालासु पठनपाठनपद्धतिः ।

निबन्धा—श्रीवृद्धिचन्द्रशर्मा शास्त्री, व्याकरण-धर्मशास्त्राचार्यः,

प्रो०—महा० संस्कृत-कालेज, जयपुरम् ।

अन्तरायतिमिरोपशान्तये शान्तपावनमचिन्त्यवैभवम् ।

तन्नरं वपुषि कुञ्जरंमुखे मन्महे किमपि तुन्दिलं महः ॥

आसन् तेपि दिवसाः, येषु महीमण्डलमण्डितायमानं भारतमिदं वस्तुतो भारतमेवासीत् । अत्रत्या ज्ञानविज्ञानशालिनो ब्राह्मणा भूसुराः परिगण्यन्ते स्म । राजतन्त्रेपि ब्राह्मणानामेव शास्त्रज्ञानं प्राधान्यं वर्तते स्म । वाणिज्य-व्यवसाय-कलाकौशलादिशिन्नेषुपि तेषामेवासीदधिकारः । किं बहुना ब्राह्मणमन्तरा नासीत्कस्याप्यध्यापने हस्तक्षेपः । व्यवस्थाया अस्याः फलमेतद् भवति स्म, यत् सुदूरदूरदेशान्तरतोऽपारं पारावारं समुपबद्ध्य अपरिमितं कष्टमनुभूयापि विद्याग्रहणाय अस्मानुपतिष्ठन्ते स्म द्रोपान्तरस्था जनाः । तस्मिन् समये देशस्यास्य आसीदेषैव संस्कृता भाषा, एता एव पाठशालाः, यासु शिक्षिता जना न केवलमस्मिन्नेव देशे गौरवभाजोऽभूवन्, देशान्तरेष्वपि स्वनामकीर्तिस्तम्भानरोपयन्नितिपुरावृत्तमरमाकं साक्षि । को न जानीते, अनयैव भाषया, आस्वेव पाठशालासु शिक्षा गृहाना मानैकधना महर्षयः करतलामलकवद् ब्रह्माण्डपदार्थ-जातमवलोकयन्ति स्म । धर्मशास्त्रपारंगतो महाराजो मनुरस्मिन्नेव भारत-भूखण्डे जनिलेभे । भगवता द्रोणाचार्येण मन्ये न देशान्तरं गत्वा शस्त्रास्त्रविद्यासु पाठवमासादितम् । कामशास्त्रमध्येतुं वात्स्यायनेनापि न विदेशयात्रायातना सोढा । नीतिशास्त्रनिष्णातेन चाणक्येनापि एतद्देशीयपाठशालास्वेवाधीतम् । वक्तव्यस्यास्य अयमेवाभिप्रायो यद् भारतवर्षीयासु संस्कृत-पाठशालास्वेव भारतीयेभ्यो गुरुभ्य एव तैर्ज्ञानमर्जितमासीत् । किं बहुना, यद्देशप्रसूतः प्रत्येकं द्विजन्मा गुणानामागारमासीत् । नासीत् तादृशी काचिद् विद्या यया परिचितो नाभूद् भारतीयो भूसुरो विद्वान् । 'यद् वै मनुर्वदत् तद् भेषज' मिति प्रामाण्य-न्तरनिरपेक्षया श्रुत्या यस्य वचनस्य प्रामाण्यमुररीकृतम् स एव भगवान् मनुः किं वदतीति मनाग् निभाल्यताम्—दरमुकुलितदृशा महाभागैः ।

“एतद्देशप्रसूतस्य सकाशादग्रजन्मनः ।

स्वं स्वं चरित्रं शिक्षेरन् पृथिव्यां सर्वमानवाः” इति ।

किन्तु हन्त ! न हि भवन्ति सदा समानानि दिनानि । स एवायं देशः, त एव हि अग्रजन्मानः, ता एव पाठशालाः, किन्तु क तज्ज्ञानगौरवम् ? न ता विद्यालयाः पाठशालाः, न तेऽग्रजन्मानो ये सकलकलाप्रवीणाः, अद्यत्वे त्वस्माकं देशो ज्ञानोपार्जनाय परमुखमपेक्षमाणोऽवलोक्यते । विद्यालया अस्माकं केवलं पुण्यालयाः परिगण्यन्ते । विद्यैकधनाः भूसुरास्तिरस्कियन्ते । संस्कृत-पाठशाला

शिक्षमाणाः शिक्षिताश्च शिक्षितसमाजे न क्वचित् संमानमर्हन्ति । हन्त ! अनेहसि विपरीते किं न भवति विपरीतम् ? अवस्थामिमामवलोक्य कविकुलगुरोः श्रीकालिदासस्यार्थगौरवा—उक्तिरियं स्मृतिपथमायाति—“नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण” इति ।

आस्तां तावत् । सर्वमेतदवगतं विद्वत्तल्लजानाम् । किमनेन भूतस्मरणरूपेण पिष्टपेषणेन । विचारणीयं तावदेतदेव, यज्जगन्मूर्द्धन्यस्य ज्ञानविज्ञानविद्यासु कुशलस्य देशस्यास्य ईदृशी दुरवस्था कथंकारं समजनीति । केवलं समयशिरसि दण्डपातनेन न नाम कार्यसिद्धिर्भविता । दोषान्तारण्यप्यन्वेषणीयानि । किञ्चिद् विचार्यमाणं इदमेव दृष्टिपथमायाति यदस्माकं शिक्षादीक्षापद्धतौ बहूनि दोषाणि संप्रविष्टानि, येन वयं तादृशा अपि एतादृशा संजाताः । अस्माकं शिक्षापद्धतौ कालक्रमानुसारं तादृशा दोषाः समागताः यैरस्माकं पठनपाठनपद्धति-सर्वथानुयोगितां गता । गतं चास्माकं ज्ञानगौरवम्, न चास्मान् पृच्छतिः कोपि वराटिकाभिरपि ।

अत्र केचित् प्रत्यवतिष्ठन्ते विचारचातुरीचतुराः—‘न चास्माकं पठनपाठनपद्धतौ दोषलेशोऽपि संप्रविष्टः । केवलं राज्याश्रयाभाव एव प्रचाराभावस्य कारणम्, गौरवाभावस्य च । यदि राज्याश्रयं वयं लभेमहि, तादृशमेव गौरवं प्राप्नुयामः’ इति । सत्यं तेषां श्रेमुषीजुषां कथनमिदम् । मन्ये, राज्याश्रयमनुपलभ्य न कापि शिक्षा तथोन्नतिं कर्तुं समर्था यथा तदाश्रयमुपलभ्य । किन्तु मान्याः, न केवलं स एव हेतुः संस्कृत-शिक्षायाः पश्चात्पदत्वे शेखरायते । अपि तु कालक्रमेण अनिवार्यतया समुत्पन्नानां दोषाणामपरिमार्जनमेव मुख्यतमो दोषोऽस्याः समुन्नतौ बाधक इति मन्मतिः ।

सैव खलु पठनपाठनपद्धतिश्चिरं प्रचलेत्, या हि ज्ञानशक्तिं विकासयन्ती क्रियापाटवमपि शिक्षयेत् । सैव च भवेद् मनुजसंघस्य कल्याणाय । तद्विपरीता च केवलं समययापनार्थैवेति शास्त्राणामस्माकं घण्टाघोषः केन वा न श्रुतः साक्षरेण “शास्त्राण्यधीत्यापि भवन्ति मूर्खाः यस्तु क्रियावान् पुरुषः स विद्वान्” इति । ये हि परलोकहितसाधनमात्रं शिक्षायाः फलं मन्यन्ते, मन्ये धर्मध्वजिनः सन्तोऽपि ते वस्तुतो वर्णाश्रमधर्मध्वंसका एवेति कटुसत्यं मे कृपया मर्षणीयम् । मान्याः ! केवलं परलोके मोक्षे वा शिक्षायाः फलं तदा धर्मार्थकामरूपः त्रिवर्गः केन साध्यतां नाम ? तस्मात् चतुर्विधपुरुषार्थसाधनीयं संस्कृता वागित्यवश्यं प्रतिपत्तव्यम् । सा हि चतुर्थाश्रमकृते परं वैराग्यं यथा शिक्षयति, तथा साम्राज्यसंचालनाय राजधर्मानपि न विस्मरति । गृहस्थाश्रमस्य सम्यग् व्यवस्थित्यै समाजशास्त्रं कामशास्त्रं च यथा क्रोडे करोति तथैव प्रतिपदं विशुद्धान् सदाचारानपि न परित्यजति । विद्याप्रवणापि कलाविस्तारमभ्युष्णं रक्षति । किंवा अधिकविस्तारेण, देशकालपात्रादिभेदेन यस्मिन् समये यस्याः शक्तेरुपयोगः आवश्यकः तस्याः सर्वस्या अपि विकाससामग्री यथोचितं संस्कृत-भाषामये साहित्ये

तिरोहितं विदुषाम् । ये हि विषया जनसाधारणोपयोगिनः सन्ति, तेषां तु तत्र कथैव न, पाठनं तु दूरापेतम् । “विद्या तु वैदुष्यमुपार्जयन्ती जागर्ति लोकद्वयसाधनाय” इति-अभियुक्तोक्तप्रकारेण ऐहिलौकिकाः पारलौकिकाश्चेत्युभयविधविषया विद्यास्वन्तर्भूता वर्तन्ते । आस्ताम् द्वयम्, इह तु एकोऽपि लोकः साध्यमानो न विलोक्यते हन्त ! संस्कृतपाठशालासु एतास्वधीतवन्तः संस्कृतपण्डिताः लौकिकज्ञानशून्या भवन्तीति किंवदन्ती न नाम सर्वथा न तथ्यतां भजते । संस्कृत-पाठशालासु विषयाणामेषां सर्वथा पाठनाभावात् । गणितसदृशे समुपयोगिनि विषयेपि न नाम पण्डितानां गतिः । बहूनां तु खलु पण्डितानामेष विश्वासो यद् यस्य गणिते गतिः न स व्याकरणं न्यायं वाऽध्येतुं प्रभवेत् कदाचिदपीति । ये च व्याकरणा नैयायिका वा, न ते गणितशास्त्रे प्रवेशं लभन्त इति । एवं सर्वास्वेव लोकोपयोगिविद्यासु संस्कृत-पाठशालासु अर्द्धचन्द्रं प्राप्तासु अवशिष्टा केवलं पारलौकिकी सिद्धिः । सापि न कापि दृग्गोचरीभवति । न हि आस्तिकाः, धर्मप्रवणाः, निस्पृहाः, एकान्तनिपेविणः, विषयान् विषमिव त्यजन्तोऽलोकयन्ते संस्कृतज्ञाः पण्डिताश्छात्रा वा । तादृशविषयाणामपि अध्ययनाध्यापनेऽप्रवेशात् । ‘स्वर्गकामो यजेते’ ति वाक्योच्चारणेनैव मन्ये न स्वर्गप्राप्तिः सुलभा । “सुचिन्तितं चौपधमातुराणां न नाममात्रेण करोत्यरोगमि” त्यभाणकं हि सर्वजनविदितम् । आस्तां कथा ऐहिलौकिकसुखसाधनस्य । स्वर्गादिसाधनेऽप्यस्माभिः किं क्रियते यत्नविशेषः ? स्वर्गादिसाधनकथा दूरे तिष्ठतु, तज्ज्ञानायापि किं पाठ्यते इति । न परोक्षं पण्डितप्रकाण्डानाम् । कथयन्तु महाभागाः ! अनया पठनपाठनप्रणाल्या कार्योपयोगिनी कीदृशी शक्तिरस्मास्वाविर्भवति ? कीदृशं च ज्ञानं वयं समुपलभामहे, युगान्यधीत्यापि संस्कृत-पाठशालासु आसु ?

अत्रेदमाशङ्कते केचिद् वैतण्डिकाः- न कोऽपि विषयः ऐहिलौकिकपारलौकिकान्यतरसंबन्धं जह्यात् । तेनानिच्छतापि त्वया एकेन केनापि सहावश्यं संबन्धः स्थापनीयः संस्कृतशिक्षाया इति । तान् प्रति ब्रूमो वयम्-सत्यं, संबन्धः स्थापनीयः । वस्तुतस्तु नास्त्येव सः । भांति सिद्धा अपि पदार्थाः किं न सन्ति संसारे ? सन्त्येव । किन्तु वस्तुतो न सन्ति सत्ता तेषाम् । तथैव लोकद्वयेन न वास्तविकः सम्बन्धो वर्तमानसंस्कृत-शिक्षायाः । काल्पनिकोऽस्तु । किं तेन साध्यतां नाम ।

अद्यत्वे संस्कृत-पाठशालासु किं किं पाठ्यत इत्यपि न परोक्षं विदुषाम् । तथापि किंचिद् विविच्यते—व्याकरणं न्यायः साहित्यं चेति विषयत्रयी संस्कृत-पाठशालाप्राङ्गणे नृत्यन्ती दरीदृश्यते । तत्रापि न्यायः खलु क्षीणपुण्यो विरलविरलः शनैर्जीर्णतां नीयमानोवलोक्यते । अवशिष्टा केवलं विषयद्वयी । तत्र व्याकरणं मुखस्थानीयत्वान्मुख्यतां भजते तस्यैव दशा किंचिदवलोक्यतां नाम विचक्षणैः ।

व्याकरणं हि शब्दशास्त्रम् । व्याकरणाध्ययने शब्दानां शुद्धोच्चारणं शुद्धलेखनञ्च प्रयोजनम् । किन्तु पठनपाठनप्रणालीदूषणेन द्वादशवर्षमविच्छिन्नमधीत्यापि शुद्धभाषणे लेखने च न प्रभवन्ति वराकाश्छात्राः ? किं बहुना शुद्धोच्चारणे च बहूनां विद्वत्तल्लजानामपि दृष्टा समुपेक्षा । स्थानप्रयत्नज्ञानेपि मन्ये न तत्र पक्षपातः ।

ज्ञानं
मेव
मेव
परिबु
यो
अवश
शिक्ष

स्वेव
दिम
भार
श्रव
स्तुति
व प
दाश

सम
सम
को
कि
प्र
या

कु

कु

कु

कु

कु

कु

कु

कु

कु

ह्कासु कृतपरिश्रमाः समवलोक्यन्ते सर्वत्रछात्राः । व्याकरणज्ञानस्य जनं “रक्षोहागमलध्वसन्देहास्तु” सुदूरदूरं गतम् । को हि व्याकरणार्थज्ञाने नियुक्ते ? तिष्ठतु तावद् वेदार्थज्ञानं भाषापाण्डित्यं तु सिद्ध्येत् । न्त ! सिद्ध्यति । वस्तुतस्तु भाषापाठवं न व्याकरणाध्ययनस्य विषयः, व्यवहारस्य । स्वीकृतं हि व्याकरणैकधनैर्महाभाष्ये कृतभूरिपरिश्रमैः रैः श्रीनागोजिभट्टमहर्षिगैर्व्यवहारस्य शक्तिग्राहकशिरोमणित्वमिति । वदछात्रा अस्माभिस्तादृशा दृष्टाः, ये सिद्धान्तकौमुदीकण्ठाग्रीकृत्यापि व्याणां च न प्रवक्तुं पारयन्ति शुद्धानि रूपाणि । एष मन्ये पठनपाठनस्यैव राज्याश्रयाभावस्य । ग्रन्थपरमितानां प्रयोगाणामर्थज्ञाने तु नास्माकं भावयति शब्दस्य कोऽर्थ इति पृष्ठे ‘भवन्तं प्रेरयति भावयतीति’ सम्यग् तेऽपिशब्दस्य वास्तविकोऽर्थो बहुभिदृष्टात्रैर्न कर्तुं पार्यत इति बहुशो दृष्टस्तु, कौमुद्यन्तव्याकरणस्य कथा, उच्चकक्षास्वपि किं पठामः, केवलं विषयको विवाद एव । एवमेव न्यायशास्त्रेऽपि अनुमानप्रपञ्चवच्छेदकागुरासु पतिता वयं न पदार्थपरिचये प्रभवामः । हेत्वाभासलक्षणे एव व्यजीवनस्यास्य यापनं कुर्मः ।

सीत् तादृशोऽपि समयः, यस्मिन्नस्य महती आवश्यकतासीत् । तर्कप्रधानैर्द्विष्व व्याप्तेस्मिन् देशे आर्यसभ्यतायाः सनातनधर्मस्य च रक्षणार्थं यं पन्थास्तात्कालिकैरस्माकं पूर्वजैः । किन्तु प्राधुणिको गृहानधि-कोयं जघन्यः प्रकारः ? अद्यत्वे धर्मसंस्कृतिघातकाः ये ये प्रकारा पुरस्तिष्ठन्ति तेषां निराकरणं नाद्यतनेषु संस्कृतपाठशालासु पाठ्यमानेन छाविचारेण संभवतीति निःसाध्वसं शक्यते वक्तुम् । इयमेव परिस्थितिः हित्याध्ययनस्यापि । पर्यायरटनेनैव काव्याध्ययनं समाप्यते । काव्या-मुख्यं प्रयोजनं भूगोलेतिहासपदार्थजातप्रज्ञातपरिचयादिव्यवहारज्ञानं अस्ति । किन्तु आचार्यपरीक्षोत्तरणं यावत् प्रपञ्चापि भाषाज्ञानातिरिक्ता कार्योपयोगिनी शक्तिर्विकासमापद्यमानावलोक्यते । महाभागाः ! अण्यु-ति शिक्षापद्धतिरियम् ? किमन्यैव पठनपाठनपद्धत्या स्वोन्नतिः समाजो-धर्मोन्नतिर्वा शक्यते संसाधयितुम् ? किं बहुना व्युत्पन्ना अपि छात्राः शक्यत्वमेव भजन्ते, नार्थप्रवणतायै यतन्ते । विचारयताम्-अर्थविषयिणी शक्तिः प्रज्ञारूढा न भवेत् तर्हि केवलं शब्दयोजनाशक्त्या किंवा वराकः पति साधयेत् । अस्माकं पूर्वजैः सुबहु परिश्रम्य यज्ज्ञानमर्जितम् तस्य अपि नैवविधेनाध्ययनेनाध्यापनेन वा संभवति । आस्ताम् तावत्, बह्वेदि-विषयो न विस्तारमपेक्षते ।

भारतीयशास्त्राणामेष घण्टाघोषः-यजीवनस्य धर्मार्थकाममोक्षरूपचतुर्वर्ग-सिरेव मुख्यं लक्ष्यम् । यथा शिक्षया तेष्वेकतमोऽपि न सिद्ध्यति साप किं ? कथमिति चेच्छ्रूयताम्, धर्मविषयविवेचकानां धर्मशास्त्राणां न क्वापि पठन-धर्मज्ञानं त भवेत् ? अस्माकं धर्मशास्त्र

एव राजनीतिव्यवहारशास्त्रं च समाविष्टम् । तयोः सर्वथाऽज्ञानेनैव धारासमासु के के प्रस्तावा धर्मविरुद्धाः समागच्छन्ति, कैः प्रस्तावैः समाजशास्त्रस्य संबन्धः इत्यपि न ज्ञातुं शक्यते अस्माभिः इति कथं धर्मरक्षकत्वमस्माकं सुरक्षितं भवेत् ? अर्थकामशास्त्रयोस्तु कथैव कर्णकुहरे न पतिता पाठशालास्वासु । अवशिष्टा केवलं मोक्षचर्चा । मान्याः ! मोक्षो हि नाम न तादृशं सुलभं वस्तु यदनायासेन केवलं वाक्प्रपञ्चेन प्राप्नुयान्नरः । अविदितसुखदुःखं निर्गुणं वस्तु किञ्चिन्मोक्षपदं लभते । द्वन्द्वातीताः कति छात्राः परिडिता वाचलोकिता भवद्भिर्महाभागैः ।

किंच—धर्मज्ञानाय “धर्मं जिज्ञासमानानां प्रमाणं परमं श्रुतिः” इति वचनेन भगवतो वेदस्यैव प्राधान्यम् । वेदाध्ययनेनैव सोऽयं धर्मः परिज्ञातुं शक्यते । तस्य भगवतो वेदस्याध्ययनाध्यापनं न प्रायेण संस्कृतपाठशालासु प्रचलति । क्वचित् प्रचलितमपि केवलं वेदाक्षररटनमात्रेणैव परिसमाप्यते नार्थपरिज्ञाने प्रयत्नः प्रविलोक्यते । अनर्थाध्ययनस्य निन्दा स्वयं वेदेनैव विहिता—“स्थानुरयं भारद्वाजः किलाभूदधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थम् । योऽर्थज्ञ इत्सकलं भद्रमश्रुते नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मा ।” एवं यद् गृहीतमविज्ञातम्, उत त्वः पश्यन्, उत त्वं सख्ये इत्यादिबहुभिर्मन्त्रैस्तथा प्रतिपादितम् । भगवता जैमिनिना तु “आप्तयस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्शनाम्” इति सूत्रयता न केवलमर्थज्ञान एव विश्रान्तमपि तु क्रियाप्रवणतायां सार्थकत्वमुरीकृतं वेदस्य । भगवता मनुनाप्युक्तम्—

फलं कतकवृक्षस्य यद्यप्यम्बुप्रसादनम् ।

न नामग्रहणादेव तस्य वारि प्रसीदति ॥ इति ।

नीतिशास्त्रस्याप्ययमेवोपदेशः—

“शास्त्राप्यधीत्यापि भवन्ति मूर्खाः, यस्तु क्रियावान् पुरुषः स विद्वान् ।” इति किं विस्तारेण शब्द प्रधानशिक्षा नास्माकं पूर्वजैः कदाप्यादृतेति न विस्मरणीयम् । परमस्माकं दुरदृष्टत्वाद् बहोः कालाद् देशेस्मिन् शब्दप्रधानतैव शिक्षापद्धतौ सुदृढं स्थानं चकार । न जाने कीदृशः स आसीद् भारतसौभाग्यापकर्षको दुर्भाग्यसूचकः समयो यस्मिन् किल शब्दप्रवणतैव निदधाति स्म पदमस्माकं शिक्षापद्धतौ । परीक्षायुगे प्रचलिते तु सा दृढतरं पदं रोपितवतीति न परोक्षं विदुषाम् । विद्यार्थिनां केवलमेतावदेव लक्ष्यम्, येन केनापि प्रकारेण परीक्षाप्रवाहिणीं तरेम इति । फलमेतस्यैतत् संजातम्—यद् वयं शिक्षायाः सुदूरं पतिताः । निर्णय-कस्य सारमेयस्येव संस्कृताध्येतॄणां गतिः समजनि । न ते शानैकधनाः न च भाषाभूषणानि च संवृत्ताः । “संस्कृतं मृतभाषा” इति वैदेशिकानां कथनं कर्णकुहरेषु सत्यं शूलायते नाम परं किञ्चिद् विचार्यमाणे व्यावहारिकशब्ददारिद्र्यमस्माकं पुरोवतिष्ठत एव । यस्या भाषायाः कोषः पूर्णतां न भजते, परिपूर्णोपि वा कोषो नूतनशब्दप्रवेशैर्न वर्धयते तस्या व्यावहारिकत्वं कथं सिध्येत् ! प्रतिसहस्र-मेकोपि वा पुरुषो यया न व्यवहरति सा कथं परैर्मृतभाषेति न व्यणक्तिष्येत् ? तस्माद् व्यावहारिकतां प्राप्येतां परिमार्जनीयः पण्डितानां शिक्षाः कलङ्कः । तदर्थं प्राथमिक्यां शिक्षायां भाषाज्ञानाय यतनीयम् ।

ज्ञानं समुपेक्ष्य व्याकरणनियमाँश्च तिरस्कृत्य यद्वातद्विशब्दैर्वाक्यमापूर्य अस्या-
मेव शताब्दार्थां संस्कृतं राष्ट्रभाषा भवेदिति समुद्घोषणं तु मन्ये परिहासास्पद-
मेव भवेत् । तस्मात् प्राचीनकाव्यकोषादिसाहाय्येन व्यावहारिकः शब्दकोषः
परिवृंहणीयः । माध्यमिक्यां च शिक्षायां समयोपयोगिनो विषयाः प्रवेष्टव्याः ।
यो हि संस्कृतभाषामार्यसंस्कृतिं च रक्षितुं वाञ्छति, तेन अनिच्छतापि
अवश्यमेतत् संशोधनं स्वीकार्यम् । अस्माकं शिक्षाया इतिहासोपि समये समये
शिक्षायाः परिवर्तनमङ्गीकरोति इति किं न विदितम् ?

आसीत् कश्चित् सुसमयः, यस्मिन् वेदप्रधानैव शिक्षा भारतीयासु सर्वा-
स्वेव पाठशालासु प्राचाल्यत । किन्तु दोषयुक्तायां च तस्यां जातायां बौद्धजैना-
दिमतानामाविर्भावः समजनि । तदा वादात्मिका दर्शनशिक्षाप्रणाली प्रचलिता ।
भारतयवनप्रवेशप्रकाशे च कृतकृत्यमन्याः लोकनायकाः दुर्वहगर्वतया स्तुतिकथा-
श्रवणोत्सुकाः, विलासितया च नायिकादिवर्णनेषु दत्तचित्ता आसन् यदा, तदा
स्तुतिप्रधानानि नायिकानखशिखा वर्णनपराणि च काव्यानि जनिं लेभिरे तान्येव
च पठनपाठनस्य विषयः । तदानींतने च काले वैदिका उपहसनीयतां गताः ।
दार्शनिकानां दर्शनमपि नाभवज्जनानां रुचिकरम् । किन्तु कालक्रमेण तादृशोपि
समागतः समयः यत्र “रण्डागीतानि काव्यानि” इति ध्वनिः श्रवणविवरातिथिः
समजनि । काव्येन हन्यते शास्त्रं तच्च गीतेन हन्यत इत्यपि प्रसृतः पण्डितप्राङ्गणेषु
कोलाहलः । वादैकप्रवणाः पण्डिता एव वास्तविका विद्वांसः परिगण्यन्ते स्म ।
किन्तु अद्यस्वे न सोपि समयः । अद्यत्वे तु परिपाटीयं प्रचलिता यद् येन केन
प्रकारेण परीक्षां समुत्तरामः । पठनस्य परोक्षोत्तरणमन्तरा न किमप्युद्देश्यम् ।
यावदध्ययनं क्षेत्रादिषु भोजनं लभेमहीति विचारयन्तः भविष्यजीवने दृक्पातम-
कुर्वन्तः संस्कृतपाठशालासु प्रविशन्ति बहवश्छात्राः, यथाकथंचित् परीक्षासु
समुत्तरन्ति च समुत्तीर्य च परीक्षाः, मार्गभ्रष्टा इव इतस्ततो विचरन्तः सेवा-
वृत्तयै जनानामुपहासास्पदतां व्रजन्ति । किं तैरधीतमद्याधीति पृष्टाः मौन-
मेवावलम्बन्ते । लौकिकोपयोगिविषयाध्ययनाभावे न तेषां शिक्षितपदभाक्त्वं
वराकाणाम् । लोकोपयोगिनो विषयाश्च गणितं भूगोलविद्या, इतिहासः, विज्ञानम्,
अर्थशास्त्रम्, भाषाशास्त्रम्, गणितशास्त्रं चेति प्रथिता लोके । तेषु चञ्चुप्रवेशोपि
नैषां महानुभावानाम् । कतिभ्यश्चिद् वत्सरेभ्यः पूर्वं वाराणसेय-गवर्नमेण्टपरी-
क्षायाः प्रथमविभागे महाकवेः कालिदासस्य मेघदूतं खण्डकाव्यं नियतमासीत् ।
मेघदूतस्य प्रश्नपत्रे ग्रन्थनाम न विलिख्य “भूगोले प्रश्नाः” इति लिखितमासीत् ।
कदाचित् परीक्षा-विभागस्य परीक्षकस्य वा ध्यानमत्राकर्षितम् । किन्तु भूगोल-
विषये अपरिचिताश्छात्राः केवलं समासपर्यायादिभिरेव व्याख्यां कुर्वन्तोस्मा-
भिर्दृष्टाः । तस्यायमेव हेतुः यत्र ते तादृशं पठिताः । अन्यथा तथैव ते उदतरिष्यन् ।
मन्ये संस्कृतमधीयानाश्छात्रा भवन्ति प्रायशो दरिद्राः किन्तु न ते बुद्धिदरिद्रा
अपि भवन्ति । यदि ते पठति तादृशीं व्यज्ञास्यन् तदा तथैव कार्यमकरिष्यन् ।

अपि च लोकवृत्तज्ञानाय दैनिकसमाचारपत्रपाठनादिप्रवृत्तिरपि

छात्रेष्ववश्यमाधेया । एतदर्थं संस्कृतभाषायामपि वृत्तपत्रं निःसारणीयम् यस्मिन् समये, यस्यां जातौ, यस्मिन् देशे वयमुत्पन्नाः यत्र वा वयं तिष्ठामस्तस्य देशस्य तस्य कालस्यजातेर्वा ज्ञानं विहाय केवलं परःसहस्रवत्सरेभ्यः पूर्वमेव वयं विचराम इति सत्यमुपहासास्पदम् ।

संस्कृतपाठशालासु शिक्षणीयतया गृह्यमाणेष्वपि विषयेषु कस्यचिदेकस्यैव विषयस्य अध्ययनं सर्वाङ्गीणशिक्षाप्राप्तौ न्यूनतापादकमिति अपरो दोषः । प्रारम्भावधि आचार्यपर्यन्तमेकमेव विषयमधीत्य स्वात्मानं परिणतं मन्यमानाः संस्कृतज्ञाः विषयान्तरे अपरिचिता एव सर्वथा भवन्ति । व्युत्पत्तिर्हि नाम नैकविषयज्ञानाधीना । प्राचीनानां सर्वतोमुखं पाण्डित्यमत्र निदर्शनम् । तस्माद् विषयान्तरेष्वपि चञ्चुप्रवेशोवश्यं कर्तव्यः ।

किञ्च—प्रारम्भिकशिक्षायां नाम्ना लघवोपि ज्ञाने कठिना ग्रन्था नियता वर्तन्ते, सोपि मन्ये पठनपाठनपद्धतौ दोष एव । शिक्षाविज्ञानगवेषकैः सुबहु निर्णीय सिद्धान्तितं यत् प्रारंभिकी शिक्षा यावदेव सरलत्वं रुचिकरत्वं च प्राप्नुयात् तवदेव शिक्षाप्रचारे सौकर्यं भवेत् । अत एव स्वभाषाप्रचारमभिलाषकाः शिक्षाधिनायकाः प्रतिदिनं प्रारंभिकशिक्षायां सरलतामाधातुं प्रयतन्ते । तेनैव तेषां भाषाणामधिकाधिकः प्रचारोवलोक्यते । अस्माकं तु प्रारंभिका शिक्षाद्यापि कठिन्यं भजत एव । अक्षरपरिचयं कृत्वा संस्कृतपाठशालायां प्रविविक्षूणां छात्राणां संमुखं विद्वन्निकषायमाणं सूत्रनिबद्धं पाणिनीयं व्याकरणमस्माभिरुपस्थाप्यते । कोषश्च घोषणार्थम् । तच्चेदं दृढमर्गज्ञाद्वयं प्रवेशमेव तेषां कोमलमतीनां वारयति सुन्दरेस्मिन् संस्कृतमन्दिरे । अपरिचितसंस्कृतभाषाणां वराकाणां छत्राणां श्रेमुषी कथं नाम प्रवेशमासादयेत् कठिने व्याकरणे । ततः किल वराकास्ते बालकाः अध्यापकैस्तड्यमानाः केवलं ग्रन्थालराणि वा गुरुमुखान्निःसृतानि वाक्षराणि कण्ठे कुर्वन्ति । फलमस्यैतद् भवति यद् शतशः छात्रा प्रथमशिक्षायामेव नैराश्यं भजमाना कार्यान्तरे नियुक्ता भवन्तीति नैकशो दृष्टचरम् । कथमित्थं संस्कृतभाषायाः प्रचारः सेत्स्यति । कथं वा कोणे विलीना, पीना भवन्तीयं जीवनं स्वकीयं रक्षिष्यति ! प्राक्तने च संस्कृतशिक्षाप्रचारकाले संस्कृतशिक्षायाः सरलत्वाय यतन्ते स्म विद्वांसः इति तेषां ग्रन्थावलोकनेन स्पष्टं प्रतीयते । विषयवबोध एव तेषां मुख्यं लक्ष्यम् । सरलसरलैः शब्दैः गंभीर-गंभीरा विषया यथावगता भवेयुरिति ते प्रयतन्ते स्म । तस्यैतस्य एतत् फलं भवति स्म यद् भाषावबोधाय न कालयापनं सौढग्रमभूत् । अद्यत्वे तु भाषा-काठिन्यमपि पाण्डित्ये परिगण्यते । हन्त ! तद् विहाय सरलसरलैर्वाक्यैः भाषापरिचयः तदनु च तदीयव्याकरणज्ञानमित्यथ युक्तियुक्तः पन्थाः परिगृहीतव्यः संस्कृतप्रचाराय ।

अपरोपि एको महान् दोषोस्माकं पाठनपद्धतौ संप्रविष्टः । स चायं वर्तते । यत् न कापि पाठशाला या न भवेदाचार्यान्ता, न कोपि परिणतो यो न सर्वं पाठयेत् । विरलाः खलु परिणताः विरलाश्च पाठशाला रोगेणानेन मुक्ताः ।

‘नहि सर्वः सर्वं जानातीति’ न तेषां पुस्तकपत्रादिषु क्वचिदपि समागतम् । केवलेनैकेन पण्डितेन साहित्यं व्याकरणं न्यायः आयुर्वेदश्चेति विषयचतुष्टयी शास्त्राचार्यान्तपरीक्षापर्यन्तं पाठ्यमानास्माभिर्दृष्टा । तस्याध्यापकस्य कृते सर्वमेतद् गौरवायेति मन्यामहे । किन्तु-उच्चकक्षास्थच्छात्रानध्यापयत एव तस्य सम्पूर्णसमयो व्यस्येति । वराकाः प्रथमशिक्षाच्छात्रास्तु मध्यमादिश्रेणस्थ-विद्यार्थिभिरेव पाठ्यन्ते । कथं ते प्रथमकक्षाच्छात्राणां मानसभावविकासाय प्रभवयुः । केवलं कण्ठस्थीकरणार्थं काचित् पङ्क्तिस्तदग्रे वाचयन्ति । तेपि चानन्यगतिकाः घोषणामात्रशरणाः केवलं कीर्तव्यमेवावलम्बन्ते । तेनैव च घोषणाबलेन ते परीक्षा अप्युत्तरन्ति ! शास्त्राचार्यादिपदवीरप्यधिगच्छन्ति । अध्यापकाश्चाग्रे भवन्ति । किन्तु घोषणाप्रधानैस्तैः संस्कृतस्य क उपकारः क्रियेत नाम ? तस्मादारम्भादेव शिक्षार्थिनां यथा मतिर्विकासमासादयेत्तथा सपरिश्रमं यतनीयम् । तदर्थं च पाठशालासु पठनपाठनस्येयत्तापि स्थिरीकरणीया । नियमाश्च संरक्षणीयाः पालनीयाश्च ।

उद्देश्यं च संस्कृत-शिक्षायाः सुविचार्य स्थिरीकरणीयम् । मदीयविचारे भारतीयधर्मस्य भारतीयसंस्कृतेश्च रक्षणमेव संस्कृतशिक्षाया उद्देश्यमिदानीं भवितुमर्हति । अनयोः संस्कृतभाषाध्ययनमात्रसाध्यत्वात् । भारतीयधर्मज्ञानं च वेदस्मृतिसदाचारज्ञानसाध्यम् । “श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रिय-मात्मनः । एतच्चतुर्विधं प्राहुः साक्षाद् धर्मस्य लक्षणम् ।” इति स्मृतत्वात् । तस्मात् सार्थवेदाध्ययनम्, स्मृत्यादिधर्मशास्त्राध्ययनम्, पुराणेतिहासाध्ययनम्, सदाचार-शिक्षा च संस्कृतपाठशालानां भवेत् प्राधान्येनाध्ययनस्य विषयः । आवश्यक-कर्मकारणोपि नाम पण्डितैर्ज्ञातव्यो ज्ञापयितव्यश्च । व्याकरणादिशास्त्रे कृतपरि-श्रमाः व्युत्पन्नाः पण्डिताश्च कथावाचने पाठवं संस्कारादिक्रियाकारणे कौशलं धर्मोपदेशे चातुरीं च नात्मसात्कुर्वन्तीति साधारणनामसंस्कृतज्ञानां तत्तद्विषये दृश्यते प्रवेशः, येन हि जनतायाः प्रतिदिनं जायमानाऽश्रद्धा, संस्कृतपण्डितानां जीविकाप्रश्नश्चेत्युभयमस्माकं संमुखे तिष्ठति । यदि तेस्मिन् विषयेपि दत्ता-वधानाः भवेयुस्तर्हि-“आभ्राश्च सिकाः पितरश्च प्रीणिताः एका क्रिया द्वयर्थकरी प्रसिद्धा” इत्याभाणकमपि चरितार्थं भवेत् । संस्कृतभाषायाः प्रचारः आर्यसंस्कृतेः रक्षणश्च संभवेदिति शम् ।

॥ संस्कृतपाठशालासु पठनपाठनपद्धतिः ॥

श्रीसभारतिशर्मा उपाध्यायः, बिरलामहाविद्यालयध्यक्षः, काशी

श्रीः

श्रीप्राच्यविद्यापरिषत्सुवल्ली समुन्नयाद्रिं परिचुम्बयन्ती ।

सम्पादयन्ती विदुषामभीष्टं नृपप्रजासौहृदमातनोतु ॥

न तिरोहितमेतत्प्रेक्षावतां धीधनानां यत्साम्प्रतं निखिलभाषा-
मातृभूतायाश्चतुर्वर्गफलप्रसविन्यास्त्रिदशोयभाषायास्तद्भाषोपजीविनां लोक-
संस्थितिकारणीभूतविद्याचतुष्टयभारतीयनिधिरक्षकाणामद्यत्वे ऽकिञ्चित्कर-
त्वेनोद्घोष्यमाणानां गीर्वाणवाणीसद्विदुषां च कीदृशी दयनीयाऽवस्थेति ।
तत्र कारणगवेषणायां प्रवृत्तायां प्राधान्येन राजकीयसम्बन्धाभाव एव तदुन्नतौ
प्रतिबन्धकः, तत एव शिक्षणपद्धतेस्समीचीनप्रकाराभावोऽपि तथा । यद्यपि
तत्र तत्र संस्कृतविद्याप्रचाराय भूयांसो विद्यालयाः स्थापिता दृश्यन्ते, तथापि
न तेषु शिक्षणमार्गप्रदर्शकानां दृष्टिलेशोऽपि दृश्यते । यत्र कुत्रचित्कथञ्चित् तेषां
दृष्टिपातो जायते तत्र तादृशदृष्टिनिक्षेपेणानेकविधकुप्रबन्धतो हानिरेव संपद्यते ।
प्रथमं तावत्संस्कृतभाषाशिक्षणाय स्थापितेषु विद्यालयेषु नहि काचन नियमिता
पाठनपद्धतिर्दृश्यते । केवलं राजकीयशिक्षासमित्या नियमितपरीक्ष्यग्रन्थानां
यथाकथञ्चिदध्ययनाध्यापनमात्रेण छात्राणामुत्तीर्णतया नहि तद्वैरवं कथमपि
स्यात् । अतः संस्कृतविद्यालयस्थापनाय तत्रोपयोग्यध्ययनाध्यापनाय च कश्चन
नियमो विधेयः । यथाऽऽङ्गलविभागे हिन्दीशिक्षाविभागे च तत्तद्वर्गपर्यन्तं
शिक्षाप्रदानाय एतादृशं स्थानम्, एतावन्तोऽध्यापकास्तत्तद्विषयाध्यापनाय
लेखनानुवादादिकार्यसौकर्याय च नियुक्ता उपलभ्यन्ते, एवमेव गृहाद्यसंकीर्णेषु
विस्तृतेषु स्वास्थयवर्द्धकेषु विद्याभ्यासप्रतिबन्धकदोषास्पृष्टेषु स्थलेषु पाठशालाः
स्थापनीयाः तत्तद्वर्गशिक्षोपयुक्ताः तत्तद्विषयानुसारेण अध्यपकाश्च ।

संप्रति संस्कृतविद्यालयसंस्थापकानामिच्छैव तत्र संस्कृतविद्योपहास-
करनियमप्रवर्तिका । अत एव वराकाणां छात्राणां सर्वविधेषु विषयेषु पाटवभावः
प्रतीयते । अतो ये विद्यालयाः प्राचीना यथाकथञ्चित्प्रचलिता अवलोक्यन्ते तेषु
यथासम्भवं परिष्कारो विधेयः । परिष्कारासम्भवे तु उपेक्षणीयाः । परन्तु अतः
परं ये नवीनाः स्थापिताः स्युस्तर्ह्य सर्वथा प्रतीयमानानां जुटीनां परिमार्जनाय
संस्कृतविद्यागौरवसंरक्षणाय च यतनीयमेव । यास्त्रुटयसंस्कृतान्तेवासिषु
प्रतीयन्ते तत्र शिक्षाप्रवर्तकानामेवापराधः । संस्कृतसाहित्ये व्यवहारोपयोगि-
नीतिशास्त्रस्य, कर्तव्याकर्तव्यज्ञानप्रदधर्मशास्त्रस्य, प्राङ्मवाकत्वसंपादक-
शास्त्रस्य च साम्प्रतमुपलभ्यमानस्यापि न कुत्रचित्काचन शिक्षा विद्यते ।

प्रथमां परीक्षामारभ्य मध्यमां यावत् त एव विषयाः स्थापनीया ये ध्यव-
हारोपयोगिनः सन्तः संस्कृतभाषाभाषणे पाटवसम्पादका भवेयुः । तत्र राजकीय-
भाषा स्वस्वप्रान्तीयभाषा हिन्दीभाषा च गौणतया शिक्षणीया । यतस्तत एवा-

ध्ययनाद्विरतानां संस्कृतज्ञानां क्वचिद्विभागे जीविकोपलब्धिः स्यात् । एवं सति राजकीयप्रबन्धसमितिष्वपि (डिस्ट्रिक्टबोर्ड, म्युनिसिपैल्टीत्यादिषु) संस्कृतज्ञानां प्रवेशः सम्भाव्येत । मध्यमापरीक्षातः परं ते ते प्रधानविषया नियन्त्रणीयाः यतस्तेषु प्रौढपाण्डित्यं सम्पादितं भवेत् । राजकीयसहायताविभागतो यावद् द्रव्यं समुपलभ्यते तत्रापि अस्मिन्विषये एतावान्वय-इत्येवंरूपेण यत्तच्छास्त्रमाश्रित्य व्ययस्य विभागो विधेयो येन सर्वशास्त्राणामध्ययनाध्यापनप्रवृत्तौ छात्राणां प्रवेशः सम्पद्येत । प्रतिप्रान्तं तत्तत्परीक्षासु प्रथमश्रेण्यामुत्तीर्णंभ्यश्छात्रेभ्य आङ्गलादिविभागवत् क्रमशः प्रशस्ताः वृत्तयः प्रदेयाः । यतः संस्कृतान्तेवासिनामुत्साहोपवर्द्धनं सम्भवेत् ।

अदृष्टसम्पादनायैव संस्कृतविद्यालयाः स्थाप्यन्ते न तु दैशिकापेक्षितयोग्यव्यक्त्युत्पादनायेति तत्संस्थापकानां मनोवृत्तिर्निराकृता यथा स्यात् अदृष्टसिद्धिरैहिकसिद्धिश्च इत्युभयमपि कार्यमनेन सम्पद्यत इति मनोवृत्तिश्चोत्पद्येतेत्येवं प्रबन्धो विधेयः । एतदर्थं संस्कृतविद्यापारंगतानां भाषान्तरमपि जानतां व्यावहारिकप्रबन्धेषु लब्धपाटवानां योग्यतमविदुषामेका समितिः स्थापनीया । यतः प्रदर्शितक्रमेणैव विद्यालयानां प्रबन्धो भवेन्नतु संस्थापकव्यक्त्यनुरोधमात्रेण । अन्नसन्नरूपेण रूपान्तरेण च या या वृत्तयस्तत्र तत्र महनीययशःशलिभिः प्राक्तनराजवर्गैः धनिकश्रेष्ठ्यादिवर्गैश्च प्रचालिता विद्यन्ते तासां संस्कृतान्तेवासिनां कृते शोभनोपयोगो यथा भवेत् तथा प्रबन्धनीयम् । तथा समित्यैव स्वस्वपर्यालोचितकार्यस्य सौकर्यसम्पादनाय धनं संगृह्य कश्चन स्थायीकोषः स्थापनीयः । तत्समित्या सह तत्र तत्राध्यापयतां विदुषामपि निर्धारितनियमेन सम्बन्धोऽवश्यं स्थापनीयः । प्राक्तनपुराणेतिहासदीनामाधुनिकभूगोलेतिहासदीनाश्च सामान्यरूपेण ज्ञानायापि कश्चन प्रबन्धोऽपेक्ष्यते । अल्पायेन कालं यापयतां संस्कृताध्यापकानां छात्राणां च कृते स्वास्थ्यादिसंरक्षणाय आयुर्वेदाचार्याश्चिकित्सका डाक्टरपदप्रसिद्धाश्च यथाकथञ्चिन्नियोजनीयाः । वैदेशिकमार्गेण प्राप्तवसरभ्यो दुर्व्यसनेभ्योऽपि छात्राः संरक्षणीयाः ।

प्रतिमासं तत्तद्विषयमवलम्ब्य सभासु सम्भाषणायापि छात्राः शिक्षणीयाः । वेदपुराणेतिहासादिषु परस्परविरुद्धत्वेनावभासमानानां विषयाणां विरोधपरिहारशैलीष्वपि वैदुष्यसम्पादनाय शिक्षाविभागः स्थापनीयः ।

अधुनिकविज्ञानवैभवेनोपलभ्यमानानां नानाविषयाणां संस्कृतसाहित्ये सन्निवेशो यथा स्यात्तथा संस्कृतभाषयाऽनूद्य निबन्धा निर्मापणीयाः । एवं राजकीयन्यायविभागे भिन्नभिन्नरूपेणोपस्थितानां शासनोपयोगिनां वार्तादण्डनीत्यादीनामपि संस्कृतभाषासु सन्निवेशाय पारितोषिकादिदानेन आङ्गलादिभाषाभिन्नाः संस्कृतविद्वांसः प्रवर्तनीयाः । अधुना संस्कृतभाषा कियताप्यंशेन भाषान्तरमतिक्रान्तापि भाषान्तरीया साधारणविषयविहीना सुरभारती यथा न भवेत्तथा यतनीयम् । उच्चकक्षासु संस्कृतभाषयैवाध्यापनादि कार्ये विधेयम् । येन प्रवाहरूपेण संस्कृतभाषया भाषणे भूयसां विदुषां कापि न्यूतता न सम्भवेत् ।

एवं कृते कियत्कालानन्तरं प्रगाढ़पाण्डित्यवन्तो विद्वांसः स्वस्वजीविका-
निर्वाहाय तत्तद्विभागेषु प्रवेशनाह्वा स्वल्पसंस्कृतविद्याशालिनश्चोत्पत्स्यन्ते ।
साम्प्रतमुपलभ्यमाना दोषाश्च निवत्स्यन्ते । इति दिक्

प्राच्यविद्यापरिषद्ः सभ्यानां शक्तिरीदृशी ।

जायतां सुरविद्या स्याद्यया सर्वातिशायिनी ॥

काशीस्थविरलाराजमहाविद्यालयाधिपः ।

इतीशं याचते नम्र उपाध्यायः सभापतिः ।



वर्तमानकाले संस्कृतभाषायाः शिक्षापद्धतिः

कविशिरोमणिभट्टश्रीमथुरानाथशास्त्री, जयपुरम्

भगवद्भावभूयिष्ठा भूरिभाष्यविभासिता ।

आजद्विभवभोगाढ्या भारते भातु भारती ॥ १ ॥

सभाजनीयाः सभापतिमहाभागाः ! माननीया महद्वर्गाः ! पूजनीयाः पण्डित-
पुङ्गवाश्च !!

सौर्यं संस्कृतशिक्षाविषयः संस्कृतविद्याया लीलाभूमौ वाराणस्यामस्यां
विचार्यत इति परमः प्रमोदविषयः । वाराणसी हि न केवलं संस्कृतविद्याया एव
केन्द्रम्, अपि तु मालवीयमहोदयानां महोद्यमसाक्षिणा हिन्दूविश्वविद्यालयेन साम-
यिकविज्ञानस्यापि संप्राप्तिभूमिः सेयं संजातास्ति । यथा हि मम 'घनाक्षरी' पद्यम्—

प्रारब्धो विकासः प्राच्यविद्यारुचेः प्राचीमुखे

साचीकृतामेतां तमोलहरां निरीक्षध्वम्

प्रोल्लसन्ति सर्वजगज्जीवनाय चास्मिन्कला

विमलाममुष्य विभां परितः परीक्षध्वम् ।

प्रारब्धा सुधौघपोरलैषा विबुधानां मुखे

संमुखे महोत्सवं सुमनसामुदीक्षध्वम्

भारतीयसारस्वतसिन्धूत्थितं मञ्जुमिष-

* मिन्दूपमं हिन्दूविश्वविद्यालयमीक्षध्वम् ॥

वर्तमानां संस्कृतशिक्षापद्धतिं ये किल मर्मदृशा समालोचितवन्तस्तेषां
कथनमस्ति यत्सेयं शिक्षाप्रणाली वर्तमानकाले लोकानामुपयोगादत्यन्तं दूरत-
रास्ति । शिक्षा हि मानवस्याऽस्य हृदयं परिष्कृत्य लोकव्यवहारोपयोगिनीं
परलोकसाधिकां च शक्तिं तस्मिन्संपादयतीति सर्वसंमतः सिद्धान्तः । वर्तमान-
काले परीक्षाक्रमनिबद्धा सेयं संस्कृतशिक्षाप्रणाली निजस्योद्देश्यपुर्वीं कियत्सफला
भवतीति सांप्रतं विचारणीयं स्यात् ।

लोकालये निवसतोऽस्य मनुष्यस्य लोकव्यवहारनिर्वाहो यद्यप्यावश्यक
एव किन्तु भारतवर्षस्यास्य चरमं प्रतिष्ठास्थानमस्ति आध्यात्मिकं तत्त्वम् ।
भौतिकविज्ञानमये नानाविधैराविष्कारैश्चरमामुन्नतिमधिरुद्धे चास्मिन् युगे भारत-
वर्षस्य यत्किञ्चिद् गौरवमस्ति तत्किलाऽस्माकं महर्षीणां दिव्यं ज्ञानमादायैव ।
राजभाषाधिगमेन नवीनेस्मिन् भौतिकविज्ञाने भारतीयाः कामं कियतीमप्युन्नतिं
संपादयेयुः किन्तु पाश्चात्यदेशानां समक्षे न तेषामग्रगामित्वं संभवति । स्पर्द्धापरि-
धावनस्य ('रेस') दोर्घतमेऽस्मिन् क्षेत्रे पाश्चात्यदेशा नितान्तमग्रगामिनः
संवृत्ताः । न तैः साकं भारतवर्षस्य स्पर्द्धाक्रमः संभवति । भौतिकविज्ञानगर्वितानां
पाश्चात्यानां संमुखे यदि भारतवर्षस्य मस्तकमुन्नतमस्ति, तर्ह्यार्षं विज्ञानमवल-

* इन्दुसदृशो विश्वविद्यालयः, अतएव—इन्दुपत्रे रुचिः कान्तिः, पक्षान्तरे अभिरुचिः एवं
कलाः, षोडशभागाः, चतुःषष्टिकलाश्च । विबुधा देवाः पण्डिताश्च, एवं सुमनसो देवाः सुधियश्च ।

मस्यैव । अस्माकं प्रतिष्ठासीद् दर्शनग्रन्थैः । ये वैदेशिका विद्वांसोऽस्माकं दर्शन-
ग्रन्थानां यत्किञ्चन तत्त्वमधिजग्मुस्ते उन्मुक्तहृदयेन प्रशंसन्ति यत्—‘यस्मिन्देशे
उपनिषत्सदृशानि ग्रन्थरत्नानि प्रसूयन्ते, अवश्यं स देशो ज्ञानज्योतिषामाकरभूतः’ ।

दर्शनग्रन्थेषु योग्यतां संपादयितुम्, भाषाया उपर्यधिकारमधिगन्तुं च
प्रथमतो व्याकरणस्य न्यायस्य चाध्ययनं प्रचलितं प्राचीनकालात् । ‘मुखं व्याकरणं
स्मृतम्’ इति हि महिमा हिमालयपर्यन्तं विश्रुतः । अत एव हि संस्कृतशिक्षा-
शरीरे मेरुदण्डभूतस्यास्यैव शास्त्रस्य पाठ्यक्रममालोचयन्तु दृष्टान्तरूपेण
तत्रभवन्तः ।

‘प्रथमा’परीक्षां प्रवेशिकां प्राज्ञपरीक्षां चोत्तीर्य यदा ह्यस्मिन् शास्त्रे
प्रविशति तदा मध्यमामारभ्य आचार्यपरीक्षापर्यन्तम्—कौमुदी—मनोरमा—शब्दरत्न-
परिभाषेन्दुशेखर—शब्देन्दुशेखर—वैयाकरणभूषण—मञ्जूषा—शब्दकौस्तुभ—महाभाष्य-
वाक्यपदीयान्ता ग्रन्थाः अध्येतव्या भवन्ति । सूक्ष्मदृशा साम्प्रतमेषां विषयविचारः
क्रियताम्—व्याकरणसूत्रकारस्तत्रभवान्पाणिनिरतेषां सर्वेषां मूलम् । श्रीमान्पाणि-
निर्वैदिकलौकिकशब्दानां साधुत्वमनुशशस—इमे शब्दाः साधवः, अत एव
भाषायां व्यवहर्तव्याः, एतद्विपरीतस्तु त्याज्याः ।

एतस्मिन्विषये लब्धा सफलता श्रीमता पाणिनिना । गीर्वाणभाषायां
बहुभिर्विद्वद्भिर्व्याकरणानि निर्मितान्यासन्, किन्तु पाणिनेर्व्याकरणमेव बहु-
समतिनियमेन लेभे प्राधान्यम् । कौमुदीमारभ्य भाष्यपर्यन्तेषु सर्वेष्वपि
व्याकरणपाठ्यग्रन्थेषु—‘पाणिनेर्यत्सूत्रं तस्यैकैकं पदं सार्थकम्, न किञ्चिद् व्यर्थम् ।
नच सूत्रगतपदसंनिवशः कथमप्यन्यथा कर्तुं शक्यः’ । एतावन्तं पाणिनेग्रन्थसम-
र्थनरूपमर्थमादाय युक्तिप्रयुक्तिभिः ‘वादयुगस्य’ तादृशी सृष्टिजाता या हि
संस्कृतपाण्डितसमाजं सती योषादिव नाद्यापि परिहराति । न चास्याः प्रतीकारः
कर्तुं शक्यते । वर्तमाने परीक्षाक्रमे सर्वेष्वेव शास्त्रेषु ये ग्रन्था अस्माभिरध्ययन्ते
ते हि प्रायः शास्त्रार्थयुगे निर्मिताः । तेषु शब्दप्रवणतैव आमूलचूर्डं विलोक्यते ।
एकैकं वाक्यम्, पदम्, पदैकदेशम्, किं बहुना एकैकां मात्रामादायापि कतिपय-
पत्रव्यापकः शास्त्रार्था ग्रन्थेष्वेव प्रचलाति । आश्चर्यम्, अर्द्धमात्रालाघवेनापि वयं
पुत्रौत्सवं मन्यामहे, परम् इतः सर्वमप्यायुः केवलं शब्दाडम्बरगैवास्माकं व्यत्येति,
इत्यस्योपरि नास्माकं दृष्टः ।

ग्रन्थस्य तत्त्वबोधाय किल टीका निर्मायन्ते स्म । ‘टीकते सह गच्छन्ति’
इति टीका, इति व्युत्पत्त्या ग्रन्थस्य प्रत्येकाक्षरस्वारस्यबोधाय महद् गौरवं
टीकायाः । किन्तु शास्त्रार्थयुगे यादृशोका निर्मायन्त तासां सृष्टिः खण्डन-मण्ड-
नार्थमेवाऽभूत् । मूलकारो यद्विक्त-नीचैष्टीकायां तद्विपरीतमेवावलोक्यते ।
‘ग्रन्थाक्षरणां किं तात्पर्यम्’ इति मनसि संदोदये साति टीका साहाय्यमारच-
यति, किन्तु व्याकरणादिग्रन्थानां यादृशोकाः शास्त्रार्थयुगे निर्मितास्तासु खण्डन-
मण्डनान्येव बहुशः समुपादीयन्ते स्म । युगेस्मिन्प्रत्यक्ष परोक्ष्यताम्—शास्त्रार्थ-

प्रचुराः सिद्धान्तकौमुद्या न काश्चिद्दीकास्तत्त्वजिज्ञासूनामुपकुर्वते । ग्रन्थयोजन-
तत्परा बालमनोरमैव सर्वत्र सर्वदेशेषु च व्याप्ता ।

एकमात्रस्य व्याकरणशास्त्रस्य दृष्टान्तमादाय एकदेशीयशास्त्रशिक्षायास्त-
दिदं फलं निदर्शितम् । किन्तु वर्तमानकाले 'परीक्षा' प्रकारस्य तथा सृष्टिर्जातास्ति
येन वास्तविकपाण्डित्यं संशयापन्नमेव समभवत् । 'भारतवर्षे शिक्षायाः क्षेत्रं
पुरा एतावद्विस्तृतं नासीदिति' नवीनालोचका वदन्ति, किन्तु एतेन सहैतदप्य-
वश्यमासीद् यत्सा पुरातनी शिक्षा सेवावृत्त्यर्थं द्वारं द्वारमाहिरुडमाना घोरतर-
मपमानमपि कदाचिदेवासहिष्ट । प्राक्तनशिक्षायाः कृते यद्यपि भूयान्
समयोऽपेक्षितोऽभूत्, कष्टान्यप्यनेकानि सोढव्यान्यभूवन् परं सा शिक्षा स्थायि-
प्रभावा बहुमूल्या चासीत् । एषु दिनेषु कालेजस्था विद्यार्थिनो हसन्तः क्रीडन्तश्च
स्वल्प एव वयसि आचार्याः, एम.ए.पदकाङ्क्षिताश्च भवन्ति । किन्तु पूर्वमाचार्यता-
संपत्त्यर्थं भूयसः समयस्य अनल्पस्य चानुभवस्यावश्यकताऽभवत् । एतदर्थं ते
गुरुकुले तीर्त्वा तपस्याम्, कठिनां च गुरुश्रृङ्गामकुर्वन् । गुरुकुले तदेतत्केश-
सहनं नासीत्काचिन्निन्दनीया वार्ता, प्रत्युताऽस्मिन् भूयानभिमानो महद् गौरवं
चागण्यत । अनर्घराघवस्य कर्ता मुरारिकविर्गर्वादाह—'गुरुकुलक्लिष्टो मुरारिः
कविः' ।

किन्तु समयस्य परिवृत्त्या गुरुणां गृहात्, आश्रमेभ्यश्च शिक्षा निर्वासिता
ऽभवत् । वर्तमानेन प्रवाहेण तेषां स्थाने 'स्कूलानां कालेजानां' च सृष्टिरक्रियत ।
तेषु प्रतिवर्षं सहस्रसहस्रसंख्यासु शिक्षिताः समवेता अभवन् एतावद्विस्तृतायाः
संख्यायाः पूर्ववत्परीक्षणं नासीत्सहजं कार्यम् । अत एव कालेजपदवाच्येभ्यः
शिक्षितानां परीक्षणाय नानाविधपरीक्षाणां सृष्टिरभवत् । परीक्षायुगस्यारम्भे
परीक्षानियमानां नासीज्जटिलता । किन्तु पाठ्यग्रन्थेष्ववश्यं कठिन्तासीत् । किन्तु
शनैः शनैः परीक्षाधिकारिणः पाठ्यग्रन्थेष्वपि सारवत्यं कृतवन्तः । ततः परीक्षा-
समयस्य मध्ययुगे सोयं संक्षेपः प्राचलद् यत् परीक्षार्थिनः परीक्षानियतानेव
ग्रन्थान् यथावदभ्यास्यन्, परीक्षातो बाह्यभूतान् स्वस्वशास्त्रीयान् ग्रन्थांस्तु
जीविकाद्युपाजनकार्येषु संसक्ततथा नाधिगन्तुमशक्नुवन् ।

इतोऽग्रे सोयं प्रकारः प्रारब्धो यत्परीक्षानियतेष्वपि मुख्यमुख्या अंशा एव
सपरिश्रमं परीक्षार्थिभिरधीयन्ते स्म, न किल ते संपूर्णां ग्रन्थाः । वर्तमानसमये तु
संक्षेपस्यापि पराकाष्ठा परिकल्पिता लोकैः । यानि स्थलानि परीक्षकाः पृच्छन्ति,
अथवा अतीतेषु वर्षेषु यानि प्रश्नपत्राण्यागतानि तद्गतानेव विषयान् बहवः
परीक्षार्थिनोऽभ्यस्यन्ति । सप्रति हि प्रायः सर्वासामेव परीक्षाणां गतवार्षिकीणां
प्रश्नपत्राणि मुद्रितान्युपलभ्यन्ते । द्रव्यलाभलोभेन तदुत्तराण्यपि संप्राप्तं पण्डित-
महामर्गेर्मुद्रितानि ।

परीक्षाप्रणाल्या नाहमन्धविरोधी । अहमप्येतस्मिन्नेव परीक्षायुगे शिक्षि-
तगोष्ठ्यभ्यन्तर्गणनीयोऽस्मि संवृत्तः । समयेस्मिन् परीक्षाप्रकारं विना एतावत्सं-
ख्याकानां लोकानां शिक्षासमीक्षणस्य न कथंचित्संभव इत्यहं जानामि । किन्तु

वर्तमानेषु कतिपयवर्षेषु परोक्षार्थिभिर्जनैः परीक्षाप्रकारस्य योयं दुरुपयोग
आरब्धस्तस्याहं विरोधी ।

अस्तु एकदेशीयशास्त्रक्रमः परीक्षाप्रणालीयं चेत्युभयोः संदर्शे पतितायाः
संस्कृतशिक्षायाः सांप्रतं स्वरूपमेव विपर्यस्तम् । न केवलं संस्कृतशिक्षाक्षेत्रे
एव अपि तु राजभाषादिशिक्षास्वपि शिक्षायां वास्तवं फलं नाधिगच्छन्ति ।
अस्ति ममैकं 'घनाक्षरी' पद्यं * 'साहित्यवैभवे'—

‘चित्तपरिष्कारे या हि शिक्षा भूरिदक्षाऽभवद्
चित्तपुरस्कारेणैव साऽद्य सुपटीयसी
पूर्वपुरुषाणां पुरापद्धतिः प्रकृष्टाऽभव—
न्नव्यपुरुषाणामद्य सरणिर्गरीयसी ।
मञ्जुनाथ जानीयाम दूरदूरदेशकथां
‘को घर्मोऽथ, के वयम्’ कथेयं तु दवीयसी
वर्तमानकाले बत शिक्षावधूभालेऽलेखि
कालेजेन चारुचित्रमालेयं महीयसी ॥

कीदृशः पाठ्यक्रमः साम्प्रतं योग्यः, एतद्विषये विस्तरः ‘संस्कृतरत्नाकरस्य’
‘शिक्षाङ्के’ द्रष्टव्यः । किन्त्वेवंविधेषु महासंमेलनेषु समवेताः शिक्षाकर्णधारा
अमी संस्कृतभाषायाः पाठ्यप्रणालीं व्यवहारोपयोगिनीमपि कर्तुं प्रभवेयुरिति
हृदये विश्वस्य, विश्वस्य कर्तारं तथाऽनुग्रहीतुं प्रार्थये इति शुभम् ।

* एतन्नामकं नवीनरचनानिबद्धं पुस्तकम् एतन्निबन्धलेखकस्य नाम्ना ‘नागरपादा,
जयपुर’ इति स्थानात्प्राप्यम् ।

ॐ श्रीशः शरणम् ॐ

अखिलभारतीयसंस्कृतपण्डितपरिषदः स्थायिसंघटनम् तद्द्वाराः मुखपत्रसंचालनं च

निबन्धकः—गलगली रामाचार्यः मधुरवाणीसहसंपादकः बेलगांव (कर्णाटक)

संस्कृतभाषाया महत्त्वमलौकिकता च ॥

वसुन्धरावलयेऽस्मिन् सर्वाभ्यो भाषाभ्यः संस्कृतभाषैव बहुप्राचीन-
कालतः प्रवृत्तेति जानीयुरेव अक्षरमुखाः । सेयमेव भाषा भरतखण्डे
प्रचलन्तीनामार्यभाषाणां जननी द्राविडभाषाणां पोषणीति च प्रमाणप्रमितोऽयं
विषयः । संस्कृतभाषेयं न केवलं पौर्वात्यभाषाणां जन्मदायिनी, अपि तु
आङ्गलादिपाश्चात्यगिरामपि मातृस्थानीयेति पाश्चात्यपुरातत्त्वविदो मन्यन्ते ।
संस्कृतभाषोपनिबद्धान् वेदोपनिषदादीन् अपौरुषेयतया सप्रमाणं साधयन्तो
दर्शनकारा अस्या भाषाया अनादिकालीनतामाकलयन्ति । दशसहस्र-
वत्सरेभ्यः प्रागपि वेदानामस्तित्वमभ्युपगच्छन्तः पौर्वात्य-पाश्चात्यसंशोधका अपि
इदमेव मतं द्रढयन्ति । अनेन ज्ञायते प्रथमा मानवसृष्टिः संस्कृतभाषासहकृतैवेति ।
जगदीशेन प्रथमतया सृष्टस्य मानुषशिशोः मुग्धाव्यक्तभाषा संस्कृतमप्येव
आसीदिति वचनं नातिशयोक्तिसीमानं स्पृशति । मानवजातेः प्रागेव समुत्पादिता
देवजातिरपि अनयैव भाषया व्यवहारञ्जिति गीर्वाणवाणीति नाम्नैव स्फुटीभवति ।
सृष्टिकर्तारं केचन मन्यन्तां वा न वा, परं स्वजातेः प्रथमभाषेति सर्वैः सादरं
सामिमानं च कृतज्ञतया सम्माननीया पालनीया पोषणीया चेयम् । पुरातनापीयं
भाषा अद्यापि नवयुवतीव सर्वांगपरिपुष्टा मनोहरतराकारा दिव्यभावा समु-
ज्ज्वलगुणा सकलव्यवहारदक्षा च विद्योतते । प्राकृतभाषाजननीयमात्मनो
प्राकृततां व्यनक्ति सम्यगेव । वेदोपनिषदादिषु गूढातीन्द्रियविषयान् उदात्त-
प्रगल्भान् विचारान् सुविशदं प्रतिपादयन्तीयं संस्कृतभाषा नूनमात्मनो-
ऽलौकिकतामन्यादृशं महिमानं चाविर्भावयति ।

संस्कृतभाषा नाम विविधज्ञानभाण्डागारमेव । तस्याम् अध्यात्मविद्यामा-
रभ्य कुट्टिनीकुटिलतन्त्रपर्यन्तं सर्वेऽपि सुसूक्ष्मा विषयाः साङ्गोपाङ्गं विशदतया
समुपवर्णिता उपलभ्यन्ते । प्रामुख्येन अध्यात्मविद्या, साहित्यकला, संगीतविज्ञा-
नम्, आयुर्वेदः, धनुर्वेदः, शिल्पकला, स्थापत्यविद्या, रसायनविद्या, ज्योतिर्वि-
ज्ञानम्, अर्थशास्त्रम्, कामशास्त्रम्, द्यूतादिविनोदविज्ञानं, नीतिशास्त्रं, भाषाशास्त्रं,
रत्नपरीक्षणदिकला, धातुलोहसंशोधनशास्त्रं, भूगर्भशास्त्रं, गणितशास्त्रं,
भूमितिशास्त्रं, अश्वगजादिलक्षणशास्त्रं, युद्धशास्त्रं, चित्रकला, यन्त्र-तन्त्रकला
चेत्येवमादयोऽपरिमिता विषयाः प्रौढतया विवेचिता विस्मापयन्त्याधुनिकानपि
विदुषः सर्वतोमुखत्वमहिम्ना ।

प्राचीनपण्डितानामलौकिकी संस्कृतभाषासेवा ।

तदस्याः संस्कृतभाषायाः सर्वात्मना समुन्नतिशिखरप्रतिष्ठापनश्रेयः,
रक्षण-पोषण-संवर्धनसुकृतं च सर्वथा प्राचीनपण्डितमहाभागानेव संश्लिष्यति ।

मुद्रणयुगात्प्राक्चिरकालं संस्कृतभाषां पठन-पाठनपरिपाट्या वैभवशिखरमुपनीय तद्द्वारा अत्युच्चतमा सर्वमानवजातेरादर्शप्राया विमला भारतीयसंस्कृति-स्तैरेव पर्यपाल्यत महानुभावैः विश्वहितैकदृष्टिभिः निष्कामवृत्तिभिः । येषां निवासगृहं वने जीर्णकुटीरम्, अशनं कन्दमूलफलानि, वसनानि चीवराणि, वृत्तिरयाचिता, स्वभावः शिशोरिव निष्कपटः सरलश्च, विषयभोगपराङ्मुखी चेतःप्रवृत्तिः, उच्चा विचारसरणिः, शुद्धाऽऽचारपद्धतिः, अनरुन्तुदा मधुरा वाग्धोरणी, निरुपमा निस्पृहता, अखण्डा ज्ञानलालसा, परिवारः विनीताः सहस्राधिकाः विद्यार्थिनः, सहकारतरुमूलमेव महाविद्यालयः, तेषां संस्कृतपण्डितानां महानुभावता कियती वा वर्णनीया ? तदेतदुपलक्ष्यैव भवभूतिना—

प्रियप्राया वृत्तिर्विनयमधुरो वाचि नियमः

प्रकृत्या कल्याणी मतिरनवगीतः परिचयः ।

पुरो वा पश्चाद्वा तदिदमविपर्यासितरसं

विशुद्धं साधूनामनुषधि रहस्यं विजयते ॥”

इति साधूक्तम् ।

ग्राचीनकाले पण्डितानां परिस्थितिः ॥

पुरा निष्कामतया पवित्रकर्तव्यतया ज्ञानप्रसारैकमयजीवितानां तेनैव जन्मसाफल्यं मन्यमानानां विदुषां पोषणभारं समवहन् सार्वभौमः, माण्डलिका राजानः, श्रीलाश्च । सर्वसद्व्यवसायविरोधिन्या उदरचिन्ताया विमोचिता मनीषिणो नैकेषु गहनेषु शास्त्रेषु प्रौढग्रन्थान् प्रणेतुं प्राभवन् । प्रावाहयंश्च लोकेऽविच्छिन्नं ज्ञानप्रवाहम् । विक्रमादित्यकालस्तु पण्डितमार्तण्डमण्डलस्य समूर्जितो मध्याह्नः, कविसुधाकराणां राकारजनी । तस्मिन्नेव काले तस्य संसदि व्यराजन् कालिदासादिनवरत्नानि । अधुनेव ज्ञानप्रसारसाधनविरहकालेऽपि पण्डितानां संस्कृतभाषासेवा असामान्यां महतीमावेदयति ।

आङ्ग्लसाम्राज्यात्पूर्वकाले पण्डितानां स्थितिः ॥

तदा न केवलं हिन्दुभूपालैरेव पण्डिताः सममान्यन्त, अपि तु परधर्मी-यैरपि महम्मदीयैः । तेषां सभामलमकुर्वन् संस्कृतसूरयः सादरं सत्कृता वर्चस्व-शालिनः । अत्र श्रीमान् पण्डितराजजगन्नाथकविरेव निदर्शनम् । तस्य “अस्फविलासकाव्यम्”, “दिल्लीवल्लभपाणिपल्लवतले नीतं नवीनं वयः”, “दिल्ली-श्वरो वा जगदीश्वरो वा मनोरथान् पूरयितुं समर्थः” इत्यादि वचनानि नैकशः सन्ति प्रमाणानि । महाराष्ट्रसाम्राज्ये विशेषतः श्रीपेशवेप्रभूणां शासनसमये संस्कृतविदुषामग्रस्थानमासीत् । विजयनगरसाम्राज्येऽपि संस्कृतपण्डितानां प्रभुत्वमासीत् । तदा प्रायो न्यायाधीशस्थानानि संस्कृतपण्डितैरेवालङ्कृतानि । प्रतिवत्सरं महोत्सवावसरे सादरमामन्त्र्य सभायां सममान्यन्त संस्कृतविद्या-पारंगताः । एवमार्यावर्तेऽपि सर्वैरपि हिन्दुक्षितिपालैरत्याद्रियन्त मुनिभिर्गुणलु-

वैः । एवं राजाश्रयपोषिताः मनीषिणः प्रतिग्राममार्यसंस्कृतिं तदुद्बोधकसं-
स्कृतज्ञानं च प्रासारयन् सर्वत्र । मण्डलाधीश्वराः ग्रामाधिपतयो धनिकाश्च
संस्कृतप्रेम्णा पाण्डित्यमेषां समुद्भूतजयन् विपुलधनवितरणेन । एवमाङ्गलप्रभु-
त्वतः पूर्वं राजाश्रयाद् धनिकलोकावलम्बनात् सामान्यजनगौरवाच्च संस्कृत-
पण्डितानां परिस्थितिश्चिन्ताविधुरा नितान्तमादरणीया चासीत् ।

आङ्गलसाम्राज्ये अधुना पण्डितानां स्थितिः ।

पूर्वतना समूर्जिता पण्डितस्थितिः आङ्गलसाम्राज्यप्रस्थापनात्प्रारभ्य
विदेशीय-विधर्मीय-राजमण्डलानुकूल्यवैकल्याद्वा कालमहिम्ना वा पाश्चात्य-
शिक्षणप्रभावाद्वा माण्डलीकमहीभृतामौदासिन्याद्वा धनिकजनानामनादराद्
विदेशविद्याविमुग्धसुशिक्षितसमाजस्य समुपेक्षणाच्च क्रमेण परिहीयमाना सांप्रतं
नितान्तमवनतेश्चरमां सीमां स्पृशतीव ! तेन संस्कृतभाषाया भारतीयसंस्कृतेश्च
विलोपप्रसंगः समासन्नप्राय इव संदृश्यते । आङ्गलसाम्राज्यप्रारम्भे राजकीया-
धिकारिणः संस्थानाधिपतयश्च कंचन कालं प्रावर्तयन् संस्कृतविद्यापरंपराम् ।
तन्निदर्शनं तु महाराष्ट्रे पेशवेप्रभुत्वेऽस्तंगते प्राचीनज्ञानरक्षणार्थं प्रथमं पुण्यपुरे
प्रास्थाप्यत संस्कृतमहाविद्यालयः । पेशवेप्रभुभिः प्रतिवत्सरं विद्वत्संभावनार्थं
देयद्रव्येण संस्कृतप्रसारायैव महाविद्यालयः प्रचाल्यत इति प्रथममाश्वासयन्
जनतां राजकीयाधिकारिणः । परमचिरादेव संस्कृतं संस्कृतपण्डितांश्च अग्रस्थाना-
त्प्रत्याव्य विद्वत्संभावनानिवृत्तेन प्रचालितः स विद्यालयः पाश्चात्योच्चशिक्षणसंस्था-
त्मना पर्यण्सीद् “डेक्कन कालेज” इति नामान्तरमनुप्राप्तः । संस्कृतपण्डितैः प्राप्यं
प्राचीनदक्षिणारूपं धनं संस्कृतेतरविषये पदवीधरेभ्यः समर्पितम् । संस्कृतप्रधान-
स्थानमाङ्गलभाषया अत्मसात्कृतम् । तदिदं दक्षिणाद्रव्यमिदानीमाङ्गलविद्यालय-
छात्राणां शिष्यवृत्तये ‘दक्षिणा फेलोशिप’ नाम्ना प्रथितम् । एवमन्यैश्च कारणैः
सम्प्रति पण्डितवर्गस्य संस्कृतभाषायाश्च महती विपत्तिः समुपस्थिता ।

पण्डितानां सांप्रतिकी साम्प्रतिकी स्थितिः ॥

राज-प्रजाश्रयवैकल्येन पण्डितवर्गोऽयं सांप्रतिकस्थित्या शोचनीयां दशा-
मनुभवति । न्यायाधिकरणे धार्मिकशासननिर्णयाधिकारस्थानं, विद्यालये
महाविद्यालये च संस्कृताध्यापकपदं च लुप्तमेव संस्कृतपण्डितानाम् । अन्येभ्यो
दत्तमेतत्पदम् । विशेषतो मुम्बाप्रान्तविभागे उच्चविद्यासंस्थासु संस्कृतविदुषां
पदानि अवसादितानि । अत्र विश्वविद्यालयसंस्थायां इतरप्रान्तेष्विव नास्ति
संस्कृतविद्यापरीक्षा, समुत्तीर्णेभ्यः पदवीदानं च । एवमवस्थायां कुतो विद्या-
लयस्य महाविद्यालयस्य प्रत्याशा ? मद्रप्रान्ते वङ्गदेशे युक्तप्रान्ते च विद्यालय-
पीठेषु पण्डितानां नातिशोचनीया न वाऽप्यभिनन्दनीया स्थितिर्विद्यते । एवं च
सर्वत्र पण्डितानां जीवनसाधनानि नोपलभ्यन्ते ।

संस्कृतपण्डितसंघटनाया आवश्यकता ॥

संस्कृतवाग्देवताया विहारभवनायमाने भारतेऽस्मिन् सांप्रतं संस्कृतभारत्यां प्रायः
सर्वत्र महानक्षम्यज्ञानादरो दिने दिने वर्धमानदशमापत्स्यमानो दरीदृश्यते ।

कचन विद्वेषविषवायुरपि वहति परितः । तेनाऽस्य भारतदेशस्य भाविनीमनर्थ-
परंपरामुदीक्ष्य कम्पते हृदयं विषादभरभुग्नं भारतहितैषिणाम् । यस्मिन् भारते
प्रतिभाप्रभाभासुरा विश्वविस्मयावहा दर्शनकृतः, दिगन्तविश्रान्तयशसः कवि-
प्रवरा व्यराजनः, यस्मिंश्च अ.बालमास्थविरं सर्वे जना ललनाश्च संस्कृतगिरा
व्यवहरन्ति स्म, तस्मिन्नेव देशे बहुसंख्यया संस्कृतगन्धविधुरान् संस्कृते समुदा-
सीनान्, कांश्चन विद्वेषिणश्च विलोक्य कस्य वा सचेतसो मनो न दूयेत ? एवमेव
समुदासभावे अनादरे च क्रमेणोपचीयमाने विद्वैषणैक्यमापन्ने संस्कृतसरस्वती
नामशेषतामुपेयादिति शङ्कते चेत्तः । संस्कृतगिरश्चास्तित्वाभावकल्पनाऽपि
रोमाञ्चमुत्पादयति भयेन । संस्कृतं नाम भारतीयानां जीवनसर्वस्वम्, नवचैतन्या-
वहं संजीवनौषधम्, अमरतापादकममृतम्, त्रिकालदर्शकममलं दर्पणम्,
स्फूर्तिशरीरप्रसवणम्, निश्चयसनिदानम्, सुख-शान्तिसागरः, पितृपैतामहप्राप्त-
श्चालयो महीयान् निधिनिक्षेपः, ज्ञान-विज्ञानकासारः, सकलेष्टार्थप्रदः कल्पतरुः,
तापत्रयतिमिरभास्करः, कविचकोरसुधाकरः धर्मदेवताया आधारस्तम्भः
सर्वादृतसर्वोच्चसंस्कृतिलताया उपपन्नतरुः, ज्ञानपिपासूनां गङ्गाप्रवाहः, सर्ववि-
द्यानां महीयानाकरः, भिन्नभिन्नभाषासंकुलिते भारते सर्वैरवगम्यमानवैज्ञानिक-
शब्दनिर्माणे शक्तिसंपन्नम्, आध्यात्मविद्याप्रसवभूमिश्च । विविधसुखभोगसमुद्देशु
विपुलैश्वर्यसंपन्नेष्वपि परराष्ट्रेषु यस्य महिम्ना सहस्रमुखगीयमानं दुर्गतमपि
भरतखण्डमिदम् गौरवास्पदं पदमध्यास्ते; तस्य संस्कृतस्य सर्वात्मना हासे
क्रमेण विलोपे च भरतवर्षोऽयं प्राणकलाविकल एव जायेत । अतो भारतहितै-
कदृष्टिभिः महाशयैः सर्वतः प्रथमं संस्कृतभाषासमुदयकर्मणि, यावद् भारतं न
विनश्येद्, यावच्च संस्कृतविद्या अङ्गुलिपरिगणनीयेषु विद्वत्सु कथंचिदपि प्राणा-
नवलम्बेत तावदेव बद्धपरिकरैः भाव्यम् । अन्यथा स्मृतिशेषतामुपगतायां
गैर्वाण्यां कृतो महीयानपि प्रयत्नो विनिर्गते सलिले सेतुबन्धनमिव, निर्यातेषु
प्राणेषु शरीरे रसायनप्रयोग इव वैफल्यमापद्येत । तदिदानीं सत्वरमेव प्रवर्त्यतां
दक्षैर्महाभागैः ।

तदस्मिन् महति श्रेयस्करे कर्मणि के वा प्रवर्तन्तामित्येको जटिलः प्रश्नः
परिस्फुरति पुरतः । लोके महत्तमं कार्यं राजाश्रयाद् भूयसां लोकानामवलम्बनात्
श्रीमता साहाय्याद्, विदुषां प्रयत्नाच्च सिद्धिपथमुपयाति । तत्र सार्वभौमस्तु
राजा विदेशीयः । ततः संस्कृतभाषाया अभ्युदयापेक्षा अपेक्षितुरेव मुग्धतां
प्रकटयति । माण्डलिकास्तु भूपाला भारतीया अपि स्वपूर्वजपरपोषित-परि-
वर्द्धितसुरसरस्वतीमहिमानभिज्ञानाद्वा विविधव्यापारनिमग्नतया वा मही-
यस्यास्मिन् कर्मणि न मनोयोगं ददते अनावश्यकेषु कार्येषु विपुलं धनराशिं
विकिरतोपि । महैश्वर्यसंपन्नास्तु भाग्यशालिनो वदान्या अपि मनसाऽपि
नाकलयन्ति विषयमेनम् । सामान्यजनानां तु स्वोदरचिन्ताक्रान्ततया एतादृश-
विषयविचारायापि नावकाशः । विद्वत्सु, पाश्चात्यविद्याविभूषिताः केचन
अनादरभाजः, अपरे उदासीना, अन्ये विरोधनश्च । वैदेशिकविद्यागन्धविधुराः

संस्कृतविद्यैकपारंगतास्तु मनीषिणः स्वभावाद्वा जनानां दृष्टिकोणपरिवर्तनाद्वा, सर्वैरपेक्षिता लक्ष्मीकृपाकटाक्षस्य अविषयीभूता जनसंपर्कभीता अध्यापन-मननैकमग्ना बह्व्यापारानभिज्ञा महान्दोलनसाध्यं भूरिप्रयत्नगम्यं महत्तममिदं कार्यं कर्तुं न समुत्सहन्ते, नापि क्षमन्ते । एवं च सर्वेषां भारतीयानां परिस्थित्यां संस्कृतभाषोन्नतेराशया अपि कावकाशः ? । तथापि कचिदस्ति आशाङ्कुरस्यावसरः । ये पाश्चात्यविद्यानिष्णाताः संस्कृतप्रणयिनो भारतहितैषिणः कर्तृत्वशक्त्या प्रथितयशसो राजमान्याः प्रजाविश्वासभाजश्च विरला एव सन्ति महात्मानो भारते पण्डितमदनमोहनमालवीय-राधाकृष्णनृसिंहश्चस्तथा उच्चाधिकारपदाधिरूढा विद्याविभागाधिकारिणो, विधिमण्डलसदस्या, न्यायाधीशा, व्यवहार-राजोविनः (वकील) देशभूषणपत्रिकासंपादकाश्च ते यदि अनथाया मुमुर्षु-शय्यामधिष्ठितायाः सुरभारत्याः समुद्गारे अव्याहतं महान्तं प्रयत्नं विदधोरन्, तर्ह्येव संस्कृतसमुत्कर्षस्य पण्डितानां गौरवस्य उपजीवनस्य च प्रत्याशा । अन्यथा न कथंचनात वाढमाचक्ष्महे । अस्याः परिषदो दर्शनेन तादृशा महानु-भावा भारतीयानां सुदैवेन कर्मण्यस्मिन् प्रवृत्ता इति विज्ञाय अचिरादेव सुरांगरः समुन्नतिप्रत्याशया प्रमोदते नश्चेतः । ईदृशैश्च महाभागैः संस्कृतपाण्डितानां साहाय्येन कृतः प्रयत्नो महदान्दोलनं च अल्पीयस्येव समये महतीमेव फलसंपत्तिमवाप्नुयादिति द्रढीयान्नः प्रत्ययः । संस्कृतपाण्डिता अपि आत्मनः सद्ग-मौदासीन्यं दृढमेकान्तप्रियतां निरुत्साहतां च दूरीकृत्य अहमहमिकया संघशः पुरस्सृत्य तदस्मिन् पवित्रतमे सर्वेषां क्षेमावहे विशेषतः आत्मन एकयोगक्षेमावहे कर्मणि स्वयं स्फूर्त्या प्रवर्तन् । एवं च संस्कृतसमुद्गारे उभयपाण्डितानामेक-मतीनां सम्मेलनमावश्यकम् । नेदं कार्यं संस्कृतपाण्डितान्वहाय लोकादरभाजनै-रपि पाश्चात्यविद्याविशारदैः निर्वाहुं शक्यते । नापि लोकेऽविज्ञातप्रभावैः केवलं संस्कृतपाण्डितैरपि फलेग्राहत्वमापद्यते । अतः उभयावधविद्वद्भिर्मिलित्वैव कार्यकरणे सत्वरमेव सिद्धिपथमुपेयात् । राष्ट्रीयसमेव हिन्दूसमेव अखिलभार-तीयसंस्कृतप्रणयिनां संस्कृतपरिषद्नाम्नी समग्रभारतव्यापिनी संस्था स्थापनीया । केवलं संस्कृतपाण्डितपरिषदः स्थापनेन स्थायिसमितेर्निर्माणेन च नाधिकं कार्यं संपत्स्यत इति प्रामाणिकोऽमनुभवसिद्धोऽभिप्रायः । एवमभिप्राये केचन संस्कृत-सुरयो विमनयेरन् । परं किं करणीयम् ? वस्तुस्थित्यपलापे अवश्यवक्तव्यानुक्तौ च संस्कृतस्यैव महती हानिः स्यादित्यगत्या साप्रांतकी परिस्थितिः स्पष्टमावे-दनीया कार्यसिद्धयैकदृष्ट्या । कायासद्धये अवश्यकगुणाश्च लोकाप्रयत्नं, राजकी-यमण्डले वर्चस्वं, संस्थानाधिपेषु गौरवास्पदता, श्रालवश्यात्वं, कष्टसाहण्यत्वं, सततकार्यप्रवणता चेत्येवमादयो विपुलतया । इह लौकिककार्यकर्तृषु दृश्यन्ते । परं तेषु दोषो यदोदृशगुणविरहः संस्कृतपाण्डितानां परमार्थविचारैकानरतानाम् । एवं च संस्कृतसमुन्नतिकोऽङ्गीक्षणम् अखिलभारतीयानां लौकिक-पाण्डितानां काञ्चन महती संस्था आवश्यकी स्थापनीया प्रचालनीया च । तस्याश्च कार्यकारी स्थायिसमितिर्रूपेका संघटनीया । तत्र प्रत्येकप्रान्तस्य साम्येन प्रातिनिध्यं स्यात् ।

तस्या उद्देशाश्च (१) संस्कृतभाषायाः प्रसारः, (२) प्राचीनसंस्कृतिसंरक्षणम्, (३) संस्कृतपण्डितानां सांपत्तिकस्थितिसुधारणा, (४) संस्कृतभाषायाः पण्डितानां च राजकीयमण्डले लोके विद्यापीठेषु समुचितगौरवास्पदस्थिति-संपादनम्, (५) स्वतन्त्रतया संस्कृतविद्यापीठस्थापनम्, (६) संस्कृतविद्या-न्तर्गतगूढतत्त्वसंशोधनम्, (७) संस्कृतपण्डितेषु समुचितं यावदावश्यकमर्वा-चीनज्ञानसंवर्द्धनम्, (८) प्रचलितदेशभाषासु संस्कृतभाषायाः सामरस्यापादनं च ।

संस्कृतपरिषदः अधिवेशनं प्रत्यब्दं भारते भिन्न-भिन्नप्रान्ते प्रवर्तनीयम् । तस्याः स्थायिसमित्या यावदेकवत्सरं सर्वैः संस्कृतप्रणयिभिः निर्वर्तनीया कार्यकलापप्रणाली निर्धारणीया । अस्याः सभायाः संघटना राष्ट्रीयसभाया इव देशभाषासाहित्यपरिषद् इव वा विधेया । सदस्यताधनेनैकरूप्येण भाव्यम् । अस्याः सभायाः कार्यविशेषस्तु सामान्य-जनेष्वपि हिन्दूधर्मप्रसारणम् ।

अस्याः सभाया उद्देशप्रसारार्थं प्रतिप्रान्तं देशभाषया मासपत्रमेकं संचालनीयम् । येन सामान्यजनेषु संस्कृते आदरः पण्डितेषु सगौरवसद्दानुभूति-र्जायेत । तथा समग्रे भारते एका, शक्यं चेत्प्रतिप्रान्तमेकैका साप्ताहिकी संस्कृत-पत्रिका, बृहदाकारा विविधविषयभासुरा सर्वाङ्गसुन्दरा मासपत्रिकाऽपि संचालनीया । येन लोके संस्कृतमहत्त्वं ज्ञायेत, संस्कृतवाचनाभिरुचिश्च वर्धेत ।

संस्कृतपरिषदः स्थापने, तदङ्गतया, अस्थापने च स्वतन्त्रतया संस्कृत-पण्डितपरिषदः स्थापनं स्थायिसमितेश्च संघटनमत्यावश्यकम् । संस्कृतपरिषदु-द्देशा एवास्या उद्देशाः । तथा अन्येऽपि उपयुक्ता उद्देशाः स्युः । यत्र पण्डितानां सुखदुःखविचारः स्वधर्माविरोधेन अर्वाचीनज्ञानायत्तीकरणम् संस्कृतविद्यानां प्रसरणोपायचिन्तनमित्येवमादिकं कार्यं स्यात् । मिथः सौहार्दं जायेत । सोत्साहं कार्यप्रवणता भूयात् ।

एवं निर्दिष्टकार्यकरणेन अचिरादेव संस्कृतं पुनरुन्नतिपथमीयात्, संस्कृत-पण्डितानां च सर्वात्मना श्रेयः स्यादिति बाह्यं विश्वसिमः । तदेतत्कार्यं सफलं भूयादिति भगवन्तं विश्वेश्वरं सभक्त्युन्मेषं संप्रार्थयाम इति शम् ॥

धर्मादरप्रस्थापनमार्गः ।

(ले०—तर्कसाङ्ख्यतीर्थ, धर्मपारीख, पं० रघुनाथशास्त्री कोकजे, पो० लोणावला, जि० पुणे)

योऽसावनादरो दरीदृश्यते हिन्दुसमाजे स्वधर्मविषये, तस्य निदानं प्रथमतः करणीयम् । न खलु प्रशस्तेऽनादरः प्रवर्तते । प्रशस्तं सुखदं वा विषयं न कोपि परिवर्जयति । अपि तु सर्वः कान्तमात्मीयं पश्यतीति न्यायात्तमेव प्रापयितुं यतते । धर्मे यः खल्वनादरस्तत्र तस्य प्रशस्तत्वाज्ञानमेव प्रथमं कारणम् । इदानीं तना ये हिन्दुसमाजे धर्मनियमा धर्माचारा वा दृश्यन्ते ते केवलं गतानुगतिकत्वेनैव सेव्यमाना न चिकित्सकमतीनां सहृदयानां संतोषाय भवन्तीति धर्मधुरीणैः पर्यालोचनीयम् । तथा पर्यालोच्यमाने तु 'हा ! हतो धर्मः, जितमधर्मेण' इत्यादिकोलाहलेन केवलेन कथमपि न भविष्यति धर्मोन्नतिरिति सुधीभिरवगन्तव्यम् । धर्मोन्नत्यै धर्मादरप्रस्थापनाय वा तादृशमेव विवेचनमावश्यकं येन धर्मनियमानां धर्माचाराणां च प्राशस्त्यं बुद्धिचारुढं भविष्यति ।

प्राचीनग्रन्थानां विवेचनसरणिः

धर्मशास्त्रे खलु ग्रन्थदारिद्र्यं नास्ति । शतशः सहस्रशो वा ग्रन्था उपलभ्यन्ते धर्मशास्त्रे । तथापि ते श्रद्धालुमेवोपकुर्वन्ति । न खलु ते चिकित्सकमतीनां परितोषायालं भवन्ति । यस्मात्तेषु केवलं विधिनिषेधानामेव वर्णनं दरीदृश्यते । तत्र कारणं तु प्रायशो न केनापि प्रतिपाद्यते । स्वरसतः खलु ये न ग्रन्थप्रामाण्यबद्धादरास्ते न भवन्ति समाहितमनसः केवलं विधिनिषेधश्रवणमात्रेण । एवं च विधिनिषेधबीजभूता तत्त्वसरणिर्यावन्न प्रदर्श्यते तावन्नैव धर्मादरः प्रस्थापयितुं शक्यते ।

वैदिकी सरणिः

वेदेषु हि सरणिरियमेवाङ्गीकृतासीदिति वक्तुं शक्यते । न केवलं विधिवाक्यानि वेदैः प्रतिपाद्यन्ते किन्त्वर्थवादसहितानीत्यस्येदमेव कारणम् । ते चार्थवादा विध्युक्तकर्मप्राशस्त्यं प्रतिपादयन्ति । ततश्च विध्युक्तकर्मप्राशस्त्यं विज्ञायते । वेदे तावत्

“सुप्रीणितिश्चिकितुषो न शासु ।” ऋ. १. ७१. १ ।

“प्र नु वोचं चिकितुषे जनाय ।” ऋ. ८. ११. १५ ।

“यद्ध किं च विचिकित्सति श्रेयसि हैव ध्रियते ।” शतपथ २. २. ४ ।

“यदेव किंचानूचानोभ्यूहति आर्षमेव तद्भवति ।”

इत्यादि वचनजातेषु चिकित्साया माहात्म्यं कण्ठरवेण प्रतिपाद्यते । भगवद्गीतास्वपि—

“मोहादारभ्यते कर्म यत्तत्तामसमुच्यते ।

मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः ॥”

इत्यादिवचनज्ञातेनायमेवार्थः प्रतिपादितः । वेदेष्वनन्तरग्रन्थेषु च योऽयं दृश्यते चिकित्सासमादरः स इदानीन्तनेषु धर्मग्रन्थेषु न दृश्यते । अत एव न ते ग्रन्था न वा तत्प्रतिपाद्या धर्माः समाद्रियन्ते हिन्दुभिराधुनिकशिक्षानिपुणैः ।

प्रवृत्तिशास्त्राद्वान्तः

न केवलं वेदपर्यालोचनेन किंतु प्रवृत्तिशास्त्रपर्यालोचनेनाप्येतदेव सिद्धयति । इष्टसाधनताज्ञानं हि प्रवर्तकमिति दार्शनिकानां राद्वान्तः । इष्टं च मुख्यतः सुखं, * दुःखनाशः, परंपरया तत्साधनान्यपीति न विपश्चिदपश्चिमानां तिरोहितम् । धर्मस्य यदि प्रवर्तकत्वमपेक्षितं तदा तस्य सुखसाधनत्वप्रदर्शनमत्यावश्यकम् । 'बुद्धिपूर्वकारिणो हि पुरुषा यावत् प्रशस्तौयमिति नावबुध्यन्ते तावन्न प्रवर्तन्ते' इति वदता कुमारिलेनाप्ययमेवार्थोऽङ्गीकृतः । तदेवं धर्मस्य सुखसाधनत्वज्ञानं विना धर्मे प्रवृत्तिरशक्येति धर्मप्रवृत्त्यर्थमपि सुखसाधनत्वप्रतिपादकधर्मग्रन्थावश्यकता सिद्धयत्येव ।

आक्षेपविशेषः

अत्रापरे प्रत्यवतिष्ठन्ते—“देहिकं सुखं यदि धर्मफलं स्यात्तदा पुरुषबुद्धयो चिकित्सापुरःसरं तत्प्रतिपादनं सुशकं भवेत् । तदेव तु न संभवति । धर्मस्यादृष्टफलकत्वात् । अदृष्टं च फलं देहपातादनन्तरं स्वर्गादावुपलभ्यमानं कथं पुरुषबुद्ध्या विविच्येत ? तस्माच्चिकित्सापूर्वकं धर्मविवेचनमशक्यमेव । अङ्गीकृतोऽयमेवार्थः सर्वथा 'बोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः' इति वदता जैमिनिना पूर्वमीमांसायाम् । शङ्कराचार्यैरपि 'शब्दैकसमधिगम्यस्त्वयमर्थो धर्मवत्' इति वदद्भिरिदमेवोद्धृतम् ।” इति । सोयमाक्षेपः प्रथमतः परिहर्तव्यः । आक्षेपकारत्वेते धर्मस्य चिकित्सायाश्च भिन्नौ पन्थानौ मन्यन्ते । सोऽयं तेषां ग्रहः साधुरसाधुर्वेति प्रथमतः परोक्षणीयम् । तदर्थं कीदृशं धर्मफलं तच्च पुरुषमतिग्राह्यं न वेति प्रथमतो विचारणीयम् ।

धर्मफलविचारः

श्रुतिस्मृतिपुराणेषु हि बहुशो धर्मलक्षणानि समुपलभ्यन्ते । तेषां पर्यालोचने तु धर्मफलमैहिकं पुरुषबुद्धिग्राह्यं चेत्येव सिद्धयति । तथा हि

“धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा ।” नारायणोप० ।

“धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।

धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम् ॥” मनु० ६.६२ ।

“यः स्यात्प्रभवसंयुक्तः स धर्म इति निश्चयः ।

धर्मादर्थः प्रभवति धर्मात्प्रभवते सुखम् ॥ रामा.३.६.३० ।

“धर्मादर्थश्च कामश्च ।” म.भा.शान्ति.१०६ ।

“लोकयात्रार्थमेवेह धर्मस्य नियमः कृतः ।” म.भा.शान्ति.२८६ ।

इत्यादौ धर्मस्यैहिकी समाजव्यवस्थितिस्तदुपयोगिनो गुणा वा धर्मलक्षणत्वेनोक्ताः । वात्स्यायनेन तु न्यायभाष्ये (४.१.६२)

* “यदा वै सुखं लभतेऽथ करोति, नासुखं लब्ध्वा करोति, सुखमेव लब्ध्वा करोति ।
छान्दोग्य ७-२२-१ ।

‘लोकव्यवहारव्यवस्थापनं धर्मशास्त्रस्य विषयः’

इति वदता तदेवाङ्गीकृतम् । दक्षेण तु

“सुखं वाञ्छन्ति सर्वे हि तच्च धर्मसमुद्भवम् ।

तस्माद्धर्मः सदा कार्यः सर्ववर्णैः प्रयत्नतः ॥ ३०२५”

इति वदता धर्मस्य स्पष्टमेवैहिकं फलमभ्युपगतमित्यत्र नास्ति विवादः । एवं च यदि धर्मस्यैहिकोत्कर्षस्तदुपयोगिनो वा गुणाः फलमिति सर्वसंमतं तदा कथं पुरुषबुद्धिर्विचिकित्सा वा धर्मनिर्णयासमर्थेति सुधीभिर्विभावनीयम् ।

जैमिनेरभिप्रायः

‘चोदनालक्षणोर्थो धर्म’ इति लक्ष्यता जैमिनिनापि लक्षणे अर्थपदस्य समावेशनात् अर्थानर्थकरत्वस्य च पुरुषबुद्ध्यवधारणीयत्वान्न तस्यापि धर्मे चिकित्साप्रवेशोऽसंमत इत्यवश्यमङ्गीकरणीयम् । वस्तुतः पूर्वमीमांसायां यागस्यैव प्रतिपादनात् तस्य च दृष्टफलप्रदर्शनं दुर्घटं मन्यमानेनैव जैमिनिना श्रौतधर्मस्यैव तथा लक्षणमङ्गीकृतं न पुनर्वर्णाश्रमाचारपरस्य स्मार्तस्येति न कापि हानिः । न चैवमङ्गीक्रियमाणे धर्मविशेषेऽदृष्टमितरत्र च कुत्रचिद्दृष्टमित्यर्धजरतीयन्यायापात इति वाच्यम् । न्यायमात्रस्याकिञ्चित्करत्वात् । अन्यथा सर्वैश्चुन्यायापातात् । न हि मध्यमं काण्डमिक्षुदण्डस्य चोष्यमिति मूलमपि तस्य चोष्यतामापद्यते । इदं च वस्तुगतिमनुरुध्य समाधानमुक्तम् । यज्ञकाण्डस्य यदि विशेषतः पर्यालोचनं क्रियते तदा तस्यापि दृष्टफलकत्वप्रदर्शनं नाशक्यं किन्तु विस्तारभयात् प्रकृते च स्मार्तधर्मस्यैव विचारणीयत्वान्न श्रौतधर्मनिरूपणमावश्यकं प्रतिभाति । किं च जैमिनेरभिप्रायः श्रुतिस्मृतिवत्सर्वथा प्रामाण्यं भजते इति नैवाङ्गीकरणीयम् । नागोजीभट्टादिभिर्माकण्डेयपुराणाद्युपन्यासपुरस्सरं तस्य विनिन्दितत्वात् । तथा हि लघुमञ्जूषायामेवं प्रतिपाद्यते—

‘किंच जैमिनेरेव सर्ववस्तुतत्त्वज्ञताभावो मार्कण्डेयपुराणादवगम्यते सुतरां तदीयानाम् ।

ईशसिद्धिमयाद्वेदशास्त्राप्रामाण्यमीयुषाम् ।

मानकृज्जैमिनिमुनिः केन मानेन सिद्ध्यति’ इति ।

यदपि च मीमांसादर्शनं समन्वयपद्धतेर्मीमांसापद्धतेर्वा पुरस्कारार्थमाद्रियत इति केषांचिन्मतं तदपि न सर्वसंमतम् । माधवाचार्यैरेव पराशरस्मृतिव्याख्यानप्रस्तावे तस्या निन्दितत्वात् । तथा हि

“स्मृत्यन्तरानुसारेण विषयस्य व्यवस्थितिः ।

कल्पनीयेति चेद् ब्रूहि सर्वज्ञं मन्यसे कथम् ॥

स्वेन दृष्टास्तु यावत्पस्तासामित्ययुक्तिमत् ।

कचित्कदाचिदन्यासां दर्शनादव्यवस्थितेः ॥

अत एव निबन्धेषु दृश्यते नैकवाक्यता ।

सर्वथापि त्वया प्रोक्तां निर्मूलां बुद्धिकल्पिताम् ।

कामाकामादिभेदेन नाङ्गीकुर्मो व्यवस्थितिम् ॥

स्मृतिव्याख्यातुभिः सर्वैर्वचनानां व्यवस्थितिम् ।

ब्रवाणैर्मन्दमतयो व्युत्पाद्यन्ते हि केवलम् ॥”

इत्यादिवचनजातेन माधवाचार्यैरपि मीमांसापद्धतिर्दत्ताञ्जलिः कृतेति सुधीभिर्निर्मत्सरैर्विभावनीयम् । युक्तं चैतत् ; धर्मनिर्णये मीमांसापद्धतिः प्राधान्यं भजते इति तु सर्वथा अन्याय्यमेव ।

“धर्मे प्रमीयमाणे तु वेदेन करणात्मना ।

इतिकर्तव्यताभागं मीमांसा पूरयिष्यति ॥”

इत्यादौ श्रौतक्रियासु इतिकर्तव्यताभागपूरणार्थमेव तस्या अङ्गीकरणीयत्वात् । स्मार्ते तु वर्णाश्रमधर्मे, तस्याः प्रामाण्याश्रयणं सर्वथा परंपराविरुद्धमेव । तदेवं मीमांसकैस्तदनुयायिभिर्वा समन्वयपद्धतिमालम्ब्य यद्धर्मे ग्रन्थप्रामाण्यमेव वरीवर्ति तत्र चिकित्सायाः पुरुषबुद्धेर्वा प्रवेशो नास्तीत्युद्धोष्यते तद्विचारितरमणीयमेव । विचारचातुरीचतुरैस्तु तदेतन्मोहजालं सुदूरमपास्योपरिष्ठात् प्रदर्शितं श्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासवचनजातमूरीकृत्य चिकित्साश्रयपूर्वकमेव धर्मनियमधर्माचारविवेचनं करणीयम् । तथा सति धर्माचाराणामैहिकोन्नत्या संबंधः सुस्पष्टो भविष्यति प्रवत्स्यन्ते च तादृशं फलं दृष्ट्वा धर्ममार्गे हिन्दवः ।

ऐहिकफलमाहात्म्यम्

सत्यपि धर्माचाराणामामुष्मिके फले तेषां दृष्टमेव फलं धर्मप्रवर्तनायालं भविष्यति । यस्माद्वर्तमाने हि फले पुरुषस्य दृढं प्रीतिबन्धो भवति । उक्तं च कुमारिलेन तन्त्रवार्तिके (१.२.३)

“सर्वलोकस्य भूतभविष्यदनादरेण वर्तमानोपकारानुरागात् न भूते भाविनि वा तादृशी प्रवृत्तिर्यादृशी वर्तमाने ।”

इत्यादि वचनजातेन । श्रुतावपि

“को हि तद्वेद यद्यमुष्मिन् लोकेऽस्ति वा न वा ।” तै.सं.७.२.२

इति परलोकास्तित्वविषयेऽनादरोऽत एव युज्यते । प्रत्युत तत्र तत्र लौकिकफलनिर्देशपुरस्सरमेव धर्माचारेषु प्रवर्तनं दृश्यते । तथा हि स्वाध्यायप्रशंसायां शतपथब्राह्मणे (११.८.७.६)

“प्रिये स्वाध्यायप्रवचने भवतः । युक्तमना भवत्यपराधीनः, अहरहरर्थान् साधयते, सुखं स्वपिति । परमचिकित्सक आत्मनो भवति । इन्द्रियसंयमश्चैकात्मता च प्रज्ञावृद्धिर्यशो लोकपतिः ।”

इत्यत्र दृष्टानामेव फलानां विवेचनं दृश्यते । नारायणोपनिषदि दानफलवर्णनेऽप्येवमेव दृष्टफलविवेचनं श्रूयते । वैदिके समये दृष्टफलानां विवेचनमासीदत एव तदा लोकानां धर्मे प्रवृत्तिरासीदिति किमु वर्णनीयम् ? इदानीन्तनास्तु निबन्धकाराः सर्वथा दृष्टार्थानपि धर्मनियमानदृष्टार्थत्वेन बलाद्वर्णयन्तो दृश्यन्ते । तदेतत्सर्वथा धर्मविद्यातायैव भवति ।

उन्नत्यर्थमभ्यासावश्यकता

सोऽयं विघातश्चेन्निवारणीयस्तदा दृष्टविधया धर्मशास्त्राभ्यासः प्रथमतः आवश्यकः । विद्यमानं सर्वमपि धर्मनिबन्धवाङ्मयमद्वासेनादृष्टार्थत्वमेव धर्मा-

चाराणां प्रतिपादयति । तथापि मूलस्मृतिसूत्रादिपर्यालोचने कृते कचिदर्थवाद-
समाश्रयेण क्वचित् कल्पनया फलसंदर्भनिर्धारणं कठिनमपि नाशक्यम् ।
चिकित्सकैः पण्डितैरास्थापूर्वकं समालोच्यमाने तथाविधं बुद्धिग्राह्यं धर्मविवेचनं
नाशक्यम् । अतः पण्डितैः धर्मोद्धाराय प्रथमतः एतादृशः प्रयत्नः समाश्रयणीयः ।

परिवर्तनावश्यकता

पण्डितैः सर्वथा स्थितस्य गतिश्चिन्तनीयेति न्यायेन पर्यालोचनं न कार्यम् ।
क्वचिद्धर्मस्यापि धर्मत्वेन प्रतिपादनात् । अधर्मस्य धर्मत्वं द्विधा संपद्यते ।
क्वचिन्मोहात् क्वचित्कालात्ययात् । प्रथमस्योदाहरणं नियोगः । स च वेनेन
मोहाद्धर्मत्वेनाङ्गीकृतः । अपरस्य तूदाहरणं यक्षीया पशुहिंसा । यदा खलु सर्वे-
प्यार्या मांसाहारपरा आसन् तदा 'यदन्नः पुरुषो भवति तदन्नास्तस्य देवताः'
इति न्यायेन यज्ञेपि पशुमांसोपयोगो धर्मपर एवासीत् । परन्तु यदा वयं शाका-
हारैकपरा मांसविमुखाश्च संपन्नास्तदापि केवलं परंपरामालम्ब्य यज्ञे पशुवधो
धर्मत्वं नाहति । विस्तरेण चैतत्प्रतिपादितं महर्षिभिरिन्द्रयागप्रसङ्गे । अनूदितं
च तद्व्याख्यानपुराणे । तत्र महर्षीणामुक्तिः

“न वः पशुवधस्त्विष्टस्तव यज्ञे सुरोत्तम ।

अधर्मो धर्मघाताय प्रारब्धः पशुभिस्त्वया ।

नायं धर्मो ह्यधर्मोऽयं न हिंसा धर्म उच्यते ॥” अ.८७

इत्येवं स्पष्टमेव दृश्यते । मनुयाज्ञवल्क्यादिभिर्द्वादशविधाः पुत्रा उक्ताः । परन्तु
कलियुगे औरसदत्तकयोरेव धर्म्यत्वमङ्गीकृतम् । अत्रापि परिवर्तनमेव स्वीकृतं
धर्मशास्त्रकारैः । एवं च धर्मनियमानां धर्माचाराणां च यथावत् परिशोधनं कृत्वा
कुत्रचित् परिवर्तनमप्यावश्यकम् । विशेषत इदानीन्तनानां जनानां जीवनकलह-
पीडितत्वं दुर्बलत्वं चावेक्ष्य कतिपयधर्मबन्धनशैथिल्यमाचाराणां विस्तृतानां
संक्षेपोप्यत्यावश्यकः ।

परिवर्तनसरणिः

अनन्यगतिकतया तु परिवर्तनमेतादृशं भवत्वेव । परन्तु तत्र शास्त्रीयमधि-
ष्ठानं न भवति । सुयोग्यं परिवर्तनं चेदावश्यकं तदर्थं समानविचारयुक्तानां
देशसमयसमाचारज्ञानां पूर्वाचार्यबद्धादराणां तदपरतन्त्रमतीनां च विदुषामेकत्र
परिषद्रूपेण वा मण्डलरूपेण वा विचारसंग्रहं आवश्यकः । विषये चास्मिन्
पण्डितप्रकाण्डा अपि रुढिपरतन्त्राः पाश्चात्यैकबद्धादरा वा भारतीयोज्ज्वलपरं-
पराभिमानविधुरा न सर्वथा कार्योपयोगिनो भविष्यन्ति । सांप्रतं त्वेतादृशा
विद्वांसोतीव दुर्लभाः । ये तु विरलतरा महाराष्ट्रवङ्गद्राविडगुर्जरयुक्तप्रान्तादिषु
वर्तन्ते तेषामेकत्र मेलनं न भवति । अत एव धर्मोद्धारेच्छनामप्येतेषां प्रत्यक्षतो
धर्मोद्धारायोपयोगो न भवति । यद्येतादृशानां विदुषां संघो भविष्यति तदा
सांप्रतिकानां जनानामतीव तदुपकाराय स्यात् । यदि समयज्ञाः पण्डिताः
समेत्य तेषां धर्ममार्गप्रदर्शनं कुर्मुस्तदातीव तेषामुपकारः स्यात् । यस्माद्गणा-

श्रमस्वराज्यसंघीयानां विदुषामपि समयज्ञताविधुराणां विफलं धर्मसंरक्षणक्रमं समवलोक्य बहूनां चेखिद्यते चेतः । वाञ्छन्ति च ते मार्गदर्शनं समयज्ञैः परंपराभिमानगम्भीरैः परिडतैः । युक्तं चैतत् । बौधायनेनापि (१.१)

“बहुद्वारस्य धर्मस्य सूक्ष्मा दुरनुगा गतिः ।

तस्मान्न वाच्यो ह्येकेन बहुज्ञेनापि संशये ॥”

इति वदता बहूनामेकत्रावस्थानमपेक्षितम् । कलिवर्ज्येण्यत एव

“एतानि लोकगुप्त्यर्थं कलेरादौ महात्मभिः ।

निर्वर्तितानि कर्माणि व्यवस्थापूर्वकं बुधैः ॥”

इति महात्मकृता व्यवस्था धर्मपरिवर्तननिर्णायकत्वेन स्वीकृता । परंपरामेता-
मनुसृत्य भारतीया यदि धर्मनिर्णयाय धर्मपरिवर्तनाय धर्माचारसंकोचाय
संमीलिताः स्युस्तदा वदश्येव धर्मोन्नतिर्भविष्यति । ग्रन्थवचनरूढिपरतन्त्राणां तु
विदुषां न तत्रोपयोग इति स्पष्टमेव । तत्त्वनिष्ठानां तु धर्मतत्त्वज्ञानां सामाजिक-
वैयक्तिकोत्कर्ष एव धर्मफलमित्यर्थेऽसंदिग्धानां चेदेकत्र मेलनं भविष्यति तदा
ध्रुवमेव धर्मोत्कर्षः स्यात् । तदर्थं प्रथमतो धर्मस्यैतादृशं बुद्धिग्राह्यं स्वरूपं
निर्णयपद्धतिश्चैतादृशी सविस्तरं यथा प्रकाशिता स्यादेतादृशी विस्तृतो ग्रन्थो-
पेक्षितः । तस्मिन् ग्रन्थे धर्मस्य यदि ऐहिकं फलमभ्यासपूर्वकं विविच्यते तदा
संमीलितानां सह विचारसौकर्याय तदावश्यकं भविष्यति । सहविचारपूर्वकं
प्रदर्शितो निर्णयश्चिकित्साशालिनामुपकाराय भविष्यति । ततश्च यद्यदाचरति
श्रेष्ठ इति न्यायेनेतरा अपि धर्ममार्गे बद्धादरा भवेयुः ।

कार्यारम्भः

एतादृशविचारपरैर्विद्वद्भिर्महाराष्ट्रदेशीयैर्धर्मनिर्णयमण्डलं स्थापयित्वा
तदाश्रयेण महाराष्ट्रदेशे धर्मप्रसारकार्यमापि प्रारम्भितं वर्तते । तैस्तु हिन्दुधर्मस्य
वास्तविकोज्ज्वलस्वरूपप्रकाशकाः केचन ग्रन्था महाराष्ट्रभाषायां प्रकाशिताः ।
किंच सांप्रतिकानां जनानां प्रतीक्षाचारादावशक्तिं पर्यालोच्य ‘समकोचयदाचारं
प्रायश्चित्तं व्रतानि चेति’ परंपरां ज्ञात्वा अतीव सुलभा उपनयन-विवाह-अन्त्येष्टि-
श्राद्ध-प्रयोगा अपि प्रवर्तिता वर्तन्ते । सांप्रतिकानामेक्यभावनामभिलक्ष्य प्रयोगा-
श्चैते सर्वे सकलहिन्दुसाधारणतया घोषिताः । धर्मनिर्णयमण्डलपुरस्कारेण वा ज्य-
सभापुरस्कारेण वा भवतु यद्याधुनिका हिन्दुधर्मपरिशोधनं स्वयं तादृशाचाराणां
समादरं कृत्वा तथैवैहिकोन्नतौ तेषामतिनिकटं संबन्धं प्रदर्श्य संशयस्तादृशा-
चारप्रचारं कुर्युस्तदैव हिन्दुधर्मस्यानुयायिनां प्रथमतो बुद्धिसमाधानं भवेदनन्तरं
च यद्यदाचरति श्रेष्ठ इति न्यायेन नवीकृताचारप्रवर्तनमपि भवेदेव । तथा
सत्यादरोपि धर्मे वृद्धिमेष्यत्यन्ते चोत्कर्षः । अतो विद्वद्भिः प्रथमतस्तादृशमेव
विवेचनं समादरणीयं येन श्रोतॄणां धर्मे विचिकित्सा समादरश्च वृद्धिमेष्यति ।
नामयः पन्था विद्यतेऽन्याय इति शम् ।

हिन्दुसमाजे प्रतिदिनं वर्धमानस्य धर्मानादरस्य निरासे कीदृशः प्रयासोऽपेक्ष्यते ।

श्री अनन्तनारायण शास्त्री, भाण्डारकर इन्स्टीट्यूट, पुण्यपत्तनम् ।

मानवं शास्त्रं धर्मधर्मवित्स्वरूपमभिधाय सनातनधर्मसंरक्षणे त्रैविद्य-
हेतुकादिबहुरूपसुधीसंवलितानि दशावरां त्र्यवरा।मेकवेदविद्विजभूषितां वा परिषदं
संपाद्य धर्मनिर्णयपरिवर्तनानि सुधीभिः कार्याणीत्याशेते । श्रुत्यादिमानगम्य-
धर्मरतास्तिकवरान्ब्राह्मणानन्तरा सदुपदिष्टा अपि सङ्गदोषदूषितान्ता यत्किमपि
लपन्तस्तात्कालिकमानससुखाभिसरताः स्वीकृतपरकीयवेषभाषाचारा अनुरुद्ध-
हौणपठनबोधाचारास्तद्विद्याभ्यासगृहीतापूर्ववासनाविस्मृतस्वजात्याचाराः सना-
तने पथि प्रवृत्तांश्च सद्धर्मास्तिरस्कृत्यापूर्वशिक्षणवशात्प्राच्यविद्याशोधने
प्रवृत्त्य वेदशास्त्राण्यमर्यादं नूतनेन पथा प्रवर्तयन्तो मनुमन्या धर्मनिर्णयपरिवर्त-
नादिषु सर्वथा न प्रभवेयुः ॥

अतस्तादृशाः पूर्वोक्ता ब्राह्मणाः प्रयत्यापि स्वतपोनियमविशेषैरुपदर्शित-
स्वमहिमवरा विमृष्टशिष्टाचारा अवधूतसद्धर्मा लोकक्षेमावहानवधश्रौतपद्या-
वदातद्दयःस्तादात्विकीस्तत्र तत्र परिषदः प्रकल्प्य तत्र निर्णीतधर्मांश्च ब्राह्मणमुखे-
नैव सर्वास्वाशसु यथास्व सद्धर्मान्सर्वे समाचरेयुस्तथा प्रयतेरन् ॥

ब्राह्मण्यसंरक्षणम् ।

ज्ञानसंध्यादिभिर्यजनयोजनादिषु बद्धादरा अवशीतशिष्टाचारधुरन्धराः
शमादिधना निरन्तरस्वाध्यायतत्परा ये त एव ब्राह्मणाः । अनेवंविधाश्च परकीय-
वासनाक्रान्ता आगमादिषु विश्वासरहिता भुक्त्या तृप्तिमिवादृष्टसद्यःफला
अश्रद्धया च धर्मास्तिरक्षन्तः स्वोत्कर्षावमशाच्छाठ्याद्वान्यसमक्षमेवोद्वह-
विविधहेत्वाभासा वर्णाश्रमान्न मानयन्ति । परं तु स्वाध्यायिनोऽपि स्वयमनर्थज्ञाः
सन्तः प्रतिग्रहैकरता दृश्यन्ते । शूद्रवत्परानपि सेवन्ते । कर्मणापि शूद्रकल्पा
भवन्ति । वर्णिनश्च नाधीयते । न शुश्रूषन्ते गुरुनभ्यस्यन्ति परं हौर्णां वाणीं
त्यजन्ति च शिक्षाम् । गृहिणोऽप्युल्लाङ्घितब्राह्मादिविवाहविधयः स्वैरिणो दृश्यन्ते ।
जितारिवर्गा विशिष्टा यतिनोऽपि प्रायः स्वोत्कर्षैकस्पृहाः स्वार्थं बुद्ध्या न्यायालय-
मुपधावन्ति । द्वैताद्वैतमतेषु स्वमतैकप्रतितिष्ठासवः परमतखण्डनेऽमर्यादं
प्रवर्तन्त इति दिक् ॥

नैतेषां ब्राह्मण्यं श्रुतिस्मृत्याद्यनुगृहीतमस्ति । प्राञ्चस्तु ब्राह्मणाः कपिलाग-
स्त्यभृगुवसिष्ठाद्याः ब्रह्मिष्ठाः सागरभस्मीकरणादिभिरद्भुतकर्मभिरर्चनीयतमा आ-
सेन् । धर्मशास्त्ररीत्या न्यायाधीशाः पुरा न ब्राह्मणविरोधे न्यायं निरणयन् । ब्राह्मण-
वधदण्डश्च नाभूत् । इत्याद्यस्ति बहु वेदनीयम् । अतो ब्राह्मण्यसंरक्षणेन सर्वथा
लोकक्षेमनिर्वाहो धर्मोपादरश्च नियतमुत्पद्यत इति सर्वैर्ब्राह्मण्यसंरक्षणे श्रद्धेयम् ।

परस्परसाहाय्यम् ।

एवं हि भागवतीच्छा यत्सर्वेऽपि प्राणिनो विविधधर्मा अपि स्वस्व-

धर्मानुष्ठानद्वारा परस्परं साह्येन सुखिनः स्युरिति । श्रुतिस्मृत्यादिषु सूक्ष्मार्थ-
दर्शिनो यथार्थधिया विवेकाधानेन, विगलितदुष्टभावेन ध्येयवस्तुमात्राभिमा-
नेन सत्कार्यप्रथनेन, स्वानुभवविदितोचितशास्त्रीयविषयाणां संवदनेन परोप-
कारायोपदेशवरैः, परोत्कर्षावहाः स्वपरेभ्यः क्षेमाधानेन च स्वधर्मानुपबृंहयेयुः ।
अस्मदाचार्यास्त्वालस्यस्वाभिमानवित्ताभावैरपि धर्मानादरो भवेदिति यथा लोक-
मर्यादं व्याचष्ट्युः । अतएव वित्तार्जनेनापि धर्मरक्षणं सुसंपादमिति नवीना
मन्यन्ते ॥

इह च भरतखण्डे तत्तन्मठाधीशाः सर्वजनसाधारण्येन धर्मानुपदिशन्तो
निराशा अपि सदाशाप्रपूरणनिरन्तरोत्सुकाः सार्वदिकतत्तद्विद्वज्जनतापेक्षित-
वित्ताद्युपकाराविष्कृतविततनिजौदार्याः श्रीभवानीजानिरिव शिष्यादिभिरुपदे-
शनैश्चिरं क्षेममावहन्तो निवृत्तैषणा अपि प्राप्तचतुरङ्गा राजन्या इव श्रीनिकेतना
विराजन्ते । एतेऽपि श्रीभगवत्पादा इव सततशिष्योपदिष्टश्रौतमार्गाः शाश्व-
तिकसुखहेतवोऽद्यापि प्रथेरेच्छेत्तर्हि वैदिको धर्मः प्रतिष्ठिततरो भवेदिति नि-
श्चिन्मः । मठसंपादितं च द्रव्यं शिष्यप्रशिष्यद्वारा वर्णाश्रमपरिपालनमन्तरेण न
स्वार्थे नापि न्यायालयस्थलार्थे चान्यत्रानुचिते पथ्युपयुज्जीरन् । एतदर्थं च
भगवान्भवानीजानिरपि सद्यमनुगृहीयादिति तमेव शरणीकुर्वाणाः प्रार्थयामहे ।
एवं च त्रिभिरप्येतैर्हनुभिरुदिते धर्मानादरे तन्निरासायास्माभिः परस्परसहायेन
धर्मैकपरायणैः स्वानूचानधर्मनिषेवणतत्परैश्च भाव्यम् । ईशानश्च 'न वित्ता-
जनेन स्वोदरपोषणं, किन्तु स्वधर्माजनेन सुखप्राप्तिरेवैष्टव्या' इत्याह । गीताचार्या
अपि 'स्वधर्मेण मामेवैष्यतीति' स्वधर्मानुष्ठानेन परमनिःश्रेयसमाविष्कुर्वते ।
तस्मात्परिषद्विधानब्राह्मण्यसंरक्षणपरस्परसहायरूपैरुपायैस्त्रिभिरपि धर्मानादरो
लोके निरसनीय इत्येकान्तेन वयमभिप्रेमः ।

* श्रीः *

हिन्दुसमाजे प्रतिदिनं वर्धमानस्य धर्मानादरस्य निरसनाय कीदृशः प्रयासोऽपेक्ष्यते ।

पं० सूर्यनारायणशर्माचार्यः भूतपूर्वसंस्कृतप्रधानमहाध्यापकः, जयपुर ।

यदास्माकमस्मिन् भारते गौराङ्गशासनं कृतपदमभवत् क्रमेण च सुस्थिरी-
भूतं तदा शासनाधिकारिभिः स्वसौकर्यायात्र स्वमातृभाषाया आङ्गल्याः पठन-
पाठने प्रारब्धे । तस्यां च भाषायां न केवलं भारतीयधर्मतत्त्वानां वर्णनं, विवेचनं,
प्रबोधनं, समर्थनं च नास्तीत्येव, किन्तु तेषां निस्सारताया, अनुपयुक्तताया,
असामयिकतायाः, कल्पनामात्रप्रसूतताया अन्धपरम्परारूपतायाश्चापि बहुत्र
संकेतमात्ररूपेण क्वचित् क्वचिच्च सुस्पष्टरूपेणापि प्रतिपादनं लभ्यते । तथा च
यावत्कालपर्यन्तं तस्या भाषाया प्रचारो न्यून आसीत् सहैव च गौणरूपेणापि
संस्कृतभाषाया अध्ययनमपि प्रवृत्तमासीत् तावत्तु संस्कृतभाषाया अध्ययनार्थं
नियतेषु ग्रन्थेषु तत्र तत्र धर्मगौरवस्य, सदाचारमहत्त्वस्य, नीतिगाम्भीर्यस्य,
शास्त्रसौष्ठवस्य च पठनावकाशस्य लभ्यमानत्वादध्येतॄणां बुद्धिधर्मे महत्त्वं
परिचिन्वती धर्मे विषये श्रद्धाधाना धर्मपथाद्विचलिता नाऽभूत् । न च
लोका धर्मानादरमकुर्वन् । परं यदा तु संस्कृताध्ययनं विज्ञानादिशिक्षाप्रचारस्य
बाहुल्येन प्रतिकूलप्रायमभूत्, तदा धर्मज्ञानमनाश्रितं सत् स्वयमेव हासोन्मुखम-
भूत् । किं च सुचिरादस्माकं देशे पुराणवाचनस्यापि देवालयदिषु प्रथा
प्रचलिताऽभूत् सापीदानां स्मृतिमात्रशेषतां प्राप्ता तथा च भागवतादिकश्रवणे-
नापि यावज्ज्ञानं लोकानामनायासेन जायमानमभूत् तावन्मात्रं स्यापि धर्मज्ञान-
साधनस्य विनष्टत्वात् कथङ्कारं लोकानां धर्मज्ञानं संभवेत्, कथं च तन्महत्त्व-
पूर्णरहस्यज्ञानाभावात् तस्मिन् धर्मे श्रद्धा संपद्येत, कथं च तस्याः स्थिरत्वं
जायेत । तथा च धर्मज्ञानविहीना नरा धर्मं केवलं क्रीडनकमिव मन्यमाना-
स्तस्योपहासमनादरं च कुर्वन्ति । न शास्त्रेषु विश्वसन्ति न धार्मिक-
विधिषु कर्तव्यताबुद्धिं धारयन्ति, न संस्कृताध्ययनं कर्तुं समीहन्ते, न पुराण-
महाभारतादिपठने प्रयतन्ते, न सदाचारं श्रेष्ठं मन्यन्ते, न च कुत्रापि तेषां
कुतर्कोपहता बुद्धिः स्थिरतां गच्छति ।

ते अधीयतां नाम विज्ञानादिकान् नवनवान् लौकिकोन्नतिसाधकान्
विषयान् परं तैरस्य देशस्य धर्मप्राणतामालोच्य, धर्मानुष्ठानस्य महत्त्वमवधार्य,
शास्त्रस्य गाम्भीर्यमैहिकमुष्मिकश्रेयःसाधनत्वं च विचार्य समस्तधार्मिक
ज्ञानसाधनमूलभूतायाः संस्कृतभाषाया अपि पठनार्थं स्वल्पसमयो देयः । यदि
तथा न संभवात् तर्हि संस्कृतज्ञसदाचारसंपन्नपण्डितानां सेवायां समुपस्थाप्य
तैः प्रतिपादितो धर्मविषयः श्रोतव्यो, मन्तव्यो, निदिध्यासितव्यश्च । तैरपि परिणत-
प्रवरैस्तत्र तत्र सभासु पदार्पणं कृत्वा याथार्थ्येन धर्मतत्त्वानां, धार्मिकैतिकर्त-

व्यानां, सदाचारशिक्षकपुराणादिकथानां च व्याख्या कर्तव्या, न केवलं स्वोपस्थापितप्रस्तावस्वीकृतिमात्रेण संतोष्यम् ।

तथा च धर्मानुष्ठानपरायणानां, सदाचारसंपन्नानां, स्वाध्यायशीलानां, व्याख्यानशैलीपरिचितानां विदुषां यथा देशे बाहुल्यं संपद्येत, यथा च ते धर्मप्रचाराय सोत्साहं प्रवर्तन्त तथा तेषां वृत्त्यादिसौकर्यं विधाय सुखजीवनाय प्रयत्नो विधेयः ।

प्रतिनगरं धर्मसभानां योजना कार्या, तासु च समये समये सुविज्ञान् परिणतान् आमन्त्र्य तद्द्वारा धर्मप्रचारः कर्तव्यः । कथाप्रवचनव्यवस्था विधेया । नवसंस्कृतग्रन्थनिर्मातॄणां प्रोत्साहनाय समुचितपुरस्कारादिव्यवस्थापनं विधेयम् ।

शिक्षणालयेषु धार्मिकशिक्षायाः कृतेऽपि समुचितः प्रबन्धो विधेयः । प्राचीनसंस्कृतसाहित्ये विद्यमानानामुपदेशपूर्णानां काव्येतिहासनाटकादीनां पठनपाठनादिव्यवस्था कर्तव्या ।

धार्मिकसंस्काराणां महत्त्वमवश्यकर्तव्यतां चानुबोध्य यथा तेषामनुष्ठाने लोकानां रुचिर्वर्धेत तथा तत्प्रतिपादकानां ग्रन्थानां व्याख्या कारयितव्या ।

येषु राज्येषु धर्मार्थं कृपक्षेत्रभूमिग्रामादीनामुत्सर्गः पुरातनै राजभिः कृतोऽस्ति तेषामधिकारिणो यथा विद्वांसो धर्मशीलाश्च भवेयुस्तथा तेषां शिक्षायाः प्रबन्धेऽवधानं देयम् । साम्प्रतिकनृपतयश्च यथा धर्मप्रचारार्थं द्रव्यविनियोगं कुर्युस्तथा ते प्रोत्साहनीयाः ।

इत्येवमादिषु उपायेष्वनुष्ठितेषु धर्मतत्त्वमहत्त्वज्ञानद्वारा धर्मानादरस्य हासो धर्मश्रद्धायाश्च वृद्धिः स्यात् । इतिशम् ।



* श्रीः *

‘हिन्दुसमाजे प्रतिदिनं वर्धमानस्य धर्मानादरस्य निरसनाय कीदृशः प्रयासोऽपेक्ष्यते ।

(लेखक—वद्रीनाथ शास्त्री, एम० ए०, जयपुर)

श्रीमन्तः सभापतिमहोदया विविधविद्यापारङ्गताः समुपस्थिता विद्वांसश्च ।

पुरा यत्र यत्रेतिहासपुराणादिषु श्रूयते तत्र सर्वत्र भारतवर्षीयाणां सकल-
जगदपेक्षया धार्मिकतरत्वं विशेषतश्च ब्राह्मणानामाचारशिक्षणेऽधिकार
उपलभ्यते । यथा—

‘एतद्देशप्रसूतस्य सकाशादग्रजन्मनः ।

स्वं स्वं चरित्रं शिक्षेरन् पृथिव्यां सर्वमानवाः ॥’

इदानीं तु तद्विपरीता दशा दृश्यते । अत्र भारतवर्षे प्रायः सर्वेषामपि
हिन्दुसमाजीयानां संस्कृतवाङ्मयाध्ययने पराङ्मुखानामितरभाषासु च
बाहुल्येन शिक्षितानां जन्मत आरभ्यैव विधिवदसंस्कृतानां निजधर्मं वस्तुतः
स्वरूपतश्चाजानतां पाश्चात्यसभ्यतामेवाद्विद्यमानानां प्रतिदिनं धर्मेऽनादर
उत्तरोत्तरं वर्धते । एतन्निरसनाय कीदृशः प्रयासोऽपेक्ष्यत इति जिज्ञासायां
निवेद्यन्ते मया यथामति केऽप्युपाया येषु यथावत्कृतेषु पुनरपि संभवति
कदाचिद् हिन्दुसमाजे धर्मादरः ।

१. आधुनिकपठनपाठनप्रणाल्यां धार्मिकशिक्षायाः संनिवेशोऽवश्यं विधेयः ।
सा च धार्मिकग्रन्थानामध्यापनेन व्याख्यानदिना कथावाचनादिना नित्य-
नैमित्तिककाम्यकर्मणामाचारप्रचारादिभिश्चाध्येतृणामन्येषां च जनानामा-
त्मनि धार्मिकश्रद्धोत्पादनेन भविष्यति ।

२. वैज्ञानिकेऽस्मिन् युगे हिन्दुजनतायाः श्रद्धा विश्वासश्चेतरधर्मावलम्बि-
विलासिनैः सह संसर्गाल्लुप्तप्रायौ संजातौ । सर्वेऽपि नास्तिकप्रायाः
प्रत्यक्षमेव प्रमाणं मन्यन्ते । न त्वनुमानादिकम् । अस्माकं सकलोऽपि धर्मः
पुस्तकेषु निबद्धः, शब्दमात्रप्रमाणैकगम्यः केवलमाप्तगुरुजनोपदेशादिना
ज्ञातुं शक्यते । ‘स्वर्गकामो यजेत’ ‘अहरहः संध्यामुपासीत’ ‘गुरुजन-
शुश्रूषा कार्या’ इत्यादिवाक्येषु श्रद्धाया अभावात् केचिज्जनाः पृच्छन्ति
स्वर्गस्य सत्त्वे किं मानमिति । नहि स्वर्गः प्रत्यक्षेण कस्यापि दृष्टिगोचरः ।
नहि स्वर्गसुखमनुभूय कोऽपि प्रतिनिवृत्त्य देशान्तरयात्रादिवद् वृत्तान्तं
वर्णितवान् । प्रायः शतेऽशीतिसंख्याका मनुष्या आत्मन्यश्रद्धाना गौरो-
ऽहं स्थूलोऽहमित्यादिप्रतीत्या देहमेवात्मानं मन्यमाना ब्रुवन्ति—

“न स्वर्गो नापवर्गो वा नैवात्मा पारलौकिकः ।” इति ।

अन्ये च कथयन्ति प्रत्यहं संध्योपासनेन किं भवति ॥

इतरे वदन्ति निखिलकार्येषु निर्विघ्नतासिद्ध्यर्थं प्रथमं गणेशोऽभ्यर्च्यते । तस्य चातिस्थूलकायस्याल्पप्राणो मूषिको वाहनमिति कथं संगच्छत इत्यादिनानाविधशङ्कानिरासार्थं युक्तिसंगतं वैज्ञानिकं समाधानमपेक्ष्यते धर्मे श्रद्धोत्पादनायास्मिन् युगे वैज्ञानिके ।

तस्मिन् समये गुरुभिरेतादृशैर्भाव्यं ये धार्मिकं विषयं वैज्ञानिकशैल्या शिष्यान् बोधयेयुः । स्वसंगेण च तेषां मनसि विश्वासमुत्पादयेयुः । येन तान् दृष्ट्वा शिष्याः प्रभाविताः स्युः । परंतु गुरव ईदृशा वर्तमानसमये-
ऽतीव विरलाः । यथोक्तम्—

‘परोपदेशे पाण्डित्यं सर्वेषां सुकरं नृणाम् ।

धर्मे स्वीयमनुष्ठानं कस्यचित्तु महात्मनः ॥’ इति

यदीदृशाः श्रुतिशास्त्रसंपन्ना विद्वांसः समुपलभ्येरंस्तर्हि कृतोपनयन-संस्कारा द्विजा हिन्दुविश्वविद्यालयादितुल्ये स्थाने तेषामध्यापकानां सविधेऽध्ययनार्थं प्रेषणीयाः । यत्र ते व्रतं पालयन्तो यावत्समावर्तनं विद्याभ्यासं कुर्युः निजं कर्तव्यं च निश्चिनुयुः । ततश्च कृतविवाहादि-संस्काराः स्वजीवनयात्रां निर्वहन्तो चतुरोऽपि पुरुषार्थान् साधयेयुः ।

उक्तं च—

आद्ये वयसि तत् कुर्याद् येन वृद्धः सुखं वसेत् ।

यावज्जीवेन तत् कुर्याद् येन प्रेत्य सुखं वसेत् ॥ इति

३. भारते वर्षे बहूनि मन्दिराणि वर्तन्ते तत्र सर्वत्र कथावाचनप्रबन्धो विधेयः । वाचकाश्च वीतरागद्वेषा धर्माचाररता अनुभविनो वृद्धाः स्युः ।

ये निज पुत्रपौत्रादीन् धार्मिकांश्चिकीर्षन्ति तैः स्वयं धर्मपरायणैर्भाव्यम्, ये जन्मतः प्रभृत्येव धार्मिकसंसर्गे निवसन्ति सदाचारं च विलोकयन्ति तेषामात्मनि तथैव संस्कार उत्पद्यते स च यावज्जीवं तिष्ठति न कदापि परिवर्तते । यथोक्तम् ।

‘यन्नवे भाजने लग्नः संस्कारो नान्यथा भवेत् ॥’ इति

४. उत्सवेषु मेलकेषु च यत्र जनाः सहस्रश एकत्रिता भवन्ति तत्र महत्तां मठाधीशानां विदुषां च रोचकव्याख्यानार्थं योजना कार्या । यदि तानि व्याख्यानानि न केवलं धर्मिष्ठान्येव किन्तु श्रोतॄणां रुचिकरण्यपि स्युस्तर्हि नरास्तत्रेतराणि दृश्यानि विहाय तत्रैव चित्तविनोदार्थं समागमिष्यन्ति । इतरथातु—

‘किं करिष्यन्ति वक्तारः श्रोता यत्र न विद्यते ।’

५. इत्युक्तिश्चरितार्था संपत्स्यते ॥ प्रचलितदेशभाषायामाङ्ग्लभाषायां च नूतनधार्मिकग्रन्थानां विज्ञान सरणिमनुसृत्य रचनाऽऽवश्यकी । यत्र धा-

मिककृत्यानां नित्यानां नैमित्तिकानां काम्यानां च कर्मणां लोपपत्तिं सुगमं संक्षिप्तं व्यवस्थितं वर्णनं भवेत् । येन प्राकृता अपि जना धर्मे श्रद्धालवो भवेयुः ।

आधुनिकनूतनाविष्कृतसिनेमाद्यभिनेयानां रेडियोद्वारा श्राव्याणां च धर्मोपदेशपूर्णानां नूतननाटकदृश्यश्रव्यकाव्यानां निर्माणार्थं यावच्छक्यं यतितव्यम् । एतेन साधारणहिन्दुजनसमुदायोऽपि चरित्रविधानकेभ्यो-
ऽश्लीलादिदोषदुष्टेभ्योऽभिनयेभ्यश्चित्तमाकृष्य भ्युदयकारकेषु धार्मिकेष्व-
भिनयेषु प्रेरयिष्यति । एवं च हिन्दुसमाजे प्रतिदिनं वर्धमानस्य धर्मानाद-
रस्य निरसनमेभिरन्यैश्चैतादृशैः प्रयासैर्भविष्यतीत्यलमतिपल्लवितेन ।



हिन्दी विभाग

मुगलकालीन कवि रामानन्द ।

(लेखक—पंडित कृष्णापति त्रिपाठी, एम० ए०, व्याकरणाचार्य, बनावस हिन्दू यूनिवर्सिटी)

हिन्दी साहित्य के कुछ इतिहास लेखकों ने काल-विभाजन तथा उनका नाम-करण करते हुये उत्तर-मध्य-काल को रीतिकाल का नाम दिया है। यह नाम कुछ विचित्र सा जान पड़ता है। क्योंकि विभक्त कालों के नाम उक्त कालकी मुख्य रचना-प्रवृत्ति के आधार पर रखे गए हैं। अतः 'रीतिकाल' का साधारण अर्थ रीतियों का काल ही होता है। पर इस सम्बन्ध में 'रीति' शब्द का जिस अर्थ में इन इतिहासज्ञों ने प्रयोग किया है, वह संस्कृत में प्रचलित पारिभाषिक शब्द से कुछ भिन्न सा है।

संस्कृत-साहित्य-शास्त्र में 'रीति' को काव्य में सर्वप्रधान स्थान देने वाले आचार्यों में 'काव्यालङ्कार सूत्र' के निर्माता, वामन का एक विशिष्ट स्थान है। वे ही रीति सम्प्रदाय के सर्वप्रमुख आचार्य तथा सर्वश्रेष्ठ संस्थापक माने जाते हैं। उन्होंने रीति का परिचय देते हुए कहा है—'विशिष्टा पदरचना रीतिः' अर्थात् विशेषता युक्त पदों की एक विशेष-प्रकार की योजना ही रीति है और यही रीति काव्य की आत्मा है। आगे चल कर वैदर्भी, गौड़ी और पाञ्चाली रीति के इन तीन भेदों का परिचय बताते हुए उन्होंने उनके आधार ओज प्रसाद आदि दस शब्दगुण और वेही दस अर्थगुण बताए हैं। इस भाँति हम देखते हैं कि रीतिवादियों के मत से काव्य में गुणों को सर्वप्रमुख स्थान दिया गया है तथा अलंकार केवल काव्य शोभा के वर्धक माने गए हैं।

पर हिन्दी में हम जिस काल को रीतिकाल नाम से समझते हैं उसके प्रवर्तकों में सर्व-प्रधान आचार्य केशव यद्यपि शब्द चमत्कारवादी ही थे, एवं स्वर्गीय पं० रामचन्द्र जी के शब्दों में संस्कृत-साहित्य शास्त्रके विकासक्रमकी उनके द्वारा उद्धरणी हो गई, अर्थात् ध्वनि, रस और भाव आदि-का आधार लेकर जिस सूक्ष्म और प्रौढ़ आलोचना की संस्कृत साहित्य शास्त्र संस्थापना हो चुकी थी, उसका उनके काव्यालोचन में विकास नहीं दिखाई पड़ता, तथापि रीतिकाल के आचार्य-कवि शब्दार्थ चमत्कारप्रिय एवं चित्रकाव्य के निर्माता होते हुए भी काव्य में ज्ञात अथवा अज्ञात रूप से रस की विशेषता मानते ही थे। अतएव उक्तकाल में सबसे अधिक रचना शृङ्गार-रस के आलम्बन नायक-नायिका भेद को लेकर हुई। इस काल में उनके नख-शिख का उद्दीपन विभाव का वर्णन भी प्रचुर मात्रा में हुआ। साथ ही ऋतु आदि का वर्णन भी रस-निष्पादक अथवा भावोद्दीपक रूप में ही हुआ। फल यह हुआ कि अलंकार-शास्त्र के ग्रंथों में जिस उत्साह और विस्तार के साथ शृङ्गार-रसका निरूपण हुआ तथा उनके उदाहरण रूप में कविताओं का निर्माण हुआ, उस मात्रा में

साहित्य-शास्त्र के अन्य अङ्गों की ओर, गुण, शब्द-शक्ति, ध्वनि आदि विवेचन की ओर इन आचार्यों का ध्यान कम रहा । हाँ, अलंकारों का विवेचन बड़े विस्तार से अवश्य हुआ । परिणाम यह हुआ कि इस काल वे कवि भी, जिन्होंने आचार्यत्व और कवित्व दोनों के प्रदर्शन का साहस न करके केवल अपने भावमय उद्गारों को कविता के रूप में ही प्रकट किया, उनकी रचना में भी रसके आलम्बनों का उद्दीपनों का, अनुभावों का तथा संचारीभावों का प्रदर्शन अधिक हुआ ।

इस सम्बन्ध में यहाँ अधिक विचार करना अप्रासंगिक होगा । अतः प्रस्तुत विषय आरम्भ करने के पूर्व इतना कह देना ही पर्याप्त है कि इस काल का नाम 'रीतिकाल' उतना अधिक उपयुक्त नहीं जान पड़ता जितना कि 'लक्ष्य-लक्षण-ग्रन्थ-रचना काल' । यहाँ काल-नामकरण के विषय में प्रसङ्गारम्भ के पूर्व कहने का प्रयोजन यह है कि आगे जिस कवि के विषय में चर्चा की जायगी, उनके सम्बन्ध में इस काल की प्रवृत्तियों का निर्देश भी स्थान-स्थान पर सम्भवतः करना पड़े ।

रीतिकाल के आचार्य और कवियों में अनेक ऐसे भी थे जो कि हिन्दी के ही नहीं संस्कृत के भी उत्कट विद्वान् और कवि थे । वस्तुतः उस समय तक हिन्दी और संस्कृत में वह भेद-भाव न था जो आज दिखाई पड़ता है । उस समय के विद्वान् अपनी सांस्कृतिक भाषा संस्कृत और लोकभाषा हिन्दी, दोनों का अध्ययन और दोनों में ग्रन्थ-निर्माण किया करते थे । आचार्य केशवदास भी स्वयं संस्कृतके एक बड़े विद्वान् पंडित थे । और प्रस्तुत निबन्ध के मुख्य पुरुष कवि रामानन्द भी उसी वर्गके एक विशिष्ट विद्वान् और कवि हैं ।

यद्यपि श्री रामानन्दजी की रचनाएँ अधिकतः संस्कृत में ही मिलती हैं तथापि हिन्दी में उनके कुछ कवित्त, कुछ पद एवं कतिपय दोहे मिले हैं जिनके आधार पर यह कहने में तनिक भी संकोच करने का स्थान नहीं है कि वे हिन्दी के भी एक अच्छे कवि थे ।

जीवन वृत्त ।

श्री रामानन्द के पूर्वज सरयूपार से विद्याध्ययन के लिये आकर संभवतः विक्रम की सोलहवीं शताब्दी के अन्त में अथवा सत्रहवीं शताब्दी के आरम्भ में काशी में ही बस गए । उसी वंश में पं० मधुकर त्रिपाठी थे जो प्रस्तुत रामानन्द के पिता थे । मधुकर त्रिपाठी के सम्बन्ध में विशेष कुछ तो नहीं पता चलता, पर पितृ-भक्त रामानन्द की रचनाओं में स्थान-स्थान पर उनके नाम के साथ-साथ सरयूपारीण पण्डितधुरीण आदि विशेषण देने से यह बात होता है कि वे भी अपने पुत्र रामानन्द की भाँति अपने समय, काशी की विद्वन्मण्डली में एक आदरणीय विद्वान् थे । और रामानन्द जी ने अपने नामों के साथ जो विशेषण दिए हैं उनसे तो यह पता चलता है कि वे अपने समय में विद्वन्मण्डली से सर्व पूज्य थे ।

उनके जन्मकाल के सम्बन्ध में अभी तक कुछ निश्चित रूप से ज्ञात नहीं हो सका है पर इतना अवश्य निश्चित है कि उनका जन्म विक्रम की सत्रहवीं शताब्दी के चतुर्थ चरण में हुआ रहा होगा । क्योंकि उन्होंने प्रायः अपने सभी ग्रन्थों में समय का निर्देश किया है और उनका सर्व प्राचीन उपलब्ध ग्रन्थ 'विराड् विवरणम्' जान पड़ता है । इस ग्रन्थ के अन्त में उक्त विद्वान् ने लिखा है—

“इति श्रीनित्यातिशयषडैश्वर्यसम्पन्नश्रीसाहविलदंश्चवालमुहम्मददारा-
शकोहसर्वप्राणिपुञ्जप्रकर्षोद्भूतसत्सन्तानांखण्डमण्डलधरणिधरनियुक्तश्रीरामा-
नन्दसूरिणा विरचितं विराड्विवरणं सम्पूर्णम् । संवत् १७१३ वैशाखे मासि
शुक्लपक्षत्रयोदश्यां शनौ । शुभम् ।”

उक्त उद्धरणों में दिए हुए समय के साथ कोई ऐतिहासिक व्यतिक्रम भी नहीं जान पड़ता । क्योंकि शाहजहाँ के पुत्रों में उत्तराधिकार का युद्ध सन् १६५७ अथवा संवत् १७१४ से प्रारम्भ होता है । अतः उसके पूर्वतक अर्थात् संवत् १७१३ तक जब कि उक्त ग्रन्थ समाप्त हुआ, दारा शिकोह ही मुगल साम्राज्यका संचालन कर रहा था ।

उनका दारा शिकोहके साथ सम्बन्ध

उक्त उद्धरण में एक बात और भी ध्यान देनेकी है । उसमें दाराशकोह... धरणिधर नियुक्त.....भी लिखा है, जो इस बातका सूचक है कि उपर्युक्त ग्रन्थ दाराशिकोहकी प्रेरणासे लिखा गया है । दाराशिकोह संस्कृतका प्रेमी और स्वयं भारतीय दर्शनका जिज्ञासु था, यह सभी ऐतिहासिक मानते हैं । पण्डितराज जगन्नाथ जैसे प्रकारण विद्वान् उसीके कारण शाहजहाँकी सभामें एक 'रत्न' थे ।

उक्त पं० रामानन्दजीकी वंशपरम्परामें यह किंवदन्ती प्रचलित है जब दाराशिकोह काशी आया था, उस समय वेदान्त शास्त्रका परिचय प्राप्त करनेके लिए उसने काशीके अनेक प्रमुख विद्वानोंको अपने यहाँ बुलाया था और उन्हींमें एक प्रमुख विद्वान्, काशीकी विद्वन्मण्डलीके अग्रपूज्य रामानन्द भी थे । उनसे मिलकर दारा बड़ा प्रसन्न और संतुष्ट हुआ । दाराकी इच्छासे उन्होंने साकार ईश्वरका वर्णन करते हुए 'विराड्विवरण'की रचना की । पर यह अब तक ज्ञात नहीं हो सका है कि उक्त ग्रन्थकी प्रतिलिपि, जिसकी मूल प्रति अबतक उनके वंशजोंके पास सुरक्षित है, दाराके यहाँ पहुँची या नहीं । दाराने भी उनकी विद्वत्तापर मुग्ध होकर उन्हें 'विधिविद्याचमत्कार-पारंगत'-की उपाधि से विभूषित किया, जो कि विशेषण रूपमें उनके स्तोत्रोंमें उनके नामके साथ मिलती है ।

दाराशिकोहके साथ उनका क्या सम्बन्ध था, यह ठीक-ठीक कहा नहीं जा सकता । चाहे वह सम्बन्ध गुरु-शिष्यका रहा हो अथवा किसी अन्य का

ही, पर उक्त उद्धरण और कुल किंवदन्तीकी सामञ्जस्य-स्थापनके आधारपर उसका रहना निश्चित हो है। इसके अतिरिक्त भी एक स्थानपर उन्होंने दारा शिकोहकी दुर्दशापर अत्यन्त खिन्न होकर कुछ संस्कृत पद्योंमें अपना उद्गार प्रकट किया है।

उन्होंने लिखा है—

नो सैन्यं चतुरङ्गमीश्वरकृपानाशे प्रभूतं धनं
नो वा पौरुषमात्मनो न च नृपान्मन्ये समर्थान्यतः ।
दाराशाहमहीपतिर्दशहयैर्वीरार्गलाग्रामतो,
यातस्तां मधुरां कथञ्चिदकरोद्विश्रान्तिमेकक्षणम् ॥
येनेयं धरणी समुद्रवलय प्रत्यर्थिभूपालया-
प्येकीकृत्य वशीकृता हि नितरां दिल्लीनृपेण स्वयम् ॥
रङ्गान्तर्क्षितिपेन सोपि बत यत् कारागृहं प्रापितः
तस्मादेव शणाम्बुजाक्षरमयीं मन्ये समर्थां लिपिम् ॥
येनेयं श्रीदकाशीसकलकविजनोद्दामदानप्रकाशै-
राकीर्णा धर्मवर्णामृतयुतसलिलैः संस्कृता स्वर्णदी च ।
आकूपारं क्षितीशो नतिविनयमतिर्यश्च कर्त्रेश्वरस्तद्,
दाराशाहेन्द्रमौलेर्विपदि कथमहो जीवनीयं हि विश्वम् ॥
धर्मस्तुर्ययुगे न तेन जयति त्वेकाग्रितां श्रावितो-
धावत्तावदपुण्यपण्यनिरतं निर्जित्य दानैः कलिम् ।
यः पुण्यामृतवाहिनीं सुकृतिवान् विश्वंभरां श्रीदत्त-
दाराशाहावपत्सु हा ! कथमहो प्राणा न गच्छन्त्यमी ।

इन उद्गारों के अतिरिक्त उक्त 'विद्वान्ने 'हास्यसागर' नामक ग्रहसन लिखते हुए औरंगजेबके सैनिकों तथा कर्मचारियों द्वारा होने वाले अत्याचारोंका निर्देश करते हुए लिखा है—

“हन्यन्ते निर्निमित्तं सकलसुरभयो निर्दयैस्तेच्छजातै-
र्द्वार्यन्तेऽमी सदेवाः सकलसुमनसामालयाञ्चातिदीर्घाः ।
पीडयन्ते साधुलोकः कठिनतरकरग्राहिभिः कामचारैः ।
प्रत्यूहैस्तैः क्रतूनां समयमिव जगत्पामराणां कुमारैः ।”

इस उद्धरण से उस समय होनेवाले अत्याचारोंपर पर्याप्त प्रकाश पड़ता है। उस समय गोवध हो रहा था, देवमन्दिरों की प्रतिमाएँ तोड़ी जा रही थीं और औरंगजेबके निरङ्कुश एवं स्वच्छन्द कर्मचारियोंके उत्पीड़न, अत्याचार और अत्यधिक करग्रहणसे सभी त्रस्त और आतङ्कित हो रहे थे।

अतः रामानन्दके साथ दाराका परिचय अवश्य रहा होगा और वे दाराकी उदारता, दानशीलता तथा संस्कृत-प्रेम आदि देखकर उसपर अवश्य मुग्ध थे। अतः उसके मरनेपर उनका हृदय शोकक्षुब्ध था और औरंगजेबके हिन्दूविरोधी धर्मोन्मादसे उनका मानस आकुल हो गया था। इसके अतिरिक्त

उक्त कविकी बनाई हुई खुरमकी एक खण्ड-कुण्डली भी उपलब्ध है, जो नीचे अविकल उद्धृत की जा रही है—

“अथातः सृष्टिगताहर्गणः ७१४४०४०१०७०१ कलिगताब्दाः ४६९२
कलिगताहर्गणश्च १७१४०७५ अथस्वस्तिश्रीमन्नृपति विक्रमार्कराजगत संवत्
१६४८ वर्षे शालिवाहनशके १५१३ प्रवर्तमाने शर्वरीनाम्नि संवत्सरे उत्तरायणे
भास्करे शिशिरर्तौ माघे मासि शुक्लपक्षे प्रतिपदि बुधवारे घटी ३७ प्रमिताया-
मुपरि द्वितीयायां श्रवणनक्षत्रे घटी ५४ पल २७ दिने घटी २५ पल २२ गते रात्रि-
गतघटी १२।३१ समये कन्यालग्ने बुधक्षेत्रे चन्द्रहोरायां शनिद्रेष्काणे शुक्रसप्तमांशे
भौमनवांशे शनिद्वादशांशे बुधत्रिंशांशे एवं विधे शुभाधिकवर्गे अस्यां कल्याणवती-
वेलायाम् ॥ समस्तसामंतसीमंतिनीसिद्धरूपरदूरीकरणकारणं मदमत्तरिपुवारण-
वारणः सकलजलधिबेलावलयितेलावलयतिलकायमाननिखिलभूपालमौलिमाला-
मिलन्मुकुटतटनटमरीचिमंजरीपुंजपंजरितमंजुपादारविन्दः सकलभुवनानंदकंद-
प्रचंडभुजदंडचंडिमाकर्णकुंडलितकोदंडहिडमानकांडप्रकांडवाडवाडंबरोडखंडि-
तारिमुंडपुंडरीकखंडमंडिताखंडभूमंडलो खर्वगर्वपर्वतगरुत्मत्खंडनाखंडलो लो-
कातिवस्तिपथःपाथप्रौढप्रतापमार्त्तंडधुरंधरः सकलाशिष्टोपजुष्टपादपीठः समार्धि-
ष्टोपायः षाड्गुण्यप्रवीणः सकलकलाकलापकोशलातिपेशलो निखिललिपिशिल्प-
देशभाषाविशारदः शारदोपदिश्यमानसर्वानवद्यद्वयविद्याविनोदमोदमानमानसः
प्रभूतप्रेक्षावदगुणपरीक्षानिकषः सकलपंडितमण्डलीसमाश्रयविश्रान्तिकल्पपा-
दपःक्षपाकरत्रपाकरवदनारविन्दः श्रीमज्जहाँगीरसार्वभौमस्तस्मात्तत्तुल्यगुणः-
श्रीमत्खुरमसुलतानाभिधः कुमारः समजनि प्रदीपादिव दीपः शकादिव जयन्तः
समुद्रादिव चन्द्रः । अस्याभिधानं होदाचक्रानुसारेण श्रवणतृतीयचरणानुसारेण
खेकारपूर्वकं नाम प्रतिष्ठितम् । असौ देवद्विजप्रसादाद्दोर्घायुर्भूयात् । अथ पंचांग”
इसके बादका अंश अभी तक नहीं मिल सका ।

उक्त विस्तृत अंशको ऐतिहासिक महत्त्वके कारण यहाँ उद्धृत करना पड़ा । अतः श्रोताओं और पाठकोंसे उनका अमूल्य समय लेनेके लिये क्षमा-
प्रार्थी हूँ । केवल कहना इतना ही है कि उक्त रामानन्दका सम्बन्ध मोगल
शासकोंसे अवश्य था ।

इसके अतिरिक्त जीवनवृत्तके विषयमें कुछ कहा नहीं जा सकता ।
यद्यपि उनके सम्बन्धमें कुलपरम्परामें अनेक कथाएँ प्रचलित हैं, पर उनका
निर्देश करना तबतक आवश्यक नहीं है, जबतक कि उनके सम्बन्धमें प्रबल
आधार उपलब्ध न हों । केवल इतना ही कहा जा सकता है कि वे अपने
समयमें काशीके एक उत्कट शैव विद्वान् थे । पर देवीकी उपासनामें उनका चित्त
बहुत रमता था और सम्भवतः तान्त्रिक भी थे । क्योंकि तन्त्रपर भी उनके
पूर्ण-अपूर्ण स्तोत्र और ग्रन्थ उपलब्ध हैं तथा अन्तमें उन्होंने संन्यास लेलिया था
और लक्ष्मीकुंड, काशीके कालीमठके शिष्य होकर वहीं रहने लगे थे । इस

समय उन्होंने अपना नाम ज्ञानानन्द रख लिया था । उस नाम की कुछ रचनाएँ कालीमठ में अब तक उपलब्ध हैं ।

उनकी विद्या और रचना

वे एक प्रतिभाशाली तथा कल्पनाशील भावुक कवि थे । यद्यपि उनकी सर्वतोमुखी कवि-प्रतिभाका पूर्ण-विकास उनकी हिन्दी रचना में देखने को नहीं मिलता अपितु संस्कृत के स्तोत्रों में—जिनकी संख्या पूर्णापूर्णाको लेते हुए ५० के लगभग है—तथा अन्य शृंगाररस आदि के ग्रन्थों में दिखाई पड़ता है, तथापि हिन्दीके उनके जो कुछ स्फुट कवित्त, पद तथा दोहे आदि मिले हैं उनसे हिन्दीमें भी उनकी साधिकार अभिव्यंजन-शक्तिका आभास मिलता है । इन हिन्दी रचनाओं के कुछ अंश आगे उद्धृत किए जायँगे । इसके अतिरिक्त भी उनके हिन्दी-प्रेमके अन्य प्रमाण मिलते हैं । उनकी पाण्डुलिपियों में अनेक हिन्दी कविताओंके साथ केशवकी 'कविप्रिया' आदि के अनेक छन्द लिखे हुए मिलते हैं । जो अंश उपलब्ध हुआ है उसमें कुछ अंश अलंकार वर्णनका, कुछ चित्रकाव्योंका, कुछ नायिकाओंके वर्णनका तथा कुछ वर्ण्य-विषय सन्बन्धी भी हैं । इसके अतिरिक्त किसी रामकविके कुछ कवित्त और कुण्डलिया हैं । सम्भवतः ये 'राम कवि' श्री शुक्लजीके इतिहासमें वर्णित 'शृंगार सौरभ' कार ही हैं, जिनका समय अठारहवीं शताब्दीका आरम्भ है । इसी भाँति कुछ अन्य कवियोंके हिन्दी पद्य उनकी पाण्डुलिपियों में मिलते हैं, जिनके अन्तमें प्रायः लिखा मिलता है—
“इति कविप्रियायां नखशिखवर्णनम् 'रामकविकी' आदि । जिससे यह ज्ञात होता है अपनी रचनाओंका किसी को भ्रम न हो इस लिए उन्होंने प्रायः रचयिताओं का नाम दे दिया है । केवल कोकशास्त्रकी हिन्दीकी एक खण्डित रचना ऐसी मिलती है, जिसमें कि न तो पद्योंमें ही कविका नाम मिलता है और न खण्डित ग्रन्थसे ही उसका कुछ पता चल पाता है । पर जानपड़ता है कि हिन्दी लीथोमें नन्दके नामसे प्रकाशित जो एक छोटा कोकशास्त्र प्रचलित था, वह इन्हीं कविकी रचना थी, क्योंकि कुछ दोहोंमें इन्होंने अपना नाम 'नन्द' भी लिखा है ।

ये अनेक विद्याओंमें प्रवीण थे, जैसा कि आगे दी हुई इनकी ग्रन्थतालिकासे ज्ञात हो जायगा—अतएव दाराने इन्हें 'विविधविद्याचमत्कारपारङ्गत' की उपाधि से अलंकृत किया था । संस्कृतसाहित्यके अनेक विषयों के केवल ये ज्ञाता ही न थे वरन् उनमें मौलिक या टीका ग्रन्थोंके निर्माता भी थे । साहित्य, व्याकरण, न्याय, वेदान्त, ज्योतिष, कर्मकाण्ड, कुछ कुछ वैद्यक, छन्दःशास्त्र आदिकी रचनाओंके साथ-साथ इन्होंने अनेक स्तोत्रों, नायिका-भेद ग्रन्थ, प्रहसन आदिका भी संस्कृतमें निर्माण किया था ।

स्थान-संकीर्णताके कारण उन ग्रन्थोंका तथा कृतियोंका परिचय यहाँ न देकर उनमेंसे सभी प्रधान रचनाओं की सूचिका नीचे दी जा रही है ।

स्तोत्र—स्तोत्रों में कुछ तो खण्डित हैं, उनके कुछ पत्र नष्ट भष्ट हो गए हैं पर कुछ पूर्ण हैं ।

नाम स्तोत्र	पूर्णापूर्ण	श्लोकसंख्या	समय संवत्	छन्द
१. रुद्रताण्डव	पूर्ण	८	×	पंचचामर
२. सदाशिवस्वरूप स्तुति	अपूर्ण	८	१७५९	दंडक
३. महाकाल स्तोत्र	"	२	×	"
४. शंकर स्तोत्र	"	२	×	त्रिभङ्गी
५. भास्कर स्तोत्र	पूर्ण	८	१७५५	दंडक
६. मार्तण्ड स्तोत्र	अपूर्ण	६	×	स्रग्धरा
७. चतुर्भुजाष्टक	पूर्ण	८	१७२३	पंचचामर
८. कृष्णाष्टक	पूर्ण	८	१७२४	उपजाति
९. रामाष्टक	पूर्ण	८	×	अनेक छन्द
१०. रामकीर्तिस्तोत्र	"	५	×	शार्दूलविक्री- डितादि
११. श्यामास्तवराज	"	१६	×	अनेक
१२. आद्यास्तवराज	"	१४	×	अनेक
१३. वगलामुखी स्तवराज	"	१५	×	अनेक
१४. देवीस्तवराज	"	१०	×	अनेक
१५. विन्ध्येश्वरी स्तोत्र	अपूर्ण	५	×	शार्दूल०
१६. विन्ध्यवासिनीकल्पद्रुम	पूर्ण	८	१७४२	श्रग्धरा
१७. महिषमर्दिनीस्तव	"	१०	१७४४	पृथ्वीआदि
१८. दुर्गाष्टपदी	"	६	×	आर्या
१९. गङ्गाष्टपदी	"	६	×	"
२०. जाह्नवी स्तुति	"	८	×	अनेक
२१. गङ्गालहरी	"	८	×	त्रिभङ्गी
२२. गङ्गास्तव	"	१६	१७३६	पाञ्चटिका
२३. गङ्गामृताष्टक	अपूर्ण	६	×	श्रग्धरा
२४. गङ्गाष्टक	पूर्ण	८	×	अनेक
२५. मणिकर्णिकुसुम	"	८	१७४२	त्रिभङ्गी
२६. कलिकौतुकाष्टक	"	८	×	मन्दाक्रान्ता
२७. कामाष्टक	"	८	×	"
२८. क्रोधाष्टक	अपूर्ण	४	×	"
३१. मोहनाशन	"	२	×	
३२. आत्मस्तोत्र	"	३		स्रग्धरा
३३. विष्णूत्थापन	"	१॥	×	"
३४. तारापति (चन्द्र)स्तोत्र	"	३	×	शार्दूल०

इनके अतिरिक्त भी अनेक स्तोत्रोंके श्लोक उपलब्ध हैं, पर आदि-अन्तके नष्ट होजानेसे उनका प्रसङ्ग ठीक-ठीक पता नहीं चलता । इनमेंसे अधिक तो

नहीं पर दो तीन श्लोक उद्धृत करनेकी धृष्टताकी मैं पाठकों तथा श्रोताओंसे क्षमा चाहता हूँ ।

परिधावति सभयं सन्ततमदयं हरहर ! हृदयं कुपथस्थे,
दावानलकल्पं दुरितमनल्पं वहति विकल्पं सुकृतपथे ।
बहुधाशापाशैरखिलायासैरापतितस्य च दुःखभरे
तापत्रयमपनय मम मातर्भागीरथि ! भवभीतिहरे ।

(गङ्गालहरी-५ श्लो०)

यस्याः कारुण्यपूर्णो दिनकरकिरणोत्फुल्लकङ्कारदीर्घा,
दृष्टिं सम्प्रार्थयन्ते सकलसुरगणा ब्रह्मविष्णुप्रधानाः ।
सेयं सर्वासुरेन्द्रप्रकरविदलनोद्दामगर्वादखर्वा,
सर्वाभीष्टप्रदात्री त्रिभुवनजननी विन्ध्यवासा शिवास्तात् ।

('विन्ध्यवासिनीकल्पद्रुम'-से)

विदग्धभावकिन्नरी, सुरेशसब्रसुन्दरी

नदनमृदङ्गभङ्गरी सुरांखगोमुखादिभिः ।

धईयतत्ततद्धईयतत्ततद्धईधई

धईति चण्डताण्डवे मुदे ममास्तु शाम्भवम् ।

(शिवताण्डव से)

अन्य ग्रन्थ—(१) वेदार्थमन्त्र संग्रह (२) तत्त्वदीपिका, (सिद्धान्त-
कौमुदीकी टीका-हलन्त स्त्रीलिङ्ग तक मिलती है, आगे छिन्न-भिन्न है ।) (३)
तर्कगुम्फणा, (तर्क संग्रहके समान—पर पद्यमें) (४) औषधसंग्रह, (संस्कृत-
और हिन्दीमें) (५) कुराडली संग्रह, (६) निर्णयार्णव (तिथि-पर्वोंका निर्णायक-
है, पूर्ण नहीं है) (७) षोडशक्रियानुक्रम, (८) विवाहपद्धति, (९)
आरामोत्सर्ग, (१०) जलाशयोत्सर्ग (११) वनोत्सर्ग, [आठवें से ग्यारहवें कके
ग्रंथ अपूर्ण हैं], (१२) लिङ्गानुशासन—सटीक पर अपूर्ण, (१३) छंदोरत्नाकर
तन्त्रशास्त्रके कुछ स्तोत्रके अतिरिक्त कुछ ग्रन्थ भी हैं—(१४)
पञ्चतत्त्वसपर्या—एक छोटोसा पर ४० श्लोकमें पूर्ण ग्रन्थ है । (१५) आकाश-
वासिनी सपर्या—(आदिका कुछ अंश खण्डित है) । (१६) असितादिविद्या-
विधि (सम्पूर्ण है ।) । (१७) कालरात्रिविधानम्—(१०३ श्लोकों में पूरा है ।)
(१८) गुह्यषोढाविवरणम् । (इसमें गद्य-पद्य में मन्त्रन्यास आदिका विवरण है ।)
इनके अतिरिक्त स्फुट पत्रों पर भी अनेक तान्त्रिक यन्त्रादि हैं ।

साहित्य—(१) रसिक जीवनम् । यह नायिका भेद का ग्रन्थ है ।
इसमें उस कालकी हिन्दी में प्रचलित तथोक्त रीतिपरम्परा के अनुसार नायक-
नायिकाओं का अत्यन्त मनोहर एवं सरस साङ्गोपाङ्ग वर्णन है । इस रचना में
लेखक ने पहले नायिकादि के भेदों का पद्य में लक्षण दिया है, तत्पश्चात्
रमणीय पद्यों में उनके उदाहरण । यह ग्रन्थ सात तरङ्गों में समाप्त हुआ है
और पूर्ण भी है ।—इसमें सैकड़ों श्लोक अत्यन्त रमणीय सरस और कविकी

अलौकिक प्रतिभा के प्रदर्शक हैं। कोरे शब्दाडम्बर या चित्रकाव्य के पीछे न पड़े हुए कवि की भावुक वृत्ति का इसमें पूर्ण विकास हुआ है, यों तो इनकी कविता में चित्रकाव्य पर कहीं भी विशेष यत्न नहीं है। केवल मङ्गलाचरण उपस्थित करता हूँ—

गङ्गाम्भोबिन्दुरिङ्गत्पटुतरलहरीलास्यलीलाभिरिन्दोः

सन्दोहैश्चन्द्रिकाणां किमपि सपुलकं सान्द्रमुद्दीपितस्य ।

कान्तायाः कान्तकण्ठस्थलबहलभुजाश्लेषमुग्धाविलासाः

कल्याणं वर्द्धयन्तां प्रियसुखवसतेरर्द्धनारीश्वरस्य ॥

(२) पद्यपीयूष—इसके आदि के कुछ पत्र अलब्ध हैं, पर अन्त के १७-१८ पृष्ठों में वृक्षों पर बड़ी सुन्दर अन्योक्तियां हैं। वृक्षों का वर्णन है, स्तुति है और कुछ प्रस्ताव जैसे कीर्तिप्रस्ताव, दानप्रस्ताव आदि हैं।

इनके अतिरिक्त कटाक्षशतक, शशाङ्कशतक तथा धन्यशतक नाम तीन शतक भी अपूर्ण रूप में मिले हैं—इनके आदि के क्रमशः १८, १५ और १३ श्लोक उपलब्ध हैं। इन श्लोकों की भावप्रचुरता तथा पदमाधुरी का आस्वादन बिना पढ़े नहीं मिल सकता।

(३) हास्यसागर—नामक एक हृदयकाव्य भी मिला है जो पूर्ण है। इसमें भी सुमधुर एवं भावमय पद्यों की भरमार है। साथ ही यह शिक्षा-प्रद भी है।

(४) काशीकुतूहल—इस नाम का भी एक बड़ा ग्रन्थ मिलता है। बड़ा होने पर भी इसके आदि-अन्त नष्ट होगये हैं। इसमें पञ्चक्रोशकुतूहल, दानकुतू० कालकुतू० आदि नामक १८-१९ कुतूहल हैं। यह ग्रन्थ तात्कालिक ऐतिहासिक वृत्तोंपर अच्छा प्रकाश डालने वाला है। इसमें हिन्दी के दोहों से मिलते जुलते छन्दों में संस्कृत की रचना मिलती है।

जैसे—‘इदमेव खलु भव सागरे, करणीयमस्ति चिरेण ।

पिबभुंक्ष्व देहि गृहाण भोः, किमुकर्मणेह परेण ॥

इसी प्रकार हिन्दी के अनेक छन्द प्रयुक्त हैं।

(५) रामचरित्रम्—रामायण की उत्तरकांड-कथा हिन्दी के ललित छन्दों में मिलती है पर यह ग्रन्थ केवल सीता वनवास तक ही मिल पाया है। सुन्दरकाण्ड के कुछ अंश स्फुट पत्रों पर मिलते हैं। सम्भवतः गोस्वामी जी के रामायण से इसके लिखने की उत्प्रेरणा मिली थी।

कुछ उदाहरण लीजिए—

दो०—जलबुद्बुदमखिलं जगत्, गच्छत्यायुरिदं हि ।

‘रामानन्द’ विवेकतो, रामनाम सुखदं हि ॥

भीषणदशवदनं भीषणरदनं भीषणविशतिलोचनकं,

भीषणभुजदण्डं रणभुविषण्डं रिपुखण्डनमरिमयजनकम् ।

रक्षःकुलपालं प्रकृतिकरालं भूपालं क्रव्यादकुले,
 रावणमतिगर्वं सततमखर्वं सा सुभालितनया सुषुवे ।
 प्रत्येक सर्गान्त में कथा निम्नलिखित रूप से समाप्त की गई है—
 “इत्युत्तरगतामचरित्रं—वैदेहीवनगमनपवित्रम् ॥

उत्तरकाण्डवाला अंश भी थोड़ा सा उद्धृत किया जा रहा है—

“यस्यां सीतार्थमुद्योगस्तरणं वारिधेरपि ।

लङ्कादाहादिकं चैव सुन्दरी सोच्यते कथा ॥

(दो०) नश्वरमिदि तत्त्वतः संसारं कलयन्ति ।

तदपि न हरिमिह तत्त्वतो, ‘रामानन्द’ ! भजन्ति ।.....

अथ विलङ्घ्य योजनशतमब्धिम् पुनरपि कपिरभजतनुवृद्धिम् ।

तदनु लघुः शिथलीकृतखेदे, दशकन्धरनगरीमभिपेदे ।

विविधविविधवनराजविचित्रा, नन्दनवनरचनेव पवित्रा ।

सरलासनकरवीरकदम्बा, कुटजकेतकी चम्पकवृन्दा ।

सप्तच्छदखर्जूरसमृद्धा, सहस्रहकारपनसतरुविद्धा । इत्यादि

टीकाग्रन्थोंमें किरातकी भावार्थदीपिका और काव्यप्रकाशके प्राकृत अंशोंकी व्याख्या भी है ।

रामानन्दकी संस्कृत रचनाकी चर्चा बहुत कुछ हो चुकी । अब उनकी हिन्दीकृतियोंका भी थोड़ासा विचार कर लेना चाहिए । यद्यपि संस्कृत रचनाकी तुलनामें उन्होंने हिन्दी में कुछभी नहीं किया है, तथापि जो कुछ हिन्दी में उनके स्फुट अंश, कवित्त पद्यादि मिलते हैं, तथा पूर्वोक्त हिन्दीके कवित्त आदिका उन्होंने संग्रह किया है उसे देखते हुए यह कहना अनुचित न होगा कि वे हिन्दी-साहित्यके प्रेमी थे एवं संस्कृतके समान काव्यरचना-विशारद न होते हुए भी हिन्दीकी उनकी कविताएँ उनकी विद्वत्ताका प्रदर्शन करती हैं । उनके कुछ कवित्त, जो कि ऋतुवर्णन सम्बन्धी हैं—नीचे दिए जा रहे हैं—

‘रामानन्द’ पीको एक कुहुक सतावै, पीको सतावै पीको कुहुक निकेत है,
 कानन भनक भोर कानन भनक भोर कानन भनक भोर न कोउ देत है ।
 कंज विकसे री, हिय कंज कैसे विकसै री विकसै विपिन, क्यों विपिनको निकेत है ।
 चित्तमें न चेत भई, ऐसी हों अचेत आली, हरि चले चेत, मेरो हरि, चले चेत है ।
 गरद मिलायो दई, गरद मिलायो दई गरद मिलायो तऊ चन्द न छपत है ।
 पञ्चवान हीको लागे पञ्चवान हीको दूजे पञ्चवान हीको पिक पञ्चम जपत है ।
 नलिनी सलिल बिन जैसी मुरझानी साख तैसी मुरझानी मन मीनसो चपत है ।
 ‘रामानन्द’ कवि जैसे ग्रीष्म तपत है तैसे पीय बिन आली विरहानल तपत है ।
 ‘रामानन्द’ आइवे की गरज नहीं धों, उत गरज नहीं धों, इत गरज जनाए हैं ।
 चंचल चलाए पै, न चंचल चलाए पिय, चंचल चलाए चित, चंचल चलाए हैं ।
 खातक कसाई बैन, पियके सुनाए, पै न पियके सुनाए बैन, पियके सुनाए हैं ।
 मोर मतवारे, पै न पिय मतवारे, आए घनस्याम पै, न घनस्याम आए हैं ।

विरह झकोरी मन नेकऊ न उझकोरी ओचकचकोरी वैन विषसी सुनाई है ।
वाज आयो, जिय कैमे करि जीतिप री, जिय 'रामानन्द' चंद जिय जारत जुन्दाई है ।
चंचरीक चंचल री, देखि, चित चंचळ री कियो, चित चंचळरी, तैहूँ चंचलाई है ।

विरह सरद हीमें विरह सरदहीमें विरह दरदको सरद देन आई है ।
भावै न तुसार जामे, प्रहुमी तुसार जामे, पौनऊ तुसार बहै, हिमको मजूस है ।
विरह दहनको न तुसार बुझावै सखि, विरह दहन जीय भयो आवनूस है ।
'रामानन्द' कवि, पिय दीपक पनूस है मेरी मूरति पनूस, मेरो पियको पनूस है ।
सुखी दुखी लोगनिको सुखदुख जानिबेको आली, यह पस हिम रितुको जसूस है ॥
बिकसे सरोज, पै न बिकसैरी ही सरोज, ही सरोज करै चित चन्दसो चकोरीके ।
सुदिन मनाए ओधिके, सुदिन मन आए, सुदिन सुनाए पिक पंचम ठगोरीके ॥
विविध गंधचीर 'रामानन्द' दंपती सरीर मंडन करत मुखलै अवीर शोरी के ।
प्रीतम न मेरे आइबे की, प्रीतमकी मेरे प्रीत मन आए, सखि आए दिन होरीके ॥
और अन्त में उन्होंने लिखा है—'रामानन्द' कीन्ही रितु रचना जमककी ।

इन उद्धरणों से यह हम देखते हैं कि उनमें शब्दकीड़ाकी प्रवृत्ति, श्लेषका अनुराग, अभिव्यंजन शैली तथा वर्ण्यवस्तु, सभी रीतिकालके कवियों से दिखाई पड़ते हैं । इस प्रकारका सामयिक प्रभाव संस्कृतकी रचनाओं में बहुत कम है । संस्कृतमें नायिकाभेद आदि वर्ण्यवस्तु तथा लक्ष्य-लक्षण-ग्रन्थ-रचनामें प्रवृत्ति होनेपर भी उनमें चित्रकाव्यका प्रभाव नहीं है, पदमाधुर्य और ध्वनिकोमलताके साथ साथ भावुकताका बड़ा ही सुन्दर समन्वय है । हाँ छन्द आदिकी योजना तथा रामचरित्र आदिकी रचनाकी प्रेरणा अवश्यमेव तात्कालिक साहित्यसे मिली है । हिन्दीमें भी कहीं-कहीं सुन्दर भव्य चित्रात्मक वर्णन मिल जाते हैं जैसे :—

कारी भयकारी घटा सोहै नव नीरदकी, दामिनीकी छटा विलसत अवदात है ।
'रामानन्द' चहँ ओर धरनी हरित भई, उमड़ी सरित सोभा वरनी न जात है ।
झीझिनकी झाँई तैसी दादुरकी मुबरताई, चातक सुनाई गिर, सुनि जिय अकुलात है ।
विरह जगावन लगे हैं मोर गावन, सो बिना मनभावन न सावन सुहात है ॥

उपर्युक्त छन्द में कैसी सुन्दर चित्रोत्थापक संश्लिष्ट योजना है । इसे पढ़ते-पढ़ते रूप और स्वर सामने खड़े से हो जाते हैं ।

एक शृंगारकी कविता भी दी जा रही है :—

अजहूँ लौं जो विलोकिए कमलनैनी, पीनकुचभारनसो चलत अलसाइ के ।
'रामानन्द' निज भुज जुग परिरंभ दीजै, विविध विलास कीजै अकलाइ के ।
रसहीको चोर कवि कविचोरसो न ओर कोऊ, कहत रसिक जनहूँसो समझाई के ।
कामिनी चदन मधु ऐसी भाँति पीजिये ज्यों मत्तचंचरीक मकरंद विन्दु पाइके ।
इस भाँति अनेक कवित्त यत्रतम पत्रों में स्फुट रूपसे विखरे हैं । पर प्रबन्ध काव्य हिन्दीमें उक्त कविका एक भी नहीं है ।

कबीरदास के पदोंकी भाँति उन्होंने कुछ आध्यात्मिक तथा अन्योक्ति पदोंकी भी रचना की थी । कुछ उदाहरण लीजिए—

“साधो यह जग भरम भुलानो ।

मातु पिता बनिता सुत सम्पति विषय विषय लपटानो ।

मैं मेरो अभिमान मोहवस मायारस बौरानो ।

नहिं सूझै परमारथको पथ निज सारथ अरुझानो ।

‘रामानन्द’ नन्दनन्दन तजि सेवत चरन विरानो” ॥ १ ॥

“हंसा काहू जात न जानो ।

यह तन मानत ललित केलि तजि औचक कियो पयानो ।

देखत मातु पिता परिजन सब तिनको कछु न बसानो ।

आइ नगरवासी भाई सब पलक एक पछितानो ।

कह धौं रह्यौ कहाँ लो आयो, फिर धौं कहाँ समानो ।

रामानन्द अमर यह खेचर छुतमें भयो विरानो ॥ २ ॥

‘हरिको काहू तत्व न पायो’ इत्यादि । इस प्रकार हम देखते हैं कि रामानन्द में विविध-विद्यापाण्डित्य के साथ-साथ काव्यकी भी बहुमुखी प्रतिभा थी ; वे संस्कृत के एक उच्चकोटि के कवि थे । हिन्दीमें भी इनकी कविता अच्छी होती थी, यद्यपि समसामयिक प्रभाव था ।

आशा है उक्त मोगलकालीन कवि से अपरिचित संस्कृत—हिन्दी जगतका उनके काव्यों से परिचय होगा और उनको समुचित स्थान मिलेगा । इति शम् ।

बालमुकुंद गुप्त की-आर्थिक तथा राजनीतिक कविता ।

डॉ० केशरी नारायण शुक्ल, लखनऊ, यूनिवर्सिटी ।

स्वर्गीय बालमुकुंद गुप्त गद्य लेखक के रूप में अधिक विख्यात हैं। “हिंदी बंगवासी” और “भारत-मित्र” के सम्पादक बनकर हिंदी गद्य की उन्नति में इन्होंने जो योग दिया है वह अत्यन्त महत्वपूर्ण है, इतना ही महत्व पूर्ण इनका कवि रूप है जिसका पाठकों को अपेक्षा कृत कुछ कम परिचय है। बंगवासी और “भारतमित्र” में समय समय पर इनकी कविताएं भी छपती रही हैं जिनसे तत्कालीन, धार्मिक, राजनीतिक, और आर्थिक परिस्थिति का अच्छा परिचय हो जाता है ।

हिंदी में इनका कविता-काल सन् १८८९ से १९०७ ई० है। स्थूलरूप १९०० ई० से भारतेंदु काल का अंत और द्विवेदी युग का आरम्भ माना जा सकता है । इसलिये हम इनको भारतेंदुयुग और द्विवेदीयुग को जोड़ने वाली कड़ी कह सकते हैं। इनकी कविता में इन दोनों युगों की प्रवृत्तियों के दर्शन होते हैं। भारतेंदु युग और द्विवेदी युग का महत्व केवल साहित्यिक दृष्टि से ही नहीं है। देश के राजनीतिक और सामाजिक जीवन के पुनरुत्थान का समय भी यही है। इसलिये इनकी कविता का महत्त्व, जीवन और साहित्य के अध्ययनशील विद्यार्थी के लिये और भी बढ़ जाता है ।

हिंदी क्षेत्र में आने के पूर्व बालमुकुंद गुप्त उर्दू भाषा के लेखक थे। सन् १८८९ से पहले की रचनाएं उर्दू या फारसी में हैं। ये रचनाएं हास्य रस की हैं और इनमें विनोद तथा व्यंग्य की मात्रा अधिक है। इस हास्योन्मुख प्रवृत्ति का समावेश इनकी हिन्दी की कविताओं में हुआ है। स्वर्गीय प्रताप नारायण मिश्र के सत्संग से इनकी रुचि हिंदी की ओर हुई। मिश्रजी के प्रभाव से इन्होंने हिंदी को अपनाया और उर्दू में लिखना बंद कर दिया, इस समय से यह गम्भीर विषयों की ओर झुके और देश की वास्तविक स्थिति के साथ इन्होंने कविता का संबंध जोड़ा ।

जीवन के साथ कविता का संबंध निर्वाह बालमुकुंद गुप्त की सबसे बड़ी विशेषता है। यह देश के सामाजिक, धार्मिक और राजनीतिक जीवन में पूर्ण रूप से प्रवृत्त थे। इनकी इस प्रवृत्ति को कालाकांकर और कलकत्ता निवास से और भी प्रोत्साहन मिला। कालाकांकर से निकलने वाले दैनिक पत्र “हिंदोस्थान” कलकत्ते के “बंगवासी” तथा “भारतमित्र” के संपादक हो जाने से इनको तत्कालीन जीवन की गतिविधि निरीक्षण करने का और भी सुअवसर मिला। इनकी रचनाओं में समय की भिन्न प्रवृत्तियों और प्रभातों की झलक मिलती है। इनकी सामाजिक, धार्मिक और राजनीतिक रचनाएं उन आंदोलनों के फलस्वरूप हैं जो उस समय बड़े वेग से चल रहे थे। लार्ड कर्जन के बंग-भंग से पूरा देश (और विशेषतया) बंगाल क्षुभित था। किचनर और कर्जन का झगड़ा सभी को जबान पर था। ईश्वरचंद विद्यासागर के

विधवा-विवाह कानून ने जिस वाद विवाद को जन्म दिया था वह अभी तक समाप्त नहीं हुआ था। स्वामी दयानन्द का आर्यसमाज आंदोलन भी उन्नति पर था और चारों ओर शास्त्रार्थ की धूम थी, पाश्चात्य शिक्षा के कुप्रभाव की एक अलग समस्या थी। बालमुकुन्द गुप्त की दृष्टि इन सब पर थी और इन्होंने इस सब विषयों पर काव्योपयुक्त ढंग से अपने विचारों को प्रकट किया है।

बालमुकुन्द गुप्त की कविता के मुख्य विषय धर्म, समाज और देश हैं। इनमें भी देश विषयक रचनाओं का प्राधान्य है। देशभक्ति ही इनका मुख्य और प्रेरक भाव है। यही देशभक्ति इनकी धार्मिक सामाजिक और राजनीतिक रचनाओं के मूल में है। भारत की पराधीनता से यह बहुत क्षुभित थे। इनका विश्वास था कि दासता के बन्धन में किसी प्रकार की उन्नति नहीं हो सकती। गुलामी में कविता भी असम्भव है। अपनी कविता में इन्होंने जो कहा है उससे कविके आन्तरिक भावों की झलक मिलती है; “भारतमें अब कवि भी नहीं है। कविता भी नहीं है। कारण यह कि कविता देश और जाति की स्वाधीनता से संबंध रखती है। जब यह देश देश था और यहाँ के लोग स्वाधीन थे तब यहाँ कविता भी होती थी। उस समय की बची खुची कविता अबतक मिलती है वह आदर की वस्तु है और उसका आदर होता है कविता के लिये अपने देश की बातें, अपने देश की भाव, और अपने मन की मौज दरकार है। हम पराधीनों में यह बातें कहाँ? फिर हमारी कविता क्या और उसका गुरुत्व क्या ?

बालमुकुन्द गुप्त के साहित्य क्षेत्र में आने के समय भारतेंदु युग समाप्त-प्राय था, हार्दयानन्द का राज्यभक्ति की गूँज अब बहुत कुछ कम हो गई थी। प्रतापनारायण मिश्र देश की दुरवस्था पर आंसू बहा चुके थे। राज्याधिकारियों के प्रति कवियों के रचे गये स्वागत पत्र, प्रशंसा पत्र, अभिनन्दन पत्र तथा प्रार्थना और आवेदन पत्र असफल सिद्ध हो रहे थे, ‘प्रेमघन’ की भी प्रशंसा और प्रार्थना में आस्था कम हो चली थी, राज्यभक्ति का स्थान असंतोष ने ले लिया था, ब्रिटिश राज्य की सुविधाओं की चमक और चकाचौंध अब उतनी तीव्र नहीं थी, देश की बढ़ती हुई गरीबी की ज्वाला ने राज्यभक्ति के स्वर को ठंडा कर दिया, कवियों का नशा उतर रहा था और वे देशदशा पर अत्यन्त क्षुभित थे। बालमुकुन्द गुप्त को पूर्ववर्ती कवियों से इसी क्षोभ और असंतोष का उत्तराधिकार मिला। कवि की स्वातन्त्र्य-प्रियता ने इसे और भी उद्दीप्त किया, फलतः इनकी रचनाओं में राज्यभक्ति का नितान्त अभाव है। राज्याधिकारियों की प्रार्थना के स्थान पर उनकी स्पष्ट तथा खरी आलोचना की गई है। कवि का असंतोष काल्पनिक न रह कर युग के असंतोष का प्रतिबिम्ब बन गया है। कवि के असंतोष में देश की उन अतृप्त इच्छाओं की व्यञ्जना हुई है जिनकी ओर से हमारे शासक उदासीन थे। तत्कालीन स्थिति की झलक दिखाने के लिये ब्रिटिश शासन विभाग के एक प्रमुख व्यक्ति की निम्न लिखित भक्तियों का उद्धरण अनुपयुक्त न होगा।.....And the secret of this

feeling of unrest is this, that educated Indian opinion, and sentiment and ambition are struggling against that cast iron form of administration which has not expanded with the times. Indian opinion seeks to be heard and is not heard; Indian feeling seeks to be represented and is not represented. ¹

अधिकार वञ्चित होने के साथ साथ कवि देश की दरिद्रता और (फलतः उसकी) दुर्दशा से दुःखी भी है, सन् १८५७ से १८६७ के बीच देशव्यापी ऐसे भयंकर अकाल पड़े थे जिनमें की जन संख्या कालकवलित हो गई थी और देश का विस्तृत भूभाग नष्ट हो गया था, छोटे मोटे अकाल तो बीच बीच में पड़ ही जाते थे । कवि ने स्वयं देखा था कि वर्षा के न होने से हरी भरी खेती सूखी जा रही थी । ² किसान तृषित नेत्रों से मेघों की आस लगाये रहते थे । 'शोभा और श्रद्धा' में मेघों पर लिखी गई कविताओं का इस दृष्टि से विशेष महत्त्व है, इन रचनाओं में किसानों की आशा, निराशा तथा उत्कण्ठा की बड़ी सुन्दर व्यञ्जना हुई है ।

अधिकारियों की विमुखता तथा अकाल आदि से देश की पूँजी दिन प्रति दिन घटती चली जा रही है और देशवासियों का कष्ट बढ़ता जा रहा है । भारत ऐसे धन धान्य पूरित देश में न मालूम कितने आधा पेट भोजन भी नहीं पाते । कवि देख रहा है कि देशवासी इतने निर्बल और निरीह हो गए हैं कि वे सर्दी और गर्मी से अपनी रक्षा करने में असमर्थ हैं । उनके बच्चों को भी दूध नसीब नहीं है । निम्न लिखित पंक्तियों में इन तथ्यों की बड़ी मार्मिक व्यञ्जना हुई है । दरिद्र भारत का करुण चित्र कवि उपस्थित कर रहा है:—

“बारेक नयन उधारि देखि जननी निज भारत,
साक अन्न बिन चहुँ दिस डोलैं हाथ पसारत ॥
फाटे चिथरन जोरि देह की लाज निवारैं ।
जब सोऊ नहिँ मिलै विवस है फिरैं उधारै ॥
सूखे कर पद फूलै उदर दीन हीन बल मलिन मुख ।
अब मात बेगि करुणा करौ मेढहु मेढहु दुसह दुःख ॥

¹ England and India by R. C. Dutt. P. 155.

² “आवहु आवहु भारत के जीवन धन प्राण । ताकि रहे टक लाये तेरी ओर निसान ॥
या बूढ़े भारत के तुजी और न आस । स्वाति बिना चातक को कौन बुझावै प्यास ॥
धूरि उड़त चारिहु दिस सूखे खेत परे । आवहु आवहु फेरि करौ इक्वार हरे ॥
तब प्रसाद तें भूमि गई ही जो हरिआय । तेरो पंथ निहारत धूरहिँ गई बिलाय ॥
सूखे बन उपवन परबत झुरि जरि गई घास । डोलत खग मृग जहिँ निकसे निपट उदास ॥
तेरे बल जो दाने निकसे परबत फार । बिन तेरे सो होय गये जरि बरि के छार ॥
चमचम करि चमकी नहिँ दामिनि एकहु बार । अरु नहिँ छाये घोरघोर घन करत अंधार ॥
द्रवहुं द्रवहुं भारत पर अबहुँ हे घनस्थाम अब न बचावहु तो आवहुगे पुनि केहि काम ॥
जदपि भये जीवन सों अब सब लोग हतास । तदपि नाहिँ दूत है नवघन सुन्दरी आस ॥

हुई है । कवि निराश होकर राम से पूछता है कि—

“केहि कारण पावत नहीं, आधे पेटहु नाज ।
कौन पाप सों वसन बिन ढकन न पावत लाज ॥
सीत सतावत सीत महुँ अरु ग्रीषम महुँ घाम ।
भीजत ही पावस कटत कौन पाप सों राम ॥
के ते बालक दूध के बिना अन्न के कौर ।
रोय रोय जी दंत हैं कहा सुनावैं और ॥

देश की इस दुर्दशा को देख कर कवि को अत्यन्त व्यथित हृदय से कहना पड़ता है कि—

“अब या सुखमय भूमि महुँ नाहीं सुख को लेस ।
हाड़ चाम पूरित भयो अन्न दूध को देस ॥”

देश का व्यापार भी दिन प्रति दिन घटता जा रहा है । पूंजी के अभाव में ऋण बढ़ता जा रहा है और दिवाले निकल रहे हैं । टैक्स और धन हानि के कारण व्यापारी वर्ग नष्ट हो रहा है ।

“इसी प्रकार वणिक् लोगों की भी अब पूंजी घटती है ।
आये वर्ष पाँच दस का जो तप्पर टाट उलटती है ॥
साहूकारों के अब तो प्रतिवर्ष दिवाले कढ़ते हैं ।
पूंजी घटी चली जाती है ऋण के तूँदे बढ़ते हैं ॥
हाहाकार उधर हानी की टिक्कस को ललकार इधर ।
आठों पहर घोर आपद है साहूकारों के सिर पर ॥

कवि को किसानों की सबसे अधिक चिन्ता है और वही सबसे अधिक विपन्न हैं । कवि बहुत अच्छी तरह से जानता है कि छाष प्रधान भारत की समृद्धि किसानों पर निर्भर है । किसानों के प्रातः काल के हृदय में अगाध सहायुभूति है, किसानों की आशा निराशा और उनकी चिन्ता तथा उल्लास का चित्रण इनकी रचनाओं में अत्यन्त मार्मिक और प्रभावशाली हुआ है । संसार भर का पेट भरने वाले किसानों के बच्चे भूख से दम तोड़ रहे हैं । उनके अनवरत पारश्रम का फल बढ़ा हुआ लगान हड़प कर जाता है ।

“जिनके कारण सब सुख पाव, जिनका बोया सब जन खाँय ।
हाय हाय उनके बालक नित भूखों के मारे चिल्लाँय ॥
अहा बिचारे दुःख के मारे निस दिन पच पच मरें किसान ।
जब अनाज उत्पन्न होय तब सब उठवा ले जाय लगान ॥

किसानों की दुरवस्था का एक चित्र और भी उद्धृत किया जाता है—

“घरती के जी में छाई ऐसी निडुराई ।
उपजीविका किसानों की सब भाँति घटाई ॥

रहा नहीं तृण चार कहीं कृषकों के घर में ।
 पड़े ढोर उनके गोभक्षक कुल के कर में ॥
 जिन सरसों के पत्तों को डंगर थे खाते ।
 उनसे वह अपना जीवन है आज बिताते ॥
 लवण बिना वह भी हा रह जाता फीका ।
 नहीं पूछता भाव आज कोई उनके जी का ॥

इन पंक्तियों में चित्रित किसानों की दुर्दशा कविता की अत्युक्ति या अतिरञ्जना नहीं है। ये पंक्तियां देश की वास्तविक दशा के निरीक्षण के परिणाम स्वरूप हैं, इस विषय में निष्पक्ष देशी तथा विदेशी विद्वानों के उद्गार कवि की वचनावली का समर्थन ही करते हैं। इन निरीक्षकों ने भी सरकार को किसानों की दुरवस्था के लिये उत्तरदायित्व ठहराया है।^१ कवि को भारत का भाग्य दुर्दशाग्रस्त प्रतीत होता है और वह निराशा भरे स्वर में कह उठता है कि—

“हमरे जीवन मांह प्रभु अब सुख को नहिं लेस ।
 लेख भाल को वन रहे चिन्ता दुःख कलेस ॥
 आज या सुखमय भूमि महुँ नहीं सुख को लेस ।
 हाड़ चाम पूरित भयो अन्न दूध को देस ॥”

देवी के स्वागत के लिये इस दरिद्र देश में कवि को कुछ नहीं मिलता। आहों और अश्रुजल को छोड़ कर उसके पास देवी की आवभगत करने के लिये कुछ नहीं है। उसे अत्यन्त व्यथा भरे स्वर में अपने अभाव का रोना रोना पड़ता है—

“भेंट धरै जी माय कहा हम पास है ।
 केवल आंखिन जल, अरु लम्बी सांस है ॥”
 का दें जननी पूजा करें तुम्हार ।
 पेटहु कै निस दिन है हाहाकार ॥

^१ “It is estimated from official records that one fifth of the Indian rural population or between 40,000,000, or 50,000,000 of people are insufficiently fed even in years of good harvest.” R. C. Dutt, *England and India*. “The goverment assesment does not leave enough food to the cultivator to support himself and his family throughout the year. The rayat will remain the most pathetic figure in the British Empire for his masters have ever been unjust to him”. H. C. E. Zacharia, *Renascent India*.

कवि इस आर्थिक दुरवस्था के कुप्रभावों से अनभिज्ञ नहीं है। भूख की ज्वाला में सौजन्य, विवेक, धर्म कर्म आदि सभी जले जा रहे हैं—हिन्दू जाति भूख से तिलमिला कर शताब्दियों से सञ्चित सद्गुणों की तिलाञ्जलि दे रही है, भारत सन्तान अब “पेट हेत नित मरै पवैं भर पेट न पावहिं।” जिसी प्रकार अकाल आदि से भारत की सस्यश्यामला भूमि उजड़ गई है उसी प्रकार भारतवासियों का हृदय भी इपशान बन गया है। उसकी सारी हंसी खुशी जलकर राख हो गई है। अब उस में न अपने पराये का ध्यान है, न देश विदेश का विचार, और न मानापमान की चिन्ता। कवि ऐसे ही ‘हिय-मसान, में मां का आह्वान कर रहा है। कतिपय सांकेतिक पंक्तियां उद्धृत की जाती हैं।

“अपनो और परायो देस विदेस, इन सबहीं को या महुँ नाहि लेस ॥
या हिय महुँ नहिं माय न बाप न पूत, या महुँ नाहिन राव न रंक न दूत ॥
नाहिन यामहुँ मान नाहि अपमान, नाहिन कछु हित अनहित करि पहिचानि ॥
या हिय महुँ अब फूलत फलत न बाग खिलत न कवहुँ फूल न उडत पराग ॥
कवहु न कोयल कजहिं बोलहिं मोर, कवहु न पंछी कीर मचावहिं रोर ॥

कवि को हिन्दू जाति के अधःपतन पर अत्यधिक दुःख है। कवि को सबसे अधिक पीड़ा यह देखकर हो रही है कि पेट की चिन्ता में यह जाति अपना कर्त्तव्य और स्वरूप सच्चे तथा संस्कृति को भूलती जा रही है। आर्थिक चिन्ता में धर्म कर्म लोक लाज सभी लुप्त हो रहे हैं।

“पै हमरे नहिं धर्म कर्म कुल कानि बड़ाई ।
हम प्रभु लाज समाज आज सब धोय बहाई ॥
मेटे वेद पुरान न्याय निष्ठा सब खोई ।
हिंदू कुल मरजाद आज हम सबहि डुबोई ॥
“...पेट हेत पायन परत हरि तुम्हरे सन्तान ॥”

कवि के लिये दुःख का विषय यही है कि भारतवासियों की खोये हुए गौरव और वैभव को पुनः प्राप्त करने की लालसा लुप्त होती जा रही है। उनमें अब वह स्पर्धा भी नहीं है जिसके बल पर किसी जाति का पुनरुत्थान हो सकता है। अब केवल कपटता और कायरता रह गई है। केवल उदरभरण का ध्यान और उसी के लिये ईश्वर से प्रार्थना अब केवल हीन दशा पर रोना आज रह गया है—

“गजरथ तुरंग विहीन भये ताको दुर नाहीं ।
चँवर छज को चाव नाहिं हमरे उर माहीं ॥
सिंहासन अरु राज पाट को नाहिं उरेहना ।
ना हम चाहत अब वख सुंदर पट गहनो ॥
पै हाथ जोरि हम आज यह रोय रोय बिनती करैं ।

या भूखे पापी पेट कहँ मात कहो कैसे भरै ॥”

“वेशक हम कपटी कपूत कामी अरु कादर ।

दर दर मारे फिरै हमहिँ कोउ देत न आदर ॥

इस प्रकार की हीनता की भावना जाति के आत्मसम्मान और आत्म-विश्वास को नष्ट कर रही है। कवि देख रहा है कि भारतवासी अब इतने गिर गये हैं कि विरोध करने के स्थान पर वे अत्याचार को चुपचाप सहते चले जा रहे हैं। इतना ही नहीं उनके लिये अब वे अत्याचार अत्याचार नहीं रह गये। वे अब अत्याचारी की चाटुकारिता में ही सुख मान रहे हैं;

“पेट भरन हित फिरै हाय कूकुर से दर दर ।

चाटहिँ ताके पैर लपकि, मारहिँ जो ठोकर ॥

और देशवासी इतने निराश हो गये हैं कि वे अपने को सब प्रकार से निर्बल और शक्तिहीन मान बैठे हैं। अब “अपनी कुछ उद्यम नहीं तकत पराई आस”। उन्हें अपने उत्थान की न कोई आशा है और न अपनी उन्नति का मार्ग ही दिखाई पड़ता है। उनका आत्मविश्वास इतना कुंठित हो गया है कि वे स्वयं अपने को हीन समझने लगे हैं; “सबै कहैं तुम हीन हो, हमहुँ कहैं हम हीन”।

ऐसे समय में जब कि देशवासी अपनी प्राचीन गौरव गाथा को भूल चुके थे, और उनका अपना सच्चा स्वरूप-आत्मविस्मृत हो चुका था, पेट की ज्वाला में कर्तव्याकर्तव्य का ध्यान न रह गया था और लोक लाज जल रही थी, ऐसे समय में जब कि आर्थिक हीनता ने देश को निस्संवल और निर्बल बना दिया था; ऐसे समय में जब कि जातिआत्मसम्मान इतना टंडा पड़ गया था कि सताने वाले का स्वागत होने लगा था और हीनता की भावना इतना जड़ पकड़ गई थी कि अपनी नजर में स्वयं नोचे गिर गई थी, बालमुकुन्द गुप्त ने साहस का संचार किया, और आशासंदेश दिया, और देशभक्ति तथा देशोन्नति की बलवती भावना जगाई। देश के अन्य नेताओं के समान बाल-मुकुन्द गुप्त भी देश की दरिद्रता के कारणों से अवगत थे, और उनका निर्देश भी किया है। कवि ने सरकार की उस शासन नीति की स्पष्ट तथा खरी आलोचना की है जिसके परिणाम स्वरूप देश निर्धन हो गया है। सरकार के कड़े लगान (जिसके कारण किसान भूखे रह जाते हैं) और कड़े टैक्स की चर्चा (जिसके कारण व्यवसाय नष्ट हो रहा है) कवि कई स्थानों पर कर चुका है। भारत की दरिद्रता का मुख्य कारण सरकार का अनियन्त्रित दिन प्रतिदिन बढ़ने वाला फौजी खर्च है। वैज्ञानिक सीमा की धुन में सरकार न मूर्ति पूजा का ख्याल करती है और न जन-सम्मति की चिन्ता; बालमुकुन्द गुप्तने सरकारी फौजीनीति के विरुद्ध अपनी आवाज उठाई है;

1. “It will be found that imperial policy of England in the East, to secure a scientific frontier, and to maintain an adequate army against Russia at the cost of India, is exhausting that rich and fertile country.....” (England and India, by R. C. Dutt, p. x).

बाबा ! उनसे कहदो जो सीमा की रक्षा करते हैं ।
लोहे की सीमा कर लेने की चिन्ता में मरते हैं ॥
प्रजा तुम्हारी दीन दुःखी है रक्षा किसकी करते हो ।
इससे क्या कुछ भी होना है, नाहक पचपच मरते हो ॥

इसी प्रकार वे प्रजा की मूक सहनशीलता को अच्छा नहीं समझते । प्रजा का इसी प्रकार पीड़ित रहना शुभ चिन्ह नहीं है । उन्होंने भारत की मूक प्रजा-वर्ण की ओर लोगों का ध्यान आकृष्ट किया है । वे पूछते हैं—

“तुम्हीं बताओ क्या इस घोर विपद का सहना अच्छा है ।

इस प्रकार से प्रजावर्ण का पीड़ित रहना अच्छा है ॥”

“...प्रजा भूख से मरती है कुछ उसका भी सोचो परिणाम...”

बालमुकुन्द गुप्त केवल सरकार की आलोचनामात्र से सन्तुष्ट नहीं हैं । दीनों की दुर्दशा का भार धनवानों पर हैं । धनिकों का यह कर्तव्य है कि धनहीनों की सहायता करें । गरीबों के प्रति धनिकों के उपेक्षापूर्ण व्यवहार पर कवि उनकी भर्त्सना करता है और उन अमीरों पर कुपित होता है जिनका निजी जीवन विलासमय है, परन्तु जिनके आस-पास के लोग भूखे मरते हैं ।

“हे धनियों क्या दीन जनों की नहीं सुनते हो हाहाकार ।

जिसका मरे पड़ोसी भूखा उसके भोजन को धिक्कार ॥

नंगे भूखे सच है तुमको कभी नहीं रहना पड़ता ।

पैदल चलने से पाओं में फूल तलक भी नहीं गड़ता ॥

फिर भी क्या नंगे भूखों पर दृष्टि नहीं पड़ती होगी ।

सड़क कूटनेवालों से तो आँख कभी लड़ती होगी ॥”

कवि की उदारहृदयता, सड़क कूटने वालों और नंगे भूखों को नहीं भुला सकी और उनकी सहानुभूति वरबस उन किसानों की ओर चली जाती है “जिनके कारण सब सुख पावें, जिनका बोया सब जन खायें”, इसके साथ ही साथ कवि इतना लोक-रीति का ज नने वाला है कि उसे अपने उपदेश के पालन किये जाने में स्वयं संदेह है, कारण यह है कि धनिक स्वभावतया दीनों की वस्तुस्थिति का अनुभव करने में अक्षम हैं ।

“लू के मारे पंखेवाले की गति वह क्योंकर जाने ।

शीतल खस की टही में जो लेटा हो चादर ताने ॥”

और कवि इस बात से असंतुष्ट हैं कि धनिक, दीनों को इस दयनीय दशा में पहुँचाकर भी स्वच्छंद हैं और उनपर कोई नियन्त्रण नहीं है । धनिकों के इन पाप का फल इन दीन हीलों को भोगना पड़ता है ।

“हाय हाय दुष्कर्म तुम करो और उसका फल यह पावें ।

पापी पाप करें औ’ बल दें निर्दोषी पकड़े जावें ॥

धनिकों की भर्त्सना तथा कटु आलोचना और दीनों के प्रति पक्षपात और समानुभूति का प्रधान कारण यह है कि कवि दीन-जनों के महत्त्व को अच्छी तरह समझता है। कवि अच्छी तरह से जानता है कि किसी प्रकार की व्यवस्था के लिये इस वर्ग का संतुष्ट रहना आवश्यक है। इनके बिगड़ने पर सब कुछ नष्ट हो जायगा। इसी से कवि धनिकों के भविष्य की अपेक्षा इनके विषय में अधिक चिन्तित हैं।

तुमसे लाख बनें बिगड़े' कुछ हानि लाभ नहिं होना है।

जिनके बिगड़े सब जग बिगड़े उनका हमको रोना है ॥

इसीसे कवि धनिकों को बार बार चेतावनी देता है और निर्धनों के प्रति सद्व्यवहार करने को आवश्यकता बताता है। अपने स्वार्थों की रक्षा के लिये भी पूंजीपतियों को अत्यधिक शोषण से विरत होना चाहिये। कवि धनवानों को बार बार यह कह कर सावधान करता है कि दीनों के विनाश में अमीरों के सत्यानाश का संकेत छिपा है। निर्धनों के विनाश के बाद धनिकों के नाश की बारी है—

“है बाबा जो यह बेचारे भूखों प्राण गवाँवेंगे।

तब कहिये क्या धनी गला कर अशर्कियाँ पी जावेंगे ॥

हे धनवानों हा धिक् किसने हरली बुद्धि तुम्हारी है।

निर्धन उजड़ जाँयेंगे तब फिर कहिये किसकी बारी है ॥”

इन उद्गारों से यह न समझना चाहिये कि कवि गरीबों की रक्षा के लिये केवल अपनी स्वार्थ बुद्धि से प्रेरित हैं अथवा धनिकों या मध्यम वर्ग के सुखमय अस्तित्व के लिये पेसा कर रहा है। दीन वर्ग से धनिकों का निर्वाह तो होता ही है, साथ ही देशहित के लिये भी उनका अस्तित्व अत्यावश्यक और महत्वपूर्ण है। कवि स्पष्ट शब्दों में यह कह रहा है कि दीन जनों पर अत्याचार करने वाला सारे देश का शत्रु और नाश करने वाला है।

“सच पूछो तो धनिकों का निर्वाह इन्हीं से होता है।

जो उजाड़ता है इनको वह सारा देश डुबोता है ॥”

उपर्युक्त संक्षिप्त उद्धरणों से कवि की समानुभूति और उदार भावना का पूर्ण परिचय मिल जाता है। कवि ने देश की आर्थिक दुरवस्था को बड़ी मार्मिक व्यञ्जना की है। आर्थिक दुर्दशा के विशद चित्रण, उसके कुप्रभाव के क्षोभपूर्ण वर्णन और कारणों के विश्लेषण और परिणाम स्वरूप देश के भाग्य विधायकों की स्पष्ट और खरी आलोचना में कवि के निर्भीक और स्वतन्त्र व्यक्तित्व का दर्शन होता है। कवि के हृदय में जिन भावों की अनुभूति जगी उनकी व्यञ्जना में कवि ने किसी प्रकार का संकोचन नहीं किया है वरन् उनके प्रभाव और उत्कर्ष की ओर ही उसका ध्यान रहा है। भावानुभूति की सच्चाई के कारण इस कविता में जो ओज, उत्साह, प्रभाव और प्रवाह है

वह उनके अन्य समकालीन कवियों में दुर्लभ है, देश के आर्थिक जीवन के अत्यन्त विशद और सर्वांगीण चित्रण में कोई पक्ष छूटने नहीं पाया है। इसमें कवि की उदारदृष्टि और विशालहृदय की झलक बराबर मिलती है।

कवि केवल समालोचना मात्र से संतुष्ट नहीं है। देशोन्नति के लिये वह हितकर योजना को कार्यान्वित करने को भी तत्पर है। वह देशवासियों को आवाहन कर उनको आत्मनिर्भर बनने का उपदेश देता है। बालमुकुन्द गुप्त के समय में बंग-भंग का आन्दोलन चल रहा था और बायकाट की धूम थी, कवि ने कांग्रेस के इस आन्दोलन में उत्साह दिखाया और बायकाट या बहिष्कार का समर्थन किया, कवि ने विदेशी माल के बहिष्कार और स्वदेशी के प्रयोग को देश की आर्थिक दुरवस्था को दूर करने का मूल मंत्र माना। कवि ने इन पर विशेष आग्रह दिखाकर आत्मनिर्भरता (Self-dependence) और आत्मपर्याप्ति (Self-sufficiency) के उस आर्थिक सिद्धान्त की राष्ट्रीयता का सूत्रपात किया जिसके लिये आज भी संघर्ष चल रहा है। कवि इस प्रकार देश को आत्मसंपन्न बनने के लिये आमंत्रित कर रहा है—

“अपना बोया आप ही खावे, अपना कपड़ा आप बनावे ।

बड़े सदा अपना व्यापार, चारों दिस हो मौज़ बहार ॥

माल बिदेसी दूर भगावे, अपना जरखा आप चलावे ।

कभी न हो भारत मोहताज॥”

बालमुकुन्द गुप्त बहिष्कार और स्वदेशी की सफलता की सीमा को अच्छी तरह जानते थे। वे यह अच्छी तरह जानते थे कि देश की समृद्धि में यह केवल पहिली मंजिल है। इसे महत्वपूर्ण जानते हुए भी देशोन्नति के लिये इसको परम साधन नहीं मानते थे। बालमुकुन्द गुप्त कांग्रेस के बड़े भक्त थे। जिस प्रकार कांग्रेस ने बहिष्कार को देश के विरोध प्रदर्शन का वैध अस्त्र स्वीकार किया था, उसी प्रकार बालमुकुन्द गुप्त भी इसे मानते थे। कांग्रेस या “जातीय आन्दोलन” के समान बालमुकुन्द गुप्त भी धन के अभाव को भारत की दुर्दशा का प्रधान कारण ठहराते थे और कांग्रेस के समान उनका भी यही विश्वास था कि आर्थिक अवस्था में सुधार के लिये राजनीतिक अधिकारों की प्राप्ति आवश्यक है। ‘प्रेमघन’ के समान बालमुकुन्द गुप्त भी राजनीतिक क्षेत्र में इलेक्ट्रिक सिस्टम या निर्वाचन पद्धति की माँग पेश कर रहे हैं। उनका विश्वास है कि निर्वाचन का अधिकार पाये बिना देशदशा नहीं सुधर सकती। साथ ही साथ कवि नामिनेशन (Nomination) विरोधी है। इसलिये नामिनेशन चाहने वालों से मतभेद है क्योंकि जनमत का नामिनेशन से अवरोध होता है—

“यही स्वच्छ उद्देश्य अजी जातीय आन्दोलन का है ।

वर्तमान अवसर में हमको अभाव भारी धन का है ॥”

१. See quotation on p. 71 ahead.

जारी न हो इलेक्ट्रिक सिस्टम तब तक यह नहीं होना है ।

चुने हुए मेम्बर होते तो ऐसा कब होने पाता ।

उसे पुकार कौंसिल में नानी जी का घर बन जाता ॥

जाति का अपने नामोनेशन से यह लाभ कराओगे ।

सबका एक साथ ही अपने हाथों नाश कराओगे ॥

यहाँ पर कदाचित् यह कहना अनुपयुक्त न होगा कि 'प्रेमघन के समान बालमुकुन्द गुप्त की वाणी भी अरण्यरोदन सिद्ध हुई, और 'प्रेमघन' के समान उनको भी दासता का कटु अनुभव उठाना पड़ा । देशरत्न दादाभाई नौरोजी के काले कहे जाने पर 'प्रेमघन' का देश भक्ति पूर्ण हृदय भारत के इस प्रकार अपमानित होने पर व्यथित हो उठा था । वर्णभेद की ऐसी अपमानजनक घटनायें बालमुकुन्द गुप्त को भी मन मार कर देखनी पड़ती थी । कभी उनके हृदय से अत्यन्त क्षोभ भरी बचनावली का उद्रेक होता है जिससे देश की दबी हुई उदासी और असन्तोष की सूचना मिलती है—

“हमने माना गोरा रङ्ग आजकल तुमको प्यारा है ।

पर हे श्याम सुना है काला भी तो रङ्ग तुम्हारा है ॥

एक काला इसलिये गया पिण्डी में गोली से मारा ।

पंखा करते एक गोरे को ऊँघ गया था बेचारा ॥

काले गोरे की भेदभावभरी ऐसी अपमानजनक घटनाओं से शासक और शासितों के बीच दिन प्रतिदिन गहरी होने वाली खाई की व्यञ्जना होती है जिससे देश के सभी हितैषी चिन्तित थे । शासकों के विरुद्ध भावना जड़ पकड़ती जा रही थी जिसका कारण कुछ लोग पाश्चात्य शिक्षा को मानते थे और कुछ लोग पाश्चात्य शिक्षा से जनित देश की उच्चाभिलाषाओं की (संकीर्ण हृदय शासन द्वारा) अस्वीकृति और अप्रतिष्ठा को ठहराते थे । * शासकविरोधी भावना को कर्जन की नीति ने और भी उद्दीप्त किया । कर्जन ने कलकत्ता विश्व-विद्यालय के दीक्षान्त भाषण के बीच भारतवासियों की ईमानदारी पर और सच्चाईपर आक्षेप किया था जिसका समग्र देश ने विरोध किया । बालमुकुन्द गुप्त ने भी इस विषय को लेकर व्यङ्ग्य बचनावली का प्रयोग किया है—

“सच है सभ्य देस की चीज, तुमको उसकी कहाँ तमीज़ ।

औरों को झूठ बतलाना, अपने सच की डींग उड़ाना ॥

ये ही पक्का सच्चापन है, सच कहना तो कच्चापन है ॥

बोले और करे कुछ और, यही सत्य है कर लो गौर ॥

झूठ को जो सच कर दिखलावे, सोई सच्चा साधु कहावे ॥”

इसी प्रकार बालमुकुन्द गुप्त उन सभी अवसरवादियों पर व्यंग की वर्षा करते हैं जो देशहित का ध्यान छोड़ कर केवल अपने स्वार्थ का ध्यान रखते हैं । जो अपने लाभ के अनुकूल वेष बनाया करते हैं और जो मान मर्यादा का ध्यान छोड़ कर खिताब पाने के लिये 'सबूट चरण' शरणम' जाते हैं । अपनी

नमकहलाली का विश्वास दिलाने वाले का जो खाका कवि ने खींचा है उसका एक उद्धरण दिया जाता है—

“आप सभी हैं जानते हम हैं नमक हलाल ।
औरों से मिलता नहीं तभी हमारा ख्याल ॥
“घूसखोर” ही है कहा, मारी तो नहीं लात ।
फिर क्यों कुरसी त्याग दें ऐसी है क्या बात ॥
अब प्रभु कीजै दीनका ऐसा कुछ उद्धार ।
राय बहादुर बन सकें जिससे इस ही बार ॥”

अवसरवादियों और पदलोलुप चादुकारों पर की गई व्यङ्ग्यक्तियों में उपहास के साथ कवि की मार्मिक व्यथा भी छिपी है। इन पर हँसी एक प्रकार से अपनी हँसी है, उस दीन भावना की व्यञ्जना है जिसमें आत्ममर्यादा, देशभक्ति, लोकलाज आदि का हास होजाता है। कवि देख रहा है कि गुलामी की आग में देश का बाहुबल, बुद्धि विवेक आदि स्वाहा हो रहे हैं। गुलामी में देश-अपनी मानमर्यादा का जुआ खेल कर सब कुछ हार चुका। स्वाधीनता गंवाकर दास बने हुए अब एक युग बीत गया।

“...बहु दिन बीते राम प्रभु खोयो अपनों देस...”

“धनबल जनबल बाहुबल, बुद्धि विवेक विचार
मान तान मरजाद को बैठे जूओ हार ॥”

“दासता के बीच क्या ऊंच नीच का भेद। हमारी क्या इज्जत क्या आवरु, “धर्म कर्म संयम नियम” आदि

“इन सब को बहु दिन भये खेलि चुके हम फाग ॥”

अब हम किस आधार पर घमण्ड करें। हम अब क्या अपनी जाति की उन्नता की डोंग मारें और जातिवर्ण विशिष्टता का डंका पीटें। हमारे लिये धर्म अर्थ काम आदि के सिद्धान्त भी अर्थ शून्य हैं। न हमारी समाज-व्यवस्था का कोई गौरव, न धर्म और (संस्कृति व) सभ्यता का महत्त्व क्यों कि कवि एक क्षणके लिये भी यह नहीं भूल पाता कि सभी जातियां गुलाम हैं और देशपरतंत्रता इस तीव्र वेदनामयी अनुभूति से तिलमिला कर कवि को अत्यन्त व्यथा भरे शब्दों में यह कहना पड़ता है कि

“हमारे जाति न वर्न है नहीं अर्थ नहीं काम ।

कहा दुरावें आप से हमरी जाति गुलाम ॥”

और

“...अब या भारत भूमि में सबै बरन हैं दास...”

कवि एक बार फिर स्वाधीन भारत का गौरवमय दृश्य देखना चाहता है। स्वाधीन भारत की रागिनी सुनने को वह उत्सुक है। स्वतन्त्र भारत (के पूर्व समय) की शोभा और उत्सवों के दशन के लिये उसकी आँखें

ललक रही हैं । कवि अपनी बंदी आत्मा को सम्बोधित कर कहता है कि या तो वह स्वतन्त्र हो या कवि कि मृत्यु हो जाय । कोकिल या तो अपने पिंजड़े को तोड़कर निर्मुक्त हो और स्वच्छंद विचरण करे और ऐसा न हो सके तो दासता के करुण दृश्य को देखने को जीवित न बचे । बहारके (उपयुक्त समय के) आने पर मूक कोकिल से कवि का यही कहना है कि

“अब क्यों मौन गह्यो प्रिय कोकिल, आई बहुरि, बहार
अब दिन फिरे तुम्हारो प्यारे पंचम स्वरहि पुकार
कूक बसन्ती कोकिल प्यारे हृदय खोलि कर कूक
करि अपने पिंजरा के चाहे मेरे हिय के टूक
वह पहली शोभा बसंत की वह सुठि सुंदर फाग ॥”

जिस प्रकार कवि आर्थिक क्षेत्र में आलोचना मात्र से संतुष्ट न होकर देशवासियों का कार्य क्षेत्र में आह्वान करता है । कवि के समय की मुख्य और महत्त्वपूर्ण राजनीतिक घटना बंग-भंग है । यह देश के आत्म सम्मान की कसौटी थी और देश इसमें खरा उतरा । कांग्रेस या “जातीय आंदोलन” के समान कवि ने भी बंग-भंग का विरोध किया और उसके विरुद्ध का अभिनंदन किया । बंग-भंग के द्वारा सरकार ने घर के आंगन में ही दीवाल बना कर भाई को भाई से अलग करना चाहा है ।

“देख देश को अपने ख्वार, बंग निवासी उठे पूकार
आंगन में दीवार बनाई, अलग किये भाई से भाई
भाई से किये भाई दूर, बिना बिचारे बिना कुसूर ।”

कवि सरकारी नीति से विरोधभाव प्रदर्शन के लिये कांग्रेस के समान बहिष्कार और स्वदेशी को प्रयोग का उपदेश देता है* । भोग-विलास के त्याग और प्रेमभाव की प्रतिष्ठा पर कवि का विशेष आग्रह है । कवि चाहता है कि सब अपने को बङ्ग माता की सन्तान समझे और एक साथ जीने मरने की प्रतिज्ञा कर दृढ़ता तथा आत्मोत्सर्ग और बलिदान के पथ का अनुसरण करें ।

“आओ एक प्रतिज्ञा करें एक साथ सब जीवें मरें ।
चाहे बङ्ग होय सौ भाग, पर न छुटे अपना अनुराग ।
भोग विलास सभी दो तोड़, बाबूपन से मुह लो मोड़ ।
छोड़ो सभी विदेशी माल, अपने घर का करो खयाल ।

* “Even such a moderate as Gokhale accepted boycott of British goods as the last protest and perhaps the only constitutional and effective means left of drawing the attention of the British public to the action of Govt. of India in persisting in their determination to partition Bengal in utter disregard of universal prayers and protests of the people” (Renascent India, by H.C.E. Zacharia, p.143.)

अपनी चीजें आप बनवाओ, उनसे अपना अङ्ग सजाओ ।

भजो बङ्ग माता का नाम, जिससे भला होय अङ्गाम ।

उपर्युक्त पंक्तियों से कवि का स्वदेशानुराग और उसकी दृढ़ता साफ झलकती है । कवि ने इस प्रकार भावपूर्ण शब्दावली द्वारा अनेक स्थलों पर निराश जनता के बीच आशा उत्साह और स्फूर्ति का संचार किया, मातृभूमि के प्रति प्रेम और भ्रातृत्व की भावना जगाई और देशवासियों में साहस तथा दृढ़ता तथा बलिदान का प्रसार किया । बालमुकुंद गुप्त का यह कार्य अत्यन्त महत्वपूर्ण है । क्योंकि ऐसी विशिष्टताओं से समन्वित जाति क्या नहीं कर सकती ।

निबंध समाप्त करने के पूर्व यह कहना कदाचित् अप्रासंगिक न होगा कि 'हिंदू' 'धर्म' आदि शब्दों की पुनरावृत्ति तथा हिंदू विचारधारा का बाहुल्य होने पर भी कवि में सांप्रदायिक संकीर्णता नहीं है । इसके विरुद्ध "कौमी निमक हरामी" और वृथा किसी संकीर्ण हृदय की गुलामी करने वालों को इसने बुरा-भला कहा है । कवि के आर्थिक दशा के चित्रण बिना किसी जातिगत या वर्णगत भेदभाव के संमान रूप गरीबों का सहानुभूति पूर्ण वर्णन किया है । इसी प्रकार उसकी भावना में समग्र सन्निहित है और किसी जाति का बहिष्कार नहीं है । शक्तिस्वरूपा मातृभूमि भारतभूमि की अभ्यर्थना और उपासना में समग्र भारतवासी—तीस करोड़—हाथ जोड़ खड़े होते हैं । मातृभूमि की बंदना में कविकंठ से समग्र जन संख्या की वाणी प्रतिध्वनित होती है, शीश मुकाते हैं और "कर सांठ कोटि जोरें खरे" ।

"जाम जाग जगदम्ब मात यह नौद कहां की ।

कस दीन्हीं विसराय वान सुत बत्सल मां की ॥

एक पूत की मात नौद भर कबहुँ न सोवत ।

तीस कोटि तब दीन हीन सुत तब मुख जोवत ॥

उठहु अम्ब ! संकट हरो निद्रा दूर बहाय कै ।

कर सांठ कोटि जोरें खरे, द्वारे तब सुत आय कै" ॥

अन्त में कवि के हृदय में आशा का संचार होता है और उसे विश्वास हो जाता है कि उसकी प्रार्थना मान ली गई और शक्तिस्वरूपा भारतमाता इस देश में सदा निवास करेगी । कवि को देश के उज्ज्वल आशापूर्ण भविष्य का विश्वास हो जाता है । उसका हृदय कह उठता है कि "सुख को भयो प्रभात" और देशवासियों को इस आनंदोत्सव में सम्मिलित होने के लिये आमंत्रित करता है । चारों ओर जय जयकार का शब्द गूंज रहा है । भारत के सुखप्रभात की शोभा को देखने के लिये देवता आकाश में अपना विमान रोके हुए हैं ।

"जय जय ध्वनि रही पूरि बजत आनन्द बधाई

नभ ठहराय विमान देवगन देखैं आई ॥

सुख को भयो प्रभात उठी सब भारतवासी ।

निरखहु नयन उघारी मात आई सुखरासी
सब पूजहु मात सनातनी आदि शक्ति कहं धाय कै
रलि मिलि आनंद उत्सव करहु नाचौ दुख विसराय कै ॥”

यह आशाहिता कवि की अपनी विशिष्टता है। ऐसी रचनाओं के द्वारा कवि ने जनता की निराशा को दूर किया और उसे उज्ज्वल भविष्य पर विश्वास दिलाकर कर्मपथ पर अग्रसर होने का सम्बल प्रदान किया, कवि के इस कार्य की जितनी प्रशंसा की जाय थोड़ी है, देशहित के लिये-आशा का आधार अत्यावश्यक है। बालमुकुन्द की रचनाओं ने आशा और विश्वास का वातावरण तय्यार किया, आशा, उत्साह, और विश्वास से ओतप्रोत जातियाँ अपने देश की सफलता के लिये सब कुछ न्योछावर कर सकती हैं।

पूर्व पृष्ठों में बालमुकुन्द गुप्त की आर्थिक तथा राजनीतिक भावनाओं की जो संक्षिप्त रूपरेखा उपस्थित करने का प्रयास किया गया है उससे कवि की प्रतिभा, स्वतन्त्र व्यक्तित्व, भावानुभूति की सत्यता का पूरा परिचय हो जाता है। कवि की पर्यवेक्षण शक्ति, वर्णन प्रणाली और विश्लेषण की क्षमता से उसकी विस्तृत मनोदृष्टि, संवेदनशीलता और उदार हृदयकी स्पष्ट झलक मिलती है। कवि की स्वदेशभक्ति की भावना साम्प्रदायिकता से दूर और अत्यन्त उदार है। कवि के समय में देश के आधुनिक (राजनीतिक, आर्थिक तथा सामाजिक) जीवन के प्रारम्भिक पृष्ठ लिखे जा रहे थे। वह युग अत्यन्त ही महत्वपूर्ण था। यह कामना अत्युक्ति न होगी कि बालमुकुन्द गुप्त समय की कसौटी पर खरे उतरे और उनका संदेश युगविधायक और देश के सर्वथा अनुकूल था। उन्होंने जनता में आत्म-निर्भरता का संचार किया और अपने पैरों पर खड़े होने का उपदेश दिया। पारस्परिक सहायता, भ्रातृत्वभावना, प्रेम, एकता, सहयोग, सम्मिलित उद्योग तथा अनीति के विरोध का जो संदेश बालमुकुन्द गुप्त की रचना अपने समय का दर्पण है जिसमें युग की प्रवृत्तियों के साथ साथ कवि की स्वतंत्र प्रतिभा के भी पूर्ण नर्शन होते हैं ॥

भक्त माल की अभिनव मीमांसा

पं० पद्मनारायण आचार्य, मीमांसा परिषत्, भवैनी, काशी

शंकर, रामानुज अथवा तिलक जैसे किसी बड़े आचार्य का भाष्य और प्रवचन पढ़ने पर आलोचक का ध्यान प्रायः इस ओर नहीं जाता कि मूल गीता का अपना एक निजी साहित्यिक और स्वतंत्र अर्थ भी है। स्वयं भाष्य से पढ़ने वाले मूल के स्वाध्यायियों और आजकल के व्याख्यात्मक अथवा अनुवचनात्मक आलोचकों के अनुसार तो यह निश्चित और सर्वमान्य हो चुका है कि अच्छी टीकाओं का स्वतंत्र ग्रन्थ के समान आदर और मूल्य होता है। और मूल का महत्व अलग समझना पड़ता है।

हिन्दी में नाभादास का भक्तमाल गीता के समान ही लोकप्रिय हुआ और उस पर टीकायें भी अनेक लिखी गईं। मूल ग्रन्थ गोसाईं तुलसीदास जी के काल में लिखा गया था उसमें तीन सौ सोलह ३१६ छप्पय और दोहे हैं। लगभग पचास वर्ष बाद प्रियादास ने उस पर टीका लिखी। उस टीका का इतना प्रभाव बढ़ा कि उसी ढंग पर केवल हिन्दी में ही नहीं, बंगला मराठी आदि में भी अनेक संतचरित लिखे गए। उसी प्रियादासी टीका का प्रभाव है कि आज के ग्रियर्सन, की, ग्रीष्मज आदि आधुनिक इतिहास लेखक और आलोचक कवियों के जीवन वृत्त की खोज चमत्कारपूर्ण कहानियों में भी करना चाहते हैं। उसी के प्रभाव से आज के वैज्ञानिक युग में भी तुलसीदास आर ज्ञानेश्वर जैसे संतों के चित्रपट चमत्कारों और पारलौकिक घटनाओं से भरे रहते हैं। उसी टीका की स्वाभाविक प्रसिद्धि का ही फल यह भी है कि आज हिन्दी साहित्य के आलोचक नाभा दास की मर्म भरी आलोचनाओं तथा साहित्यिक निर्णयों की ओर ध्यान ही नहीं देते। इस ओर स्वतंत्र आलोचना की आवश्यकता है। आधुनिक आलोचना इस दिशा में अधिक काम कर सकती है।

आधुनिक आलोचन का परिणाम

नई दृष्टि से मूल ग्रन्थ का स्वतंत्र और सम्यक अध्ययन करने से कई महत्वपूर्ण बातें सामने आती हैं। प्रथम तो यह ग्रन्थ व्यापक और उदार दृष्टि से लिखा हुआ भक्ति आन्दोलन का इतिहास है। इस दृष्टि से इसका विचार करना मध्यकालीन संस्कृति और हिन्दी साहित्य की मध्ययुगीन धारा के अध्ययन में बहुत सहायता देता है किस प्रकार उस युग में विश्व धर्म की कल्पना हो रही थी और किस प्रकार भक्ति, भक्त, भगवान् और गुरु सबका अपने जीवन और अनुभव में समझने और समन्वय करने का प्रयास हो रहा था। ऐसी बातें भी भक्तमाल में सहज ही मिल जाती हैं।

भक्त भक्ति भगवन्त गुरु चतुर नाम वपु एक।

इनके पद वंदन करौं, नाशैं विघ्न अनेक।

साहित्यिक आलोचना की सामग्री

इन महत्वपूर्ण बातों के अतिरिक्त नाभादास की कविता में साहित्यिक आलोचना की सामग्री मिलती है। आज का आधुनिक आलोचक किसी साहित्य अथवा कवि का संपूर्ण आलोचन करने पर जिस प्रकार चतुराई से उपसंहार में आलोचना का सार तत्त्व रखने की चेष्टा करता है, उसी प्रकार की चेष्टा नाभादास ने की है। यहां हम केवल पांच उदाहरण लेंगे। कबीर, तुलसी, सूर, मीरा और पृथ्वीराज हिन्दी के प्रसिद्ध साहित्यकार हैं। पांचो क्रमशः पांच भिन्न भिन्न शाखाओं के हैं, कबीर निर्गुण राम भक्त हैं, तुलसी सगुण राम भक्त हैं, सूर सगुण कृष्ण भक्त हैं, मीरा गोपी पथ की कृष्ण भक्त हैं, और पृथ्वीराज दरबारी कवियों की वीरता और सरसता दोनों के लिए प्रसिद्ध हैं। भक्तमाल के मूल रचयिता नाभादास ने पांचों की उचित और विदग्ध समीक्षा की है। पहले हम पांचों के संबन्ध में आज कल का निर्णय सामने रखें तब नाभादास की उक्तियों से तुलना करें।

कबीर

कबीर मर्यादा वादी नहीं थे तुलसी और कबीर की तुलना से यह स्पष्ट है कि एक परंपरा की मर्यादा को लेकर चलता है और दूसरा उसको छोड़कर। दूसरी बात कबीर ने कवि और सुधारक के नाते जिस धर्म का प्रतिपादन किया वह विश्वधर्म था—भक्ति का धर्म था। वह किसी संप्रदाय के भीतर बद्ध न था तीसरी बात है उनका योगमार्गियों और सिद्धों के समान यज्ञ, पूजा, मंदिर, मस्जिद आदि के कर्मकाण्ड तथा आचार विचार की रूढ़ियों की जड़ता का खण्डन। सभी महापुरुषों के समान वे चेतन और सजीव अनुभव को महत्व देते थे। उनका साहित्य इससे भरा पड़ा है। उनकी चौथी विशेषता यह है कि संतों के समान उन्होंने प्रत्येक व्यक्ति को स्वतंत्रता दी है कि वह साहित्य को ही धर्म ग्रन्थ माने। साहित्य तीन प्रकार का होता है (१) पहला वह मन को रमाने वाला साहित्य जो हमारा संध्या अथवा नित्य स्वाध्याय का ग्रन्थ बन जाय। यह परनिर्मित और स्वनिर्मित दोनों प्रकार का हो सकता है। (२) दूसरे प्रकार का साहित्य ऐसा होता है जो हमें अनुभवी रहस्यवादियों और 'मरमी' साधुओं से मिलता है ऐसी संत वाणियों को चाहे अविकल मूलरूपमें चाहे अनुवाद रूप में अपनाने से जीवन में संबल मिलता है। (३) तीसरे प्रकार का साहित्य वह है जिसमें स्वयं हमारे अनुभव को साक्षी रहती है। इसप्रकार की त्रिवेणी में ही जीवन का रहस्य मिलता है। इसलिए कबीर ने क्रमशः रमैनी, सबदी और साखों की ही हिन्दू मुसलमान सबके लिये जीवन ग्रंथ माना है। कबीर की पांचवी और छठवीं विशेषता है उनका पक्षपात रहित होना और सर्वभूत हितरति अर्थात् अहिंसा, विश्वमैत्री आदि का आदर्श। उन्होंने सभी को खरी छोटी सुनाई है किसी का भी पक्ष नहीं किया न हिन्दू, न मुसलमान, यहां

तक कि वैष्णवों तक के कर्मकांड की कटु आलोचना की है। उनका अहिंसा और प्रेम का स्वर तो पूरे साहित्य में व्याप्त है।

अन्तिम बात जो सबसे अधिक महत्वपूर्ण और प्रसिद्ध है वह कबीर का रहस्यवाद। कबीर ने आत्मा परमात्मा-अहं और इदं का समन्वय है करके जो समझा बुझा था उसे चरितार्थ करके जीवन बिताया था और स्वयं लिखा है कि कथनी से करनी कठिन होती है। इसी अपनी करनी और आप बीती बातों का प्रकाश उन्होंने साहित्य द्वारा किया है। उनके रहस्यवादी साहित्य में मुंह देखी मीठी बातें नहीं हैं और न कोरी सुनी सुनाई शास्त्रों और सिद्धों की बातें हैं।

तुलसी

इन सात आठ बातों में ही कबीर की आधुनिक आलोचना का निचोड़ आ जाता है उसी प्रकार तुलसी दास की मार्मिक व्याख्या करने वाला केवल यही कहता है कि तुलसीदास उस युग के सबसे बड़े प्रबंध कवि थे। कबीर, सूर, मीरा आदि के मुक्तकों की तुलना में तुलसी के उत्तम मुक्तकों की तुलना करना रोचक विवाद और आलोचना का विषय होता है पर इतना निर्विवाद है कि उनके समान प्रबंध का महाकवि कोई नहीं हुआ। दूसरी बात यह है कि उनका काव्य बाल्मीकि रामायण के समान चरित ग्रंथ नहीं है, भक्तिग्रंथ है। इस आलोचना में ही तुलसी के प्रेम, भक्ति, संस्कृति आदि सबकी बात आ जाती है। वे बाल्मीकि के समान विवेकवादी और आदर्शवादी थे परंपरा और मर्यादा के कट्टर प्रतिपालक थे पर साथ ही वे नरगाथा कहने वाले नहीं थे नारायण गाथा कहने वाले और भक्ति का संदेश देने वाले भक्तों के सेवक कवि थे—सन्त कवि थे।

सूरदास

सूर के संबंध में इतनी बातें सर्वमान्य हैं—

(१) वे कृष्ण प्रेम के कवि थे (२) वे हिन्दी काव्य में मंगल की धारा बहाने वाले हैं। (३) वे कृष्णामृत के कवि हैं बाल लीला के रूप में। (४) वे रसिक जनों में हृदय के समान स्थान पाते हैं। (५) हारावलि के धारण करने वाले हैं। (६) हरि के हाथ पकड़ने की कथा से मालूम होता है कि वे लीला के कवि हैं। (७) और हरिस्मरण के साथ ब्रज वधू विलास का वर्णन करने वाले हैं।

मीरा

मीरा के साहित्य में जो भक्ति है वह शृंगार को त्याग कर चलने वाली है। उन्होंने 'गिरिधर' के रूप का चित्र खींचा है अपने काव्य में। 'गिरिधर' नाम ब्रज लीलाओं का प्रतीक है। उन्होंने प्रति रूप में कृष्ण का रहस्यपूर्ण चित्र खींचा है। उनका लोकापवाद और गरलपान भी साहित्य में मिलता है। यह इतिहास का सत्य हो या न हो पर साहित्यिक जीवन का प्रतीक निश्चय

ही है दूसरों के कटु ध्यवहार को अमृत के समान भगवान का प्रसाद मानकर पीना ही गरलपान है । यह मीरा की साहित्यिक रचनाओं में मिलता है ।

कवि पृथ्वीराज

बीकानेर के राठौर राजा पृथिवीराज 'प्रताप के दोहे' और वेलिक्रिसन रुक्मिणी नामक काव्य के लिए प्रसिद्ध है । उनका संस्कृत, प्राकृत, डिंगल कई भाषाओं पर अधिकार था । उनके साहित्य में शृंगार, पर दुःख से उत्पन्न करुणा, हरिसमरण आदि अनेक बातें हैं । वे शास्त्र के पंडित और अभ्यास वाले निपुण कवि हैं । उनका अर्थ वैचित्र्य भी प्रसिद्ध है ।

अब इन पांचों के संबंध में भक्तमालकार आलोचक प्रवर नाभादास की उक्तियाँ सुनिए—

इन कविताओं में जो कवि समय से सिद्ध और व्यंजना पूर्ण शब्दों का प्रयोग हुआ है उन पर विचार करने से उद्धृत आधुनिक आलोचनाओं का सत्य स्पष्ट हो जाता है और कुछ अधिक भी मिलता है ।

एक बात और अध्ययन के लिए सामने आती है । वह है साहित्यिक आलोचना से जन श्रुतियों और पेटिह्यों का जन्म और विकास । नाभादास और प्रियादास की तुलना से इस प्रकार की जन श्रुतियों का अध्ययन बड़े आनंद और लाभ की वस्तु हो सकता है इससे साहित्यिक क्षेत्र के न जाने कितने भ्रम दूर हो सकते हैं । भक्त माल अभी इस नये दृष्टि कोण से पढ़नेपर आलोचना का बहुत बड़ा उपकार करेगा । भक्तमाल के अलोचनात्मक उद्धरण—

कवीर

कवीर कानि राखो नहीं वर्णाश्रम षट्दरशनी ॥
भक्ति विमुख जो धर्म सो अधर्म की गायो ।
योग यज्ञ व्रत दान भजन विन तुच्छ दिखायो ॥
हिन्दू तुरक प्रमान रमैनी, सबही साखी ।
पक्षपात नहिं वचन सर्वांहि के हित की भाषी ॥
आरुढ़ दशा है जगत पर मुख देखी नाहिनभनी ।
कवीर कानि राखो नहीं वर्णाश्रम षट् दरशनी ॥

मीरा

लोक लाज कुल शृंखला तजि मीरा गिरिधरभजी ।
सदृश गोपिका प्रेम प्रगट कलियुगहि दिखायो ।
निरंकुश अति निडर रसिक यश रसना गायो ।
दुष्टन दोष विचारि मृत्यु को उद्यम कियो ।
बालनवाँको भयो गरल अमृत ज्यों पीयो ।
भक्त निशान बजाय के काहू ते नाहिन लजी ॥
लोक लाज कुल० ॥

तुलसीदास

कलि कुटिल जीव निस्तार हित वालमीकि तुलसी भयो
 त्रेता काव्य निर्वध करिब सत कोटि रमायन
 एक अक्षर उच्चरे ब्रह्महत्यादि परायन
 अब भक्तन सुखदेन बहुरि वपुधरि लीला विस्तारी
 राम चरण रस मत्त रहत अहनिशि व्रतधारी ।
 संसार अपार के पार सुगम रूप नौका लयो ॥



MAITHILI LITERATURE-A BIRD'S EYE VIEW.

by

Kumud Ganganand Sinha M. A., M. L. C.

Maithili, the mother tongue of the people of the tract of the country constituting the ancient kingdom of Mithilā, was almost unknown to foreign scholars before a mention was made of it in 1771 in the preface to *Alphabetum Brahmanicum*. In 1801 Colebrook's reference to this language in *Asiatic Researches* (Vol. VII p. 199) established its independent existence. Afterwards, Maithili was noticed by Aime Martin of Paris in his '*Lettres edifiantes et Curieuses*' (Vol. II p. 295) in 1804. Dr. Francis Buchanan, who surveyed the provinces subject to the Presidency of Bengal in 1807 under the orders of the Governor General in Council, mentions of the prevalence of Maithili in the Purnea district (The History, Antiquities, Topography and Statistics of Eastern India by Montgomery Martin Vol. III p. 128) and Sir George Campbell has noticed it in 1874 in *Specimens of Languages of India*. In 1875 Mr. Fallon wrote a note on it in *Indian Antiquary* (Vo. IV p. 340). But none of these scholars did justice to the subject and it remained in obscurity till Sir George Grierson, who was a Sub-divisional Officer at Madhubani (the heart of Modern Mithila), threw a flood of light on it. His Maithili grammar was published in the year 1880-81 and it was followed in 1883 by Seven Grammars of Bihari languages in several volumes. They include different dialects of Maithili. But it was in his monumental work, 'The Linguistic Survey of India', that the language has been thoroughly examined with details brought prominently to the notice of English knowing scholars. By the time his reports on the Linguistic Survey of India were out, he (along with Hoernle) published a grammar of Guadian languages in which he has definitely indicated that Maithili is an independent language and not a form of either Hindi or Bengali, as believed by a certain section of scholars. In 1893 Rev. S. H. Kellogg

dealt with this language in his Grammar of the Hindi Language and philologists like Beames, and Eggling, have taken notice of it while writing about Sanskrit books. Among the Non-Maithili Indian scholars who have made a scientific study of this language and its literature we cannot omit to mention Dr. Suniti Kumar Chatterjee, Rai Banadur Dinesh Chandra Sen, Sjt. Nagendra Nath Gupta, Mahamahopadhyaya Hara Prasad Sastri and Dr. Nalini Mohana Sanyal.

Although we find Maithili equivalents of even Sanskrit words in works like the *Bhāmati*, commentary of Vācaspati (9th century) and Sarvānanda's Commentary on Amarkośa (11th century), we do not find any composition of literary value in which the language is traceable, till we come to the period of the composition of *Dākavacanāvali Caryācaryaviniscaya*. The *Dākavacanāvali*, if we take into consideration the form of the language in which they are available to us, will appear to be modern, but it must be remembered that they have been transmitted to us orally for generations and put to writing only during recent years. It is by the examination of subject-matter and its prevalence in various linguistic forms in various parts of N. India that we are compelled to place it alongside with *Caryācaryaviniscaya*. The *Caryācaryaviniscaya* is a collection of 47 *pādas* originally brought by M. M. H. P. Shastri from Nepal and published under the title *Hajāra Vatsarera Purva Bāglā Bhāṣāya Bauddha Gāṇa-o-dohā*. The *caryās* are the works of Buddhist Siddhas of Vajrayāna or Sahajayāna School the chief among them being Kāṇha Bhusuka, Kukkurī, etc. These names have been referred to by Jyotirīśvara Thākura in *Vārṇaratnākara* (13th century), out and out a Maithili work, and they go to show the influence that these Siddhas exerted on the mind of the people of Mithilā of the time. The *caryās* in all probability cover the period of about 250 years (viz, about 950 to 1200 A. D.). Thus we can safely assume that whereas local forms of Maithili words were sharing themselves between the 9th and the 11th centuries,

the language was trying to assert itself in the centuries that followed, through the composition of the authors of the *caryās*. Judging from the modern standard, the words having shaken off their original inflexion, the language may be called bald, but on the literary side they supply the cultural background for our study of later works. The *caryās* are the typical compositions of the age to which they belong—, the age which marked the fusion of Buddhist Tantricism and Brahminism,—and they are Buddhist literature only in a restricted sense.

It is only when we come to the 13th century that we see the end of the old or formative period and the birth of the Maithili language as a separate entity. The first important work of this period, so far brought to light, is *Varnaratnākara* of Jyotirīśvara Thākura. It has recently been published by the Royal Asiatic Society of Bengal and edited by Dr. Suniti Kumara Chatterjee and Jyotisāchārya Pandit Babuāji Misra. This is a prose work giving a fair picture of the life and culture in a Hindu territory of the time, and there is not a single instance of literature of this type either in Bengali or Hindi belonging to that time. The period between the 13th to the 18th century, which for the sake of convenience we may call medieval period of the Maithili literature, was marked by the literary activities of very high order and to this period belongs the celebrated Vidyāpati, whose Maithili compositions have won a very wide appreciation from Maithils and non-Maithils alike. After Vidyāpati we come across detached verses from various authors whose language, theme, taste, thought and diction betray affinity with the earlier poets and writers. Among such authors Candrakalā (daughter-in-law of Vidyāpati), Mahesha Thakura (the founder of the present Darbhanga Raj family), Umāpati (the author of *Pārijāta-harana Nāṭaka*), Locana (author of *Rāgatarangīnī*), Govinda Dāsa Jhā (author of *Padāvalis*), Rāmadāsa Jhā (author of *Anandarajaya Nāṭaka*), Mahinātha Thakura (an ancestor

of the present Maharajadhiraja of Darbhanga) deserve special mention.

When we come to the 18th century, we come across Maithili poets and dramatists, who were patronised by the Court of Nepal in the latter part of the 17th and the earlier part of the 18th century. These are Kāśinātha, Kṛṣṇadeva and Dhanapati. Their works have been brought to light by M.M. H. P. Sastri, who brought the Mss. from The Nepal Darbar Library and got them published by Bangiya Sāhitya Parishad, in a collection which he called or miscalled Nepālē Bānglā Nāṭaka. The Chief of Mithilā from 1703 to 1739 was Maharaja Rāghava Sinha and of this period we have the verses of Bhajana Kavi, whose songs are still very popular in Mithilā.

The verses of celebrated Nandipati, who was contemporary of Maharaja Vishnu Simha (1739-1743), Maharaja Narendra Simha (1745-1759) and Maharaja Madhava Simha (1774-1806) find the next place from choronoligical point of view.

Maharaja Narendra Simha was the patron of two other Maithila poets viz, Ramāpati (the author of *Rukmiṇi Parīṇaya* Nāṭaka), Lāla Kavi (the author of the *Gaurīparīṇaya* Nāṭaka.), Manabodha (the author of *Kṛṣṇa Janma*) also flourished during this period. Quite a large number of their detached verses are also available. Besides these well known authors there are some obscure poets like Modanārāyaṇa, Chakrapāṇi, Caturbhuja, Śripati, Mahipati, Raṇokamaṇi, Mādhava, Ādinātha, Somanātha, Yadunātha, Buddnilāl, Kṛṣṇapati, Śivadatta, Kṛṣṇakavi, Baṭukanātha Karnajayandā, Tulārāma, Rāmabhadra and Keśava.

Although we have no definite knowledge about their time, yet judging by a careful study of their works it will not be far wrong to place them among the poets of the Medieval period of the Maithili literature.

This period clearly indicates a change in popular taste in the matter of song. Bhajana spirit or songs full of purely devotional sentiment of a supplicant seems to have taken the place of the predominantly artistic and amorous frame of mind of the earlier poets. It has been recognised as the golden age of Maithili literature, for perhaps never before was its influence so widely diffused. The culture and literature of Mithilā did not remain confined to Mithilā alone; it spread to the province of Bengal and Assam as well as to the kingdom of Nepal. It was a very significant fact that although politically it was the period of Moslem ascendancy, it did not at all touch the cultural life of Mithilā. The whole literature of this period is impregnated with Sanskritic culture, which was ruling the life and character of the people of Mithilā. Although each author has his individuality, all of them seem more or less to have been inspired by the classical Sanskrit writers. The political upheavals left very little trace behind them. Mithilā, which had its own school of thought and was an important centre of learning in the North Eastern India, attracted students from far and near, and those that came from outside its territory returned to their homes not only with Sanskrit learning in their heads but also with songs of Maithili poets on their lips. Not only this, but the students going back to their respective places must have imitated Maithili life in other ways, for it is certain that there was much to take from Mithilā of that age.

The modern period of Maithili literature begins with the reign of Maharaja Chhatra Simha (1806-1840). The compositions of this period have many linguistic and literary features, which distinguish them from the earlier ones, but as before the political and economic changes are not reflected in the literature of Mithilā. The mind of the poets is absorbed with the things of the past. Like those that preceded them they seem to have got their inspiration largely from Sanskrit. The tradition therefore continued.

Batnapāṇi Jha, a contemporary of Maharaja Chhatra Simha and Maharaja Sir Laksmisvara Simha of Darbhanga, is famous for his drama *Ushāharana* and verses in honour of *Daśamahāvidyā*. Laksmīnath Gosain and Harikinkara Dasa, Ramarup Dasa and others are known in the literary world of Mithilā for their devotional and semi-philosophical songs, which are still sung in Mithilā households with a considerable amount of veneration. These verses, however, very prominently bring out the religious thoughts that surged in Mithilā during the period and afford to the students of Indian culture materials by which they can visualise the culture and civilisation of Māithila community.

During the time of Maharaja Sir Laksmisvara Simha of Darbhanga there were a number of Maithila poets. Prominent among them are Bhānunāth Kavi (popularly known as Bhana Jha, the author of *Prabhāvatīharana*) Halhi Jhā, (the author of *Durgāsaptaśati*), Visvanāth (alias Balaji, the author of *Ushāharana* and other works) Candrakavi (popularly known as Chandā Jhā I, the author of the celebrated *Mithila Ramāyana* and *Ahalyodhara*) Babu Tulāpati Simha, Raja Kamalānand Simha of Srinagar (Purnea), the author of several devotional songs, Harsanātha, the author of *Ushāharana*, *Mādhavananda Sudāmācaritra* etc.) and Jtvana Jhā, the author of *Samavati Punarjanma*, *Narmadā Sāgara Sattaka* and *Sundāra-sanyoga*).

Coming to the 20th century we find a great change in the outlook of the authors. Prose literature predominates. Weeklies and monthlies are published in Maithili. Current topics, specially those pertaining to Mithila, are discussed through the Press in Maithili rather than in Sanskrit as before. Both its prose and poetry are influenced by the modern Hindi and Bengali literature. English thoughts, words and style also play an important part in the formation of the modern literature. Sanskrit however has not been altogether excluded, but it seems that it is gradually losing its grip. The modern tendency is that the language should be so moulded that it may meet all the present requirements and its literature may reflect the problems of the day rather than things of the past.

CONTRIBUTIONS TO HINDI LEXICOGRAPHY'

Malik Hardev Bahri, M.A., Ph.D., M.O.L., Shastri,

Aitchison College, Lahore.

It is now considered essential to a dictionary that the words to be explained should be arranged alphabetically. But originally the term was applied to any book of words and phrases (*dictiones*), even if grouped under subjects or classes, as we find in old dictionaries in Sanskrit and other civilised languages. The earliest Hindi dictionaries, which by modern definition would be called vocabularies, were of this type.

Nandadas, a Vaisnava poet, who wrote his works under the patronage of Raja Man Singh in the latter half of the 16th century, is the earliest compiler so far discovered. His lexicons are of two categories, namely, (a) collections of synonyms or *Nāmamālās*, and (b) glossaries of words, chiefly nouns, and their various possible meanings, called *Anekārtha Sangrahas*. Later lexicons of a similar type are —

(1) नाम माला by Banarasi Das Jain, 1670,—not available; vide "Arde Katha" by Dr. M. P. Gupta, p. 11.

(2) अनेकार्थ नामावली by Nath Avadhuta, belonging to the last decade of the 17th century and containing about 3000 Hindi words.

(3) अमरकोष भाषा by Hariju Mishra, 1735, written under the patronage of the Mughal Emperor of Delhi and containing over 800 couplets.

(4) नाममाला by Basahu Ram, the date of which is not known.

(5) उमराव कोष by Subamsa of Sitapur, 1797; written for Raja Umrao Sinha of Chhattarpur and contains about 2616 couplets on the lines of the Amara Kosa.

(6) शब्द रत्नावली by Prayaga Das, a Bhāt of Chhattarpur. 1812; contains about 1200 words and their meanings.

1. The original paper read at the Conference has been summarised to one third of its length.

(7,8) Lastly we have two works by Naul Singhā, another poet of Chhattarpur, namely नामचिन्तामणि, a glossary of Hindi words and their meanings, and नामरामायण, a collection of groups of synonymous words.

EUROPEAN CONTRIBUTIONS

The earliest Hindi dictionaries of English origin were prepared by J. Fergusson, and printed in Roman characters in London, 1773,—one Hindustani-English, and the other English-Hindustani.

There is in the India House Library "A Dictionary, English and Hindustani", by Dr. Harris, printed at Madras in 1790.

The work of Gilchrist is famous. His "Dictionary English and Hindustani" in two volumes with appendices was printed at Calcutta in 1787 and reprinted in one volume at Edinburgh, 1810.

"A Dictionary, Hindustani and English, originally compiled for his own private use by capt. Joseyh Taylor, revised and prepared for the press with the assistance of the natives in the College of Fort William, By William Hunter, M.D.", was published at Calcutta in 1808.

The Encyclopaedia Britanica, 11th edition, Vol. VIII, page 198, also mentions Reuseau's Dictionary, London, 1812. But none of the later lexicographers refers to it.

J. Shakespear's Dictionary—Hindustani-English—was first published in 1817 in London. It was enlarged in the 3rd edition by the addition of words from Dakkhini, and in the 4th edition, 1849, it included a second volume, English-Hindustani. The first part—Hindustani-English—has 2239 pages, and contains, at a rough estimate, about 70,000 words, Sanskrit, Hindi, Persian, Arabic, but mostly Hindi. It is the first European work which gives Hindi words, though not all, in Deva-Nagari script, especially when etymology is attempted or when the word is purely Sanskrit. It gives some words in Persian script followed by the phonetic equivalent in Roman.

Capt. Price's "Vocabulary of words in the Prem Sagar" is a useful record. But it is intended to assist in the reading of that work only and does not include even all the words used in it. This was succeeded by the Hindi Dictionary of the Rev. T. Adam, an agent of the London Missionary Society at Benares. It is an exceedingly useful lexicon, and the first of its kind in Hindi. It gives both the words and their meanings in Hindi, and, therefore for a long time it was the only dictionary which could be used by Hindi students, the previous dictionaries being all meant for English-knowing people.

It would not be just to omit Elliot's Supplement to the glossary of Indian terms. Though published for a special purpose (we know that very few copies were published by the Government of the N. W. Province), and embracing numerous words not Hindi, it refers to so many purely Hindi customs and views as to afford, occasionally, aid otherwise unattainable to the student, and to be a valuable guide to future lexicographers.

J. T. Thompson's "Dictionary in Hindi and English", published in 1846 in Calcutta, is a great advance on the previous compilations. It is unfortunate that the writer has not availed himself of the useful experiments of his predecessors. For example, in Price, Shakespear and Adam, we learn by letter-markings whether a word is Sanskrit, Hindi, Arabic or Persian. Thompson has given up this good custom, but not because there are only Sanskrit and Hindi words in his compilation. It does contain Persian and Arabic words. Again, Price and Shakespear generally give the derivations of words. Not a single instance is to be noted in Thompson.

Like his predecessors he gives the pronunciation of Hindi words in Roman characters, but he does not distinguish between cerebrals and dentals and between short u (उ) and long u (ऊ). The meanings of words are not given in semantic order. Grammatical designations are occasio-

nally wrong, as is the case in many other foreign dictionaries. I have also noted the absence of many a common word. His selection of words is arbitrary.

Falling under the class of Roman-Hindi (or) Hindustani) lexicons, yet showing a further advance in the compilation and selection of standard words, is "A Dictionary, Hindustani and English", to which is added a reverse part, English and Hindustani, by Dr. Duncan Forbes, Professor of Oriental Languages and Literature in King's College, London, 1848. The scheme is this :—a word comes first in Persian script, then in Roman, and then in Deva-Nagari characters. Then follows grammatical designation, which is occasionally misleading. No derivations are attempted. Explanations of meaning are brief, and shades of meaning are not to be found. No semantic relations among meanings are traced.

About this time the following three dictionaries were published in France, but they are of no historical or linguistic importance :—

Bertrand, 1858

Vocabulaire Hindon Français,

Hindi French Dictionary, 1875.

A Dictionary of the Hindi Language, by J. D. Bate, Missionary, Benaras, 1870, is another landmark in the history of Hindi lexicography. The main work is preceded by short essays on Hindi grammar and phonetics. Hindi words are given in Deva-Nagari script only. The author gives with great profusion every conceivable form of which Hindi words are capable. Dialectic forms from Braj Bhasha Marwari, Mewari, Bhojpuri and other rustic varieties of speech are freely given. So also loans from foreign languages. But unfortunately, he does not distinguish such words with labels. It creates rather a feeling of surprise to come across such name as हबकूक, यरमियाह, यरुसलम, यर्दन, निनिवा, पावाल, etc. Besides these proper names, we find a large number of words hopelessly doubtful. Accidentally

about 12 words on page 392 (1st edition) do not appear in the Hindi Sabda Sagar. Compare नैरंग, नौ, नोइ, नौचा, नोना नोनेर. नोन्चै, नोल, नौ, नौगरी, नौढ़ना and नौढ़ाना ।

On the derivation of words Bate furnishes no information. Exception might also be taken to the author's practice of inserting under व a large number of words beginning with व. The grammatical designation of some words is incorrect, and of some not shown at all. Idioms are not given. The renderings of meanings and their various shades are generally judiciously set forth, though they are again unrelated historically. If dialectical, provincial, slang, colloquial and obsolete words could be clearly marked, Bate's would be a good book for linguistic purposes. It is still the last attempt of its kind.

The Hindustani Dictionary of M. W. Fallon, published at Benares in 20 parts, aims at a special object, distinct from that pursued by former lexicons. It gives special prominence to popular and rustic forms of words quite a large number of vocables are labelled H. (Hindi) or P. (Persian), although nothing is said of many others. Further, the reader cannot discover which words are literary and which are non-literary. Etymologies of only a small number of words are attempted. These words are mainly semi-*tatsama*. Many of the etymologies are wrong. Compare सन्नाटा, बाह्य, अटक, बुझा. The terminations and affixes are not explained. Many of the standard words are mis-spelt. The pronunciation of words, as given in Roman characters, is sometimes faulty. The grammatical designations of some words are omitted. It has at its end a list of errata of about 800 words. Such a profusion of errors ought to be avoided in a reference book where every letter is taken as an authority.

In spite of these short-comings, the dictionary is a definite contribution to the progress of Hindi lexicography. It is a better record than any previous ones of words, phrases, idioms and illustrations.

Last in the galaxy of European lexicographers comes Platts. J. T. Platts was at one time Inspector of Schools, C. P., and later Persian teacher at Oxford University. The first edition is dated 1884 and the fourth 1911. The words are arranged according to the Urdu alphabetical order in Persian script, followed by Deva-Nagari where the word is Hindi, and then in Roman characters. If Platts had issued his Hindustani lexicon in two volumes, (1) Hindi-English and (2) Urdu-English, his Hindi edition would have been the best of European dictionaries. Platts appears to be the only lexicographer in Hindi who has made full use of phonological and semantic researches in the language. He admits that in the etymology of Hindi words he derived much help from Cowel, Pischel, Beams, Hornle and others.

The main characteristics of Platts work are the following—

1. The space assigned to etymologies of words;
2. Clear grammatical explanations;
3. The admission of numerous words which do not find a place in the literary language;
4. Separate treatment of words which have come by accident to be spelt in the same way but which have very different meanings and are derived from very different sources;
5. A better arrangement of related meanings. Still it has to be noted that the dictionary cannot be used by Hindi students with advantage.

Dictionaries by Nathaniel Brice (1864), Crampon (1881-95), Wilson, Mathura Prasad Misra (1850), Munni Lal (1887), and those published by Lazarus, 1895, and Ram Narain Lal, 1893, have little linguistic value for scholars. They are intended for the use of school students or translators, and do not pretend to be critical.

INDIAN LEXICONS

There is no European contribution since 1885, when the period of Indian dictionaries commences. Most of these

dictionaries are Hindi. I do not find any specialty in these except in the Hindi Sabda Sagar. In some the number of words may be less or more than in others. Some may include more Braj, some more Awadhi, and others more Persian words. But so far as lexicography is concerned, or so far as their intrinsic value as sources of linguistic inspiration goes, they are practically worthless. Many of these are in fact mere school dictionaries. But one thing is remarkable. The number and quality of words in each has been steadily rising. More and more significations are recorded. Still, they are commercial rather than literary enterprises, and some of them are too full of typographical errors to render their use desirable.

These dictionaries are listed below in their chronological order of publication.

1. हिंदी कोश by Radhe, Gaya, 1873.
2. गुलशने फौज by Sayyad Jamin Ali Jalal, Lucknow, 1880, containing Hindi words in Persian script.
3. कैसर कोश by Mirza Kaisar Bakhsh, Inspector of schools, Allahabad, 1886, containing 3156 words mainly from school and college text books.

It is a valuable record of the Hindi Language of the time as used in poetry as well as in prose.

4. मधुसूदन निघंटु by Pt. Madhusudan of Lahore.
5. विवेक कोश by B. Baiju Das, Bankipur.
6. शब्दार्थ संग्रह by a number of scholars, Nawal Kishore Press, Lucknow.

7. श्रीधर भाषा कोश named after its compiler, Nawal Kishore Press, Lucknow, first edition in 1899 and the fifth one in 1931. It has an introduction on Grammar, which is Sanskrit rather than Hindi, and appendices of geographical names and Sanskrit and Hindi authors and their works. All words, totalling nearly 20,000, are treated as main words. No subordinate words are shown and even idioms are given as separate words. Etymologies of very few, and those only ordinary words, are attempted. The

meanings are brief and as disorderly as we find in English works.

8. हिंदी शब्द संग्रह the joint work of Sri Mukundilal and Rajavallabha Sahai, first published in 1907 by the Jnana Mandal. The second edition has about 5000 words more than the first, giving a total of 36,259 words, of which nearly 7000 are illustrated from Hindi prose and poetry. It is decidedly a better collection than its predecessors of words and their uses in Hindi literature, but it has not much semantic value. The meanings are extremely brief and few. Shades of meaning are not usually distinguished. No etymologies have been attempted. Some words have wrong grammatical designations and several words have no grammatical comment at all.

9. One of the greatest lexicographical undertakings, and one which eminently scholarly is the Hindi Sabda Sagar, edited by the late Babu Rai Bahadur Dr. Shyam Sundar Das, with the help of a board of experts, and published in several parts between 1912 and 1927. It contains about 1,00,000 words. The worth of the dictionary is universally recognised. It is the completest dictionary in Hindi and the richest mine of Hindi phrases, idioms and quotations. It is so full of original research that no Hindi scholar and no Indian linguist should be without a copy of it.

As a compiler Shyam Sundar Das is most careful. He rarely copies doubtful words from other dictionaries without removing the doubt. I find in his practice here a bias to Sanskrit words, including many not used in Hindi. The selection of Persian and Arabic words is also not quite happy. The derivations are the weakest aspect of the Sabda Sagar. They are generally fanciful, unlearned and unscientific. The words चुड़कना, घिसघिस, पैदल, पौधा, बेड़ी may be referred to as examples. The derivations of suffixes and verbal terminations are seldom given. Arabic and Persian words are confused, and a large number of Arabic loan-

words are dubbed as Persian and *vice versa*. while many a word (सूयनी and मोचना for example) is said to be Desi or Tadbhava, when in fact it may be Persian, Arabic or Turkish.

The Sabda Sagar is generally sound in the arrangement of words and in the ordered treatment of related meanings, although there is much scope for further improvement. For example, meanings under उड़ाना, कंकड़, घ्रात, निर्वाण, फलक, etc. have not been logically arranged. I also find, though in rare cases, that all meanings have not been given. Two meanings of और, namely 'and' संयोजक शब्द and 'more' अधिक are stated. But the meaning 'different' as in मैं और नहीं तुम और नहीं has been omitted.

Some words have too much of explanation. words denoting plants and animals, for instance, are followed by very lengthy informations, which has made the dictionary appear so encyclopaedic.

Quotations are usually referred to their sources, but here also the principle is not consistently followed.

Lastly it may be noted that the final part of the dictionary is rather brief, meanings become curt and short, and examples few and far between.

10. शब्द कल्पद्रुम claims to be 'हिन्दी भाषा का अपूर्व बृहत् कोश' (i. e. an unprecedentedly large dictionary of Hindi) which it certainly is not. It is an ordinary dictionary type of the Sabda Sangraha mentioned above.

11. मंगल कोष.

12. शब्दार्थ पारिजात by Dwarka Prasad Chaturvedi, Allahabad, 1924, may be rightly called the dictionary of Sanskritised Hindi. Persian and other foreign words, now common in Hindi, have not been given due place. Its etymologies, which are not regularly attempted, can be perhaps, understood by Sanskritists only. Examples अंशु = अंश + उ, आम = अम् + छत्र; आमन्त्रण = आ + मन्त्र, अनट्: आनय = आ + मय + अल. etc.

13. रामगुलाम शब्द कोश.

14. Imperial Hindi and English Dictionary, Bombay, are so extremely full of etymological, typographical, grammatical, and semantic mistakes that they cannot at all be recommended to students of Hindi.

15. संक्षिप्त शब्द सागर, Indian Press, Allahabad, and

16. भाषा शब्द कोष by Dr. R. S. Shukla 'Basal', Allahabad, are merely abridged editions of the Hindi Sabda Sagar. Both of them are popular among Hindi readers.

SPECIAL DICTIONARIES

Hindi is, indeed, poor in the variety of its lexicographical literature. It has no dictionaries of biography, bibliography, geography, birds, plants, flowers, gardening, chronology, genealogy, abbreviations, proper names, and a host of other subjects for which modern European languages such as English, French and German have quite a good number. Hindi lexicography is in its infancy. We have merely a couple of usable dictionaries of idioms, one by Dinkar Sharma and the other by Dr. Sarhandi. There idioms are fully illustrated with examples. But the authors have not been able to distinguish between idioms and figurative uses of words. They have also confused phrases and words on the one hand, and idioms and proverbs on the other. The collections by Jambunathan of Mysore University and by Ambika Prasad Vajpeyi, Calcutta, are intended for school children. They contain no examples at all. The compilation of Ram Dahin Misra, Bankipur, is better than the last two, but even this is not uniform in its explanation of idioms and phrases. Examples are given here and there only.

We have only one dictionary of synonyms, namely the पर्यायवाची शब्दकोष by Krishna Shukla, which is incomplete and imitative of the Amar Kosa. It is disproportionately full of Sanskrit words. Hindi words are not numerous; moreover, it is just a collection of synonymous words

classified under different subjects. No meanings or explanations are given. We badly need a Hindi dictionary of synonyms. A dictionary of antonyms would also be most welcome.

लोकोक्ति कोश by Vishwambharnath Khatri, Calcutta, is the only dictionary of proverbs worth the name. कहावत कौमुदी by Pt. Ram Din Prashad and Pt. Ramcharan Lal, Kishangarh, हिंदी लोकोक्ति सोपान by S. P. Ghosh, Danapur (Patna), कहावत रत्नाकर published by the Bharat Dharma Syndicate, Kashi, and the proverbs of Bhandri and Ghagh, Allahabad, are ordinary collections.

A comparative dictionary of Hindi dialects is another desideratum.

It is a matter of gratification that scholars have recently turned their attention to lexicons of technical terms. But as most of them are English-Hindi, they serve as helps to translators rather than as reference books for Hindi students. We do have Hindi-English glossaries, but no dictionaries.

Of the English-Hindi technical dictionaries, the following are important.

(1) Hindi Scientific Glossary, 1960 V. S. published by the Nagari Pracharini Sabha, Benares under the able superintendence of B. Shyam Sundar Das, containing about 550 words of Geography, 1000 of Astronomy, 1300 of Economics, and 3700 of Philosophy, in one volume.

(2) Baj Vallabh's works, including a medical, a commercial, a grammatical and a law dictionary, published between 1908 and 1920.

(3) हिंदी विद्युत् शब्दावली, Benaras, 1925,—a glossary of 60 pages containing English-Hindi electrical terms.

(4) Volumes of terms used in Physics, Chemistry, Mathematics and Astronomy, compiled by a number of professors of the Benares Hindu University. These lexicons contain a large number of words coined by experts, but without a sound linguistic basis such terms cannot gain currency.

(5) The Vijnana Parisad, Allahabad, published a work of 4821 scientific terms collected from various writers. Besides other subjects it included Anatomy and Biology.

(6) अर्थशास्त्र शब्दावली is a useful glossary of economic terms by Daya Shankar Dube, Gadadhar Prasad and Bhagwan Das Kela, Brindaban. Mr. Kela has also written a glossary of political terms.

(7) आयुर्वेदीय कोष, in two volumes, by Vishweshwar Dayal Vaidya, Itawa, is an important contribution to the lexicography of medical terms.

(8) The most comprehensive of all these is the "20th Century English-Hindi Dictionary", edited by Mr. Sukhsampatti Bhandari, Ajmer, Two volumes have so far been issued and the third is shortly expected. It contains about 15,000 words belonging to all scientific and technical subjects, and covers a wider field than most existing dictionaries in modern Indian languages.

(9) समाचारपत्र शब्दकोश by Dr. Satya Prakash, Sahitya Sammelan, Prayag, is a recent addition of journalistic terms to our lexicographical literature.

A number of technical dictionaries are shortly expected from Allahabad, Benares and Lahore. But since the publication of the Sabda Sagar no concentrated attempt has been made or is likely to be made in the near future to produce a really good general dictionary, although much remains to be done even in this respect. The Hindustani Academy, under the able guidance of Dr. Dharendra Varma, hopes to bring out a standard etymological dictionary, and the Nagari Pracharini Sabha has been well advised to revise its Sabda Sagar. It has been suggested that these bodies should enlist the co-operation and help of prominent critics, literary men, grammarians, philologists and research scholars, who fully understand the principles of modern lexicography. To prepare a dictionary of a cultivated and growing language like Hindi is no longer a task for individual enterprise. It is a colossal undertaking which only a board of experts can accomplish successfully.

